

MICHAŁ SIWAK

GEOGRAFJA

DLA VI ODDZIAŁU SZKOŁY POWSZECHNEJ

WYDANIE TRZECIE

LWÓW 1930
NAKŁAD I WŁASNOŚĆ K. S. JAKUBOWSKIEGO
SPÓŁKI Z OGR. ODP.

WSZYSTKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

TREŚĆ

	Str.		Str.
Krajobraz	5	AZJA	63
Antarktyda	9	A) Azja zachodnia	67
Morze Lodowate Północne czyli		B) Azja środkowa	73
Arktyczne	10	C) Azja południowa	74
Ocean Wielki czyli Spokojny		D) Azja wschodnia :	
(Pacyfik)	13	Chiny	79
AUSTRALJA	17	Japonja	82
Ocean Indyjski	22	E) Azja północna i północ-	
AFRYKA	23	no-zachodnia	85
A) Obszar gór Atlas	26	EUROPA	88
B) Obszar pustynny północ-		A) Europa południowa :	
no-afrykański :		a) Półwysep Bałkański	94
a) Sahara	27	b) Półwysep Apeniński	100
b) Kraje nad Nilem	29	c) Półwysep Pirenejski	106
C) Sudan i Abisynja	32	Morze Śródziemne	112
D) Kotlina rzeki Kongo	33	B) Europa zachodnia :	
E) Wyżyna wschodnio-afry-		Wielka Brytania i Irlandja	113
kańska	34	Francja	117
F) Afryka Południowa	35	Belgia	122
Ocean Atlantycki (Atlan-		Holandja	124
tyk)	37	Półwysep Skandynawski	125
AMERYKA	39	Finlandja	129
A) Ameryka Północna :		Danja	131
Góry, wyżyny i niziny A-		Szwajcaria	133
meryki Północnej	42	Austria	136
Związek Kanadyjski	42	Niemcy	138
Stany Zjednoczone	44	Morze Bałtyckie	148
Meksyk	50	Litwa	150
B) Ameryka Środkowa :	51	Łotwa	151
a) Obszar kontynentalny A-		Estonja	153
meryki Środkowej	52	Czechosłowacja	155
b) Indje Zachodnie	53	Węgry	159
C) Ameryka Południowa	54	Rumunja	161
		C) Europa wschodnia :	
		Rosja	164

KRAJOBRAZ

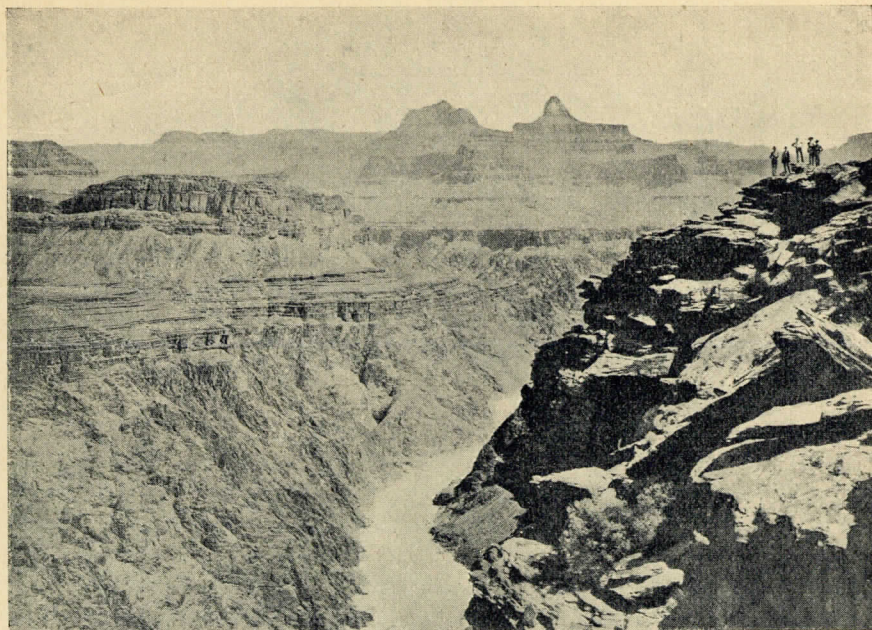
Przypatrując się powierzchni ziemi, objętej widnokresem, widzimy, że nie jest ona jednostajną płaszczyzną. Zależnie od tego, gdzie znajdujemy się, spostrzegamy na niej góry stromo lub łagodnie opadające, pagórki, doliny wijące się wśród gór,

Krajobraz górski. Morskie Oko w Tatrach.

strumienie górskie lub wielkie rzeki płynące dolinami, stawy i jeziora, które wypełniają zagłębienia.

W okolicy wyżynnej przecinają pozorną równinę głębokie parowy, łączące się z innymi i zbiegające w jednym wielkim jarze, na którego dnie płynie zwykle rzeka, rozlewająca się często w obszerny staw lub jezioro.

Krajobraz wyżynny. Wielki kanjon rzeki Kolorado w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn.

Krajobraz nizinny. Polesie.

Na nizinach przeważa jednostajność form. I tu jednak spotykamy małe wzniesienia i wklęsłości, rzeki zaś toczą swe wody powoli, tworząc często moczary i trzęsawiska, wśród których sterczą tu i ówdzie suche wysepki.

Wszystko to nazywamy krajobrazem.

Wprawdzie pionowe urzeźbienie powierzchni ziemi tworzy krajobraz, wybitną jednak cechę nadaje mu szata roślinna, która zależy od gleby i klimatu.

Krajobraz pustynny. Wydmy piaszczyste na Saharze.

Najbogatsza jest roślinność w tych okolicach strefy gorącej, gdzie panuje klimat wilgotny. Wpobliżu równika, w pasie deszczów zenitalnych, spotykamy olbrzymie, trudne do przebycia puszcze leśne; w okolicach, gdzie opady stają się uboższe, ciągną się trawami porośnięte stepy. Lasy rosną tu tylko wzdłuż rzek, tworząc smugi, zaznaczające kierunek ich biegu.

Bardzo rzadkie opady w pasie pasatów i w kotlinach, zamkniętych wysokimi górami, wywołały powstanie pustyni, w których tylko po oazach rozwinęła się bujniejsza roślinność.

Wilgotnemu, gorącemu klimatowi krajów monsunowych zawdzięczają swoje istnienie pola ryżowe, plantacje kawy, herbaty, trzciny cukrowej i bawełny.

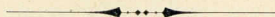
Na przejściu od strefy gorącej do umiarkowanej rozwinęły się pod wpływem korzystnego klimatu gaje oliwne, pomarańczowe, lasy dębów korkowych i kasztanów jadalnych.

W strefie umiarkowanej powstały w okolicach, gdzie opady są rzadsze, rozległe stepy; kraje o deszczach obfitszych pokryły się natomiast łąkami zbóż, ogrodami warzywnymi, sadami, lasami liściastymi i szpilkowymi.

Im dalej ku biegunom, tem uboższa roślinność. Podbiegunowe okolice, o ile nie pokrywa ich wieczna skorupa lodowa, porośnięte są karłowatymi brzoźami, mchem i porostami.

W ścisłym związku z klimatem i roślinnością pozostaje świat zwierzęcy i człowiek.

Najmniej korzystne dla człowieka są pustynie zimne, jakie spotykamy w krajach polarnych.

ANTARKTYDA

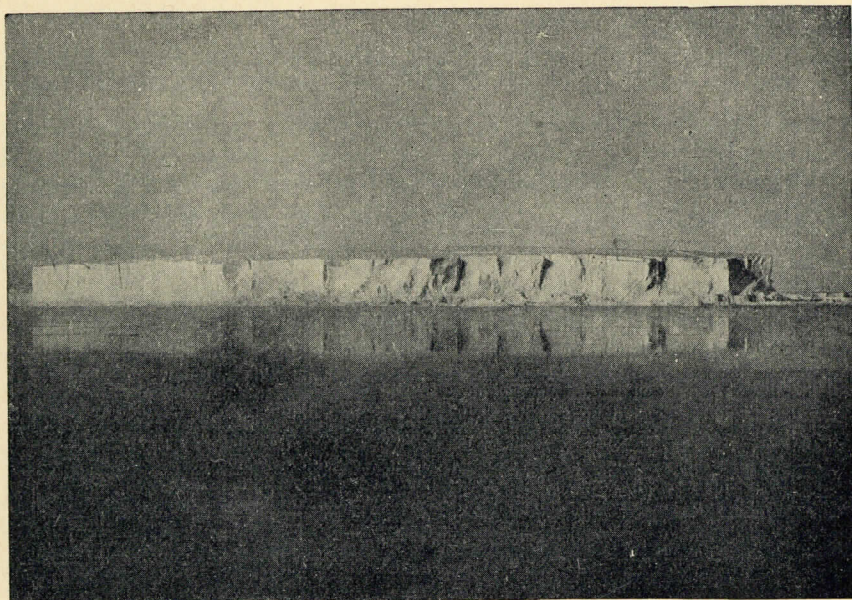
Z których oceanów można wpłynąć na wody, otaczające Antarktydę? Który kontynent leży najbliżej wybrzeży Antarktydy? Ile miesięcy trwa na biegunach dzień, a ile noc? W których miesiącach trwa noc na biegunie południowym, a w których na północnym? Dlaczego wody morza Antarktycznego i Arktycznego są pokryte lodami? W jakiej porze roku są wody morza Antarktycznego dostępne dla okrętów, chcących dopłynąć do wybrzeży Antarktydy? Porównaj morze Antarktyczne z morzem Arktycznym i wyjaśnij, dlaczego morze Arktyczne można uważać za jedno z mórz zamkniętych oceanu Atlantyckiego, a morze Antarktyczne tylko za części oceanów: Wielkiego, Indyjskiego i Atlantyckiego, a nie za osobne morze?

Antarktydą nazywamy kontynent, leżący dokoła bieguna południowego, otoczony wodami trzech oceanów: Wielkiego, Indyjskiego i Atlantyckiego.

Pierwsza wiadomość o istnieniu lądu na morzu Antarktycznym, jak nazwano wody oceanów, oblewające Antarktydę, pochodzi z wieku XVIII. W ciągu XIX w. odkryto część wybrzeży nowego lądu, wewnątrz jego jednak pozostało nieznanne aż do końca ubiegłego stulecia. Wyprawy organizowane celem dokładnego zbadania tych niedostępnych krain, prace dzielnych badaczy, wśród których wybitne miejsce zajęli polscy uczeni Henryk Arctowski i Antoni Dobrowolski, dały podstawę do dokładniejszej znajomości Antarktydy. Poznano w części wewnątrz rozległego lądu, jego budowę, klimat, florę i faunę, zbadano, że znajdują się tu wyżyny, dochodzące do wysokości szczytów alpejskich. Ogromne przestrzenie pokrywa wielki śródlądowy lodowiec, posuwający się ku otaczającemu ląd morzu. W morzu odłamują się części lodowca, tworząc góry lodowe. Wysokość ich nad wodą wynosi od 20—70 m, długość często ponad 1000 m, są to więc prawdziwe pływające wyspy lodowe, utrudniające w wysokim stopniu żeglugę po wodach antarktycznych, podobnie jak góry lodowe, pochodzące z wielkiego lodowca Grenlandji na wodach arktycznych.

Antarktyda leży w strefie klimatycznej zimnej i suchej, jest więc zimną pustynią o rzadkich opadach atmosferycznych. W czasie krótkiego lata temperatura nie podnosi się wiele ponad 0°, podczas długiej zimy mrozy dochodzą do 50° C.

W takich warunkach klimatycznych nie mogła się rozwinąć flora i fauna, jaką spotykamy w strefach umiarkowanych i strefie gorącej. Prócz mchów i porostów nie znajdujemy tu innych

Góra lodowa na morzu Antarktycznym.

przedstawicieli flory antarktycznej. Nieliczne gatunki owadów i skorupiaków, a w otaczającym Antarktydę morzu liczne gatunki ryb, foki i wale, na sąsiednich zaś wyspach i na wybrzeżach kontynentu kilka gatunków ptaków przyczynia się do ożywienia tych polarnych krain.

Morze Lodowate Północne czyli Arktyczne

Które kontynenty oblewają wody morza Lodowatego Północnego? Wskaż cieśniny, łączące to morze z oceanami: Wielkim i Atlantykiem! Wskaż rzeki, płynące do morza Lodowatego Północnego! Oznacz na mapie obszary lądów, z których rzeki płyną do niego! Dlaczego znaczenie tych rzek jest mniejsze dla żeglugi niż rzek, płynących do innych mórz? Wskaż wyspy na morzu Lodowatym Północnym!

Morze Lodowate Północne jest częścią oceanu Atlantyckiego, jako jedno z jego zamkniętych mórz. Pokrywają je potężne masy lodów, które często pękają i zamieniają się w ogromne kry, pozostające w ciągłym ruchu skutkiem działania prądów morskich.

Liczne wyprawy, kierowane przez odważnych i wytrwałych badaczy na morze Arktyczne, miały na celu odkrycie krótszej drogi morskiej z Europy do Chin, później jednak celem głównym było zbadanie naukowe tych wód i dotarcie do bieguna północnego. Największe zasługi położył w tym kierunku Fridtjof Nansen, który na okręcie „Fram” dotarł w latach 1893/96 do 86° 4' szerokości geograficznej północnej. Pierwszy dotarł do bieguna północnego Amerykanin Peary w r. 1909.

Z licznych wysp morza Lodowatego Północnego największa jest Grenlandja. Powierzchnia jej wynosi przeszło dwa miliony km^2 .

Znaczną część tej największej wyspy na kuli ziemskiej pokrywa potężny płaszcz lodowy, którego części, dochodzące do wybrzeża, odrywają się i płyną, niesione zimnemi prądami ku ożywionej drodze morskiej między Europą i Ameryką, budząc grozę i narażając na niebezpieczeństwo napotkane okręty.

Zachodnie wybrzeże Grenlandji ma klimat cieplejszy niż reszta wyspy; tu też osiedlili się Duńczycy, do których wyspa należy, w liczbie kilkuset, i kilka tysięcy Eskimosów, zajmujących się myślistwem i rybołówstwem. Zwierzęciem domowym Eskimosa jest pies, służący do polowania i zaprzęgu.

Mieszkania budują Eskimosi często z lodu i śniegu lub z drzewa, jakie przynoszą prądy morskie z wybrzeży Syberji i Ameryki Północnej. Drzew na Grenlandji niema, mchy, porosty i karłowata brzoza to główni przedstawiciele flory tych okolic.

Podstawą utrzymania Eskimosa są nerpy. One dostarczają skóry na ubranie, łodzie i namioty, a tłuszczu na opał i światło — mięsa na pożywienie.

Góry lodowe na morzu Lodowatym Północnym.

Grupa wysp, noszących nazwę Szpicbergi, należy do Norwegji. Dzięki bogatym pokładom węgla, który na tych wyspach poczęto wydobywać, powstało na nich, mimo ciężkich warunków klimatycznych, kilkanaście drobnych osad, liczących razem przeszło tysiąc mieszkańców.

Największą ilość wysp spotykamy w tej części morza Lodowatego Północnego, która oblewa wybrzeża Ameryki, mniej

Roślinność na Grenlandji.

wzdłuż północnych wybrzeży Europy i Azji. Klimat ich, świat zwierzęcy i roślinny nie różnią się od klimatu, fauny i flory Grenlandji. Pola śnieżne i lodowe, gdzie nigdzie uboga roślinność w czasie krótkiego lata, i wielkie bogactwo zwierza i ryb w otaczających je wodach — oto główne cechy tego polarnego świata. Eskimosi, których kilka tysięcy żyje na wyspach, należących do Kanady, zajmują się łowiectwem i rybołówstwem.

Dostęp do morza Lodowatego Północnego z oceanu Atlantyckiego jest znacznie dogodniejszy niż z oceanu Wielkiego, z którego prowadzi na północ tylko cieśnina Berynga.

OCEAN WIELKI czyli SPOKOJNY (PACYFIK)

Wskaż lądy, które oblewa ocean Wielki! Wskaż morza przybrzeżne oceanu Wielkiego, zamknięte łańcuchami wysp! Wskaż cieśninę, łączącą ocean Wielki z morzem Lodowatym Północnym! Wskaż rzeki, płynące do oceanu Wielkiego z Azji, Ameryki i Australji! Porównaj obszary lądów, z których wody płyną do oceanu Wielkiego, z obszarami, z których wody płyną do oceanu Indyjskiego i Atlantyckiego! Wskaż cieśniny, łączące ocean Wielki z oceanem Indyjskim!

Ocean Wielki zajmuje obszar większy od łącznej powierzchni wszystkich kontynentów. Wody jego oblewają wybrzeża trzech kontynentów i licznych wysp.

Mórz śródziemnych nie tworzy ocean Wielki, posiada tylko u wybrzeży Azji i Australji morza przybrzeżne, oddzielone od niego łańcuchami wysp.

Liczne wyspy, rozsiane po rozległych wodach oceanu, są rozmaitego pochodzenia. Jedne z nich były niegdyś częścią sąsiednich kontynentów, inne zawdzięczają swoje powstanie działalności wulkanicznej, niektóre zbudowały koralowce.

Dno oceanu Wielkiego posiada, podobnie jak dno Atlantyku i oceanu Indyjskiego, liczne grzbiety, garby, zagłębienia i ogromne, podłużne rowy. Znajdują się tu i olbrzymie równiny, nie brak rozległych wyżyn podmorskich, u wybrzeży zaś znajduje się często podwodna terasa, tworząca dalszy ciąg lądu.

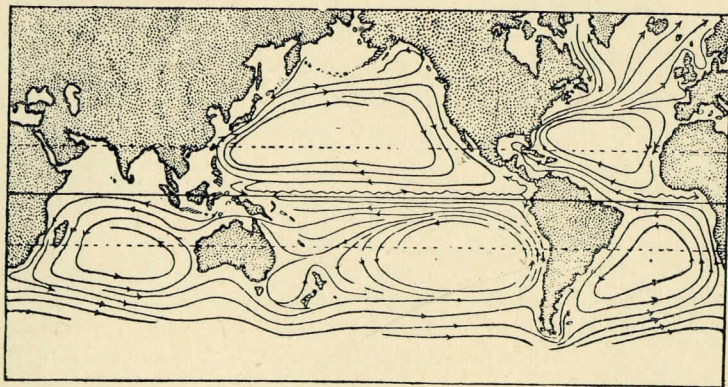
Zawartość soli w oceanach zmniejsza się w miarę posuwania się ku biegunom, co przypisać należy głównie małemu parowaniu wody. Największą zawartość soli mają wody między 10° a 30° szer. geogr. północnej i południowej. Przyczyną tego zjawiska jest silne parowanie pod wpływem pasatów, wiejących stale w tych szerokościach na obu półkulach. Przeciętnie przypada na 1000 g wody morskiej 35 g soli czyli $35^{\circ}/_{00}$. W pasie ciszy równikowej spada zawartość soli do $33^{\circ}/_{00}$.

Wody mórz pobocznych są więcej lub znacznie mniej słone od wód oceanów. Zależy to od strefy, w jakiej morza te leżą, i od ilości wody, jaką je zasilają rzeki. I tak np. posiada z po-

bocznych mórz Atlantyku Bałtyk w zachodniej części 12‰, a w zatoce Botnickiej zmniejsza się zawartość soli do zera, z pobocznych oceanu Indyjskiego morze Czerwone 40‰. Przyczyną tego zjawiska na Bałtyku są bogate opady atmosferyczne i obfitość wód, jakie przynoszą liczne rzeki, wpadające do niego, na morzu Czerwonym zaś bardzo ubogie opady atmosferyczne i brak rzek, któreby zasilają jego wody.

Temperatura wód oceanu Wielkiego pozostaje w związku, podobnie jak w innych oceanach, z szerokością geograficzną i prądami morskimi. Im dalej od równika, tem temperatura niższa, o ile nie wpływa na jej podniesienie ciepły prąd równikowy.

Prądy morskie na oceanach, płynące jakby olbrzymie rzeki wśród spokojniejszych obszarów wód, zawdzięczają

Rozkład prądów morskich na ziemi. (Według Davisa).

powstanie wiatrom. Pasaty, wiejące stale ponad wodami oceanów, przyczyniają się do powstania prądów równikowych, płynących na oceanie Wielkim ku wybrzeżom Azji i Australji wschodniej, na Atlantyku ku wybrzeżom Ameryki wschodniej, a na oceanie Indyjskim ku wybrzeżom Afryki wschodniej. Od tych wybrzeży zwracają się prądy w kierunku przeciwnym i zamykają olbrzymie koła na północ i południe od równika, albo płyną ku zimnym morzom polarnym, ogrzewając kraje, wzdłuż których toczą się ich wody.

Prądy zimne, powstające na morzach polarnych, a płynące w kierunku ku równikowi, obniżają temperaturę nie tylko wód oceanów, ale i krajów, koło których płyną.

Prądy równikowe płyną na oceanie Wielkim na północ od równika od wschodu ku zachodowi i zwracają się od wybrzeża Azji jako prądy równikowe wsteczne ku wybrzeżom Ameryki

środkowej. Część jednak prądu równikowego oddziela się podobnie jak prąd Zatokowy czyli Golfowy na Atlantyku, i płynie jako prąd Kurosiwo wzdłuż wschodnich wybrzeży wysp japońskich. Ciepły ten prąd wpływa dodatnio na klimat Japonji. Zimny prąd, płynący z morza Lodowatego Północnego wzdłuż półwyspu Kameczatki ku wyspom japońskim, ma przeciwwagę w ciepłym Kurosiwo, co wychodzi na korzyść klimatowi Japonji.

Na południe od równika płynie prąd równikowy ku wschodnim wybrzeżom Australji, poczem przepływa wzdłuż zachodnich wybrzeży Nowej Zelandji, oblewa liczne wyspy i zatoczywszy koło, wraca ku Ameryce.

Znaczenie oceanu Spokojnego wzrosło od chwili przekopania kanału Panamskiego. Do opanowania rozległych obszarów oceanu dążą Stany Zjednoczone, Japonja i Anglja.

Archipelagi, leżące bliżej Australji, noszą nazwę Melanezji, dalej rozrzucone na olbrzymich przestrzeniach oceanu nazywamy Polinezją.

Największą wyspą Melanezji jest Nowa Gwinea, kraina górzysta we wnętrzu i na północy, pagórkowata na południu. Gorący klimat i bogate opady przyczyniły się tu do rozwoju bujnej flory międzyzwrotnikowej.

Mieszkańcy Papuanie, zajmujący się myślistwem i rybołówstwem, stoją na niskim stopniu kultury.

Wyspa dostarcza trzciny cukrowej, tytoniu, bawełny i orzechów kokosowych, uprawianych na plantacjach, założonych przez Europejczyków.

Część wyspy należy do Holandji, część do Anglji.

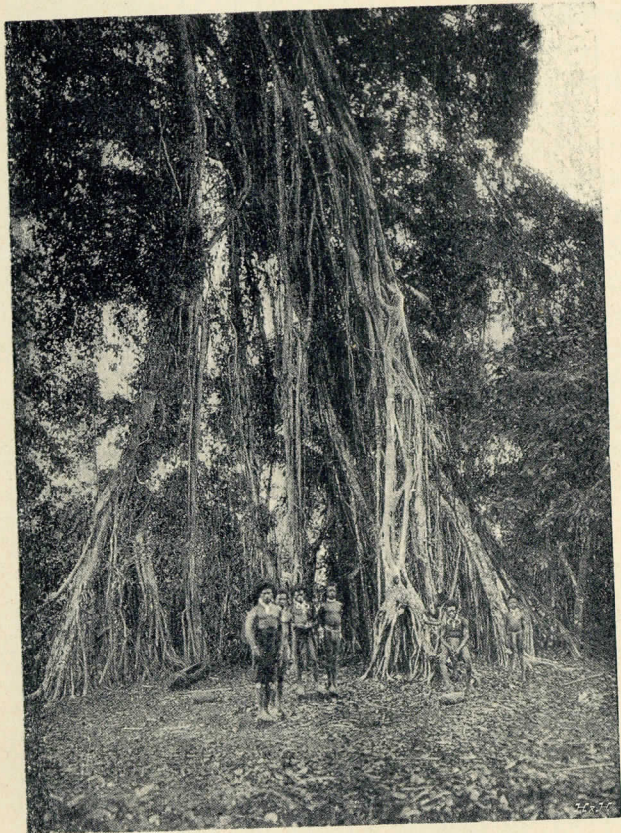
Osobny związek kolonij angielskich tworzy Nowa Zelandja.

Składa się ona z dwu wysp: południowej i północnej. Obie są górzyste. Góry południowej wyspy posiadają lodowce, a wysokość szczytów dochodzi do wysokości alpejskich. Klimat oceaniczny, zdrowy. Ziemia żyzna, lasy pokrywają 1/6 powierzchni. Uprawia się pszenicę i owies. Wysoko rozwinięta jest hodowla owiec.

Dawniejsi mieszkańcy Nowej Zelandji, Maorysi, wymierają, ustępując miejsca kolonistom angielskim, których tu jest około miliona.

Opisane wyspy tworzą jakby wewnętrzny pas, otaczający Australję łańcuchem poczynając od Nowej Gwinei aż do Nowej Zelandji — łańcuch zewnętrzny tworzą koralowe przeważnie grupy wysepek.

Klimat tych wysp jest dzięki łagodzącym wpływom oceanu nie tak gorący, jak na kontynentach między zwrotnikami —

Roślinność na wyspie Nowej Gwinei.

opady bogate. Roślinność uboższa niż w krajach podzwrotnikowych Azji, Afryki i Ameryki — najczęściej spotyka się tu palmy kokosowe. Koloniści europejscy zaprowadzili uprawę bawełny, tytoniu i trzciny cukrowej.

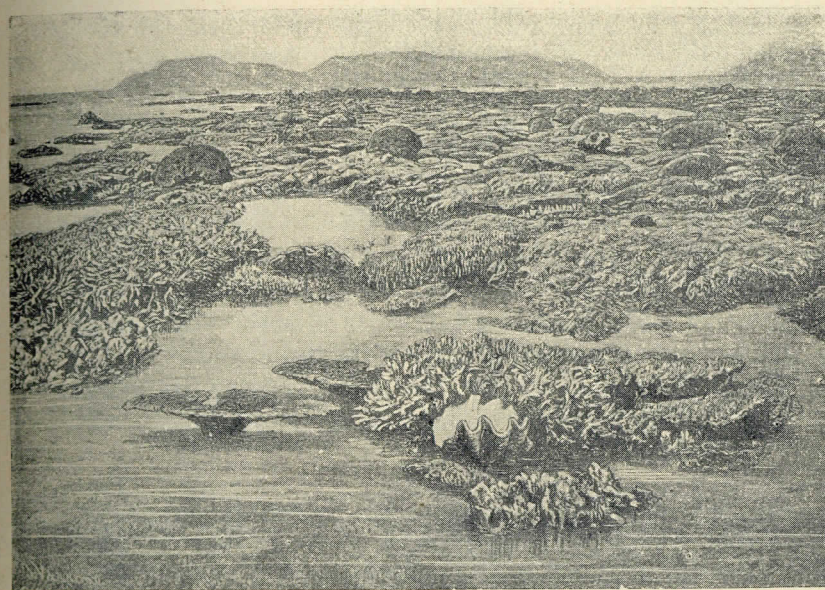
Wyspy te należą do Anglii, Francji i Japonji, wyspy Hawaj do Stanów Zjednoczonych. Niektóre z wysepek mają ważne znaczenie jako stacje węglowe dla statków, płynących przez ocean Wielki.

Mieszkańcy pochodzenia malaj-

AUSTRALJA

Na której półkuli leży Australja? Oznacz położenie geograficzne Australji! Oznacz położenie Australji ze względu na inne części ziemi! Jakie oceany oblewają Australję?

Australja posiada wybrzeża bardzo słabo rozwinięte. Wzdłuż wybrzeża północno-wschodniego biegnie na przestrzeni 2000 km

Rafa barjerowa wzdłuż wybrzeży Australji w czasie odpływu morza.
(Według fotografii W. Seville Kenta).

rafa barjerowa, zbudowana przez korale, utrudniająca dostęp do lądu.

Pod względem ukształtowania pionowego można Australję podzielić na cztery odrębne krainy: 1) obszar Alp australskich, 2) obszar wielkich rzek, 3) nizinny obszar bezodpływowych jezior, 4) płaskowyż pustynny zachodni.

Krainy te różnią się także pod względem nawodnienia. Najlepiej nawodniony jest obszar pierwszy, zasilający swoimi wodami rzekę Murray (Marre), wypływającą u stóp góry

Kościuszki — najgorzej płaskowyż zachodni, gdzie potworzyły się pustynie bezwodne.

Najniżej położony obszar bezodpływowy, tworzący depresję w zagłębieniu jeziora Eyre (Iri), ma rzeki wysychające w czasie upałów, a wzbierające w czasie deszczów.

W Australji, leżącej w pasie klimatu zwrotnikowego, podzwrotnikowego i umiarkowanego, wieją periodyczne wiatry o zmiennym kierunku w lecie i zimie, t. zw. monsuny. W zimie wieje z wnętrza lądu ku wybrzeżom wiatr suchy, w lecie wilgotny z nad wód oceanów.

Obfitość opadów na wybrzeżu powiększa pasmo gór na wschodzie, nad którem skrapla się para wodna. Rzadkie i nieregularne deszcze padają w Australji środkowej i zachodniej. Charakterystyczną cechą klimatu Australji są krótkotrwałe ulewę i długotrwałe posuchy, które wyrządzają ogromne szkody.

W związku z klimatem pozostaje roślinność, bujna na wybrzeżach, uboga w środku kontynentu. Lasy eukaliptusowe nad brzegami rzek spotyka się często. Różnią się one od naszych lasów nie tylko tem, że drzewa dochodzą do 100 i więcej metrów wysokości, lecz także tem, że rosną rzadko i nie dają cienia. Drzewo oliwne, winną latorośl, drzewa owocowe wprowadzili dopiero koloniści europejscy. Im także zawdzięcza Australja uprawę bawełny i rozmaitych gatunków zbóż.

Flora obszaru bezodpływowego i płaskowyżu zachodniego jest uboga. Trawy stepowe słone, kołące i cierniste krzaki pokrywają ogromne przestrzenie.

Świat zwierzęcy, podobnie jak i roślinny, posiada okazy właściwe tylko Australji. Żyje tu wiele gatunków torbaczy, wśród nich największy kangur, stekowce, z ptaków liczne gatunki papug, ptak rajska, kazuar.

Rzeki bogate w ryby, wybrzeża morskie w perłoplawy, dostarczające pereł.

Plagą prawdziwą jest szarańcza, mrówki białe czyli termity, muchy australskie i na wybrzeżu komary.

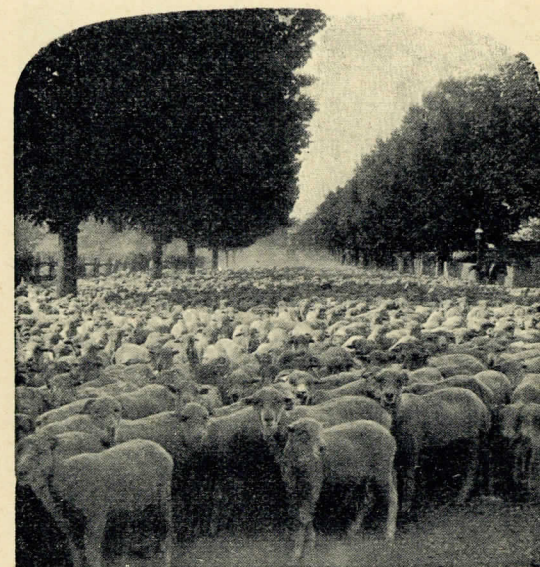
Koloniści europejscy sprowadzili do Australji konie, bydło, owce z Europy, z Azji dromedara. Pies zdziczały, dający się we znaki hodowcom owiec, i królik, wyrządzający szkody w zasiewach i sadach, pochodzą z Europy.

Ludność Australji składa się z przybyszów i mieszkańców pierwotnych. Czarni Australczycy stoją na najniższym stopniu

kultury. Ospa, wódka i opjum szerzą wśród nich straszne spustoszenia, wymierają też bardzo szybko. Na wyspie Tasmanji brak ich zupełnie. W całej Australji żyje ich około 50 tysięcy.

Panami kontynentu są koloniści angielscy. Przybyli oni tu dopiero przy końcu w. XVIII. Pierwsze nieliczne osady były kolonjami karnymi, Anglię bowiem wywozili tu swoich zbrodniarzy. Dopiero kiedy Polak, inżynier Strzelecki (ten sam, który najwyższą górę kontynentu nazwał górą Kościuszki), odkrył złoto w Alpach australskich, zaludniła się Australja południowo-wschodnia. Przybysze ci potworzyli liczne osady, z których rozwinęły się miasta Melbourne (Melbourn), Brisbane (Brisben) i inne.

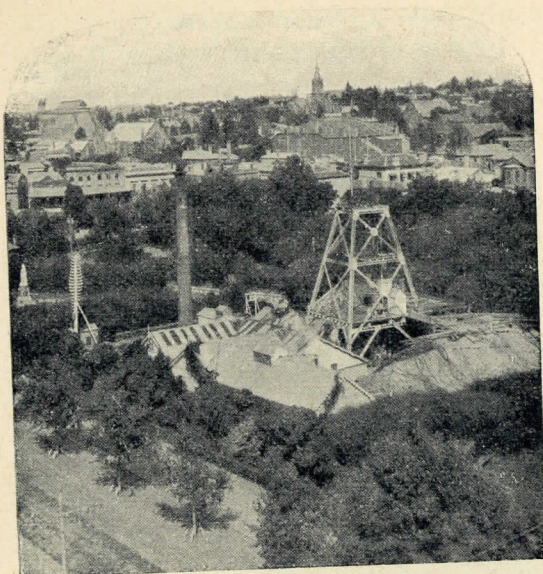
Dziś składa się Australja z kilku kolonij, tworzących z wiażek podobny do tego, jaki tworzy Kanada w Ameryce Północnej lub Kraj Przylądkowy z sąsiednimi kolonjami w Afryce południowej. Związek ten, istniejący od r. 1901, zajmuje obszar około 8 milionów km², liczy około 5 milionów mieszkańców pochodzenia angielskiego. Związek pozo-

Stado owiec w Australji. Nowa Południowa Walja.

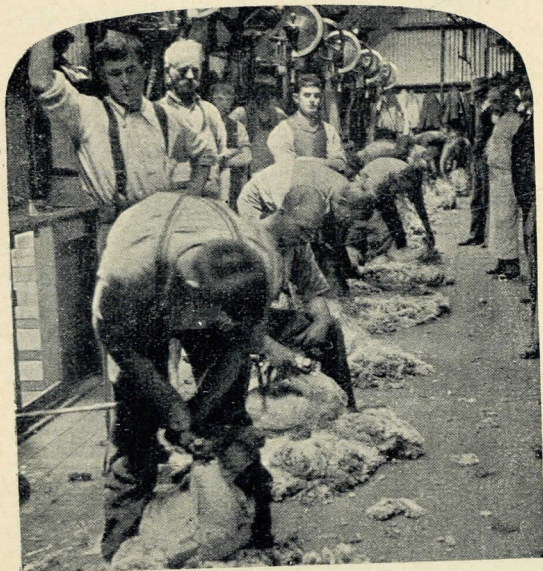

Transport wołny. Nowa Południowa Walja.

Kopalnia złota. Wiktorja. Bendigo.

Nowa Południowa Walja jest krainą hodowli owiec. Nie brak tu jednak i kopalń srebra i węgla. Rozwija się również gospodarstwo leśne. Ruch handlowy koncentruje się w największym porcie i największym mieście Australji Sydney (Sidni), liczącem ponad milion mieszkańców.

Strzyżenie owiec zapomocą maszyn.

staje pod zwierzchnictwem Anglii. Władzę prawodawczą ma parlament, składający się z izby wyższej i izby niższej. Stolicą Związku jest Canbera.

Najżyźniejszą i najlepiej zaludnioną krainą jest Wiktorja, z portowem miastem Melbourne. Kopalnie złota, rozwijający się przemysł i gęsta sieć kolejowa uczyniły z Wiktorji najbogatszą część Australji.

Na północy leżący Queensland (Kinsland) posiada wysoko rozwiniętą hodowlę bydła rogatego, podczas gdy w Australji południowej rozwinięło się rolnictwo, uprawa wina, sadownictwo. Głównym portem jest miasto Adelaide (Edeled).

Terytorjum północne, większe obszarem trzy razy od Polski, liczy zaledwie kilka tysięcy mieszkańców i rozwija się powoli.

Największy obszar zajmuje Australja zachodnia. Była do ostatnich lat najuboższa i najmniej znana. Dopiero po odkryciu kopalń złota w okolicach Coolgardie (Kulgardi) zaczęli napływać tu koloniści.

Do związku australskiego, należy wyspa Tasmanja, słabo zaludniona, bo posiada zaledwie $\frac{1}{4}$ miliona mieszkańców. Wyspa, bogata w miedź, ma klimat zdrowy, łagodny, uprawne pola i sady.

Do Europy wywozi się z Australji najwięcej wełny i pszenicy. Nadto wywozi się mięso mrożone, masło, skóry, owoce i drzewo. Przemysł nie pokrywa potrzeb ludności. Wyrobów przemysłowych dostarcza głównie Anglja, mniej Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, Japonja i Francja.

OCEAN INDYJSKI

Wskaż lądy, które oblewa ocean Indyjski! Porównaj części oceanu Indyjskiego, leżące na północ i na południe od równika! Wskaż morza i zatoki, jakie tworzy ocean Indyjski w części północnej! Wskaż kanał, oddzielający największą wyspę na oceanie Indyjskim od Afryki! Wskaż kanał, łączący ocean Indyjski z morzem Śródziemnym! Wskaż cieśniny, łączące ocean Indyjski z oceanem Wielkim czyli Spokojnym! Porównaj prądy morskie, płynące przez ocean Indyjski, z prądami, płynącymi przez ocean Wielki i Atlantyki!

Wody oceanu Indyjskiego oblewają wschodnie wybrzeża Afryki, południowe Azji i zachodnie Australji.

Równik dzieli go na dwie części: północną, mniejszą i płytszą, i południową, obszerniejszą i głębszą. W części północnej wrzyna się ocean Indyjski aż po 30° szer. geogr. pn. pomiędzy północno-wschodnią Afrykę a południowo-zachodnią Azję morzem Czerwonym. Zatoka Perska między półwyspem Arabskim a wyżyną irańską sięga również po 30° szer. geogr. pn. Południowe wybrzeża Arabji oblewa morze Arabskie, zatoka zaś Bengalska oddziela półwysep Indyjski od Indochińskiego.

Ocean Indyjski ma największe znaczenie dla Anglji, wody jego bowiem oblewają najważniejsze kolonie angielskie w Azji, Afryce i Australji. Cieśnina Gibraltarska, kanał Sueski, morze Czerwone, zatoka Adeńska i cieśnina Malakka, broniące dostępu do oceanu Indyjskiego, są w rękach angielskich.

Największą wyspą na oceanie Indyjskim, należącą do Francji, jest Madagaskar. Obszar jej jest 1½ razy większy od obszaru Polski, ludność jednak nieliczna, bo tylko 3 miliony 400 tysięcy.

Madagaskar jest wyżyną, przez którą przebiega w kierunku południkowym pasmo górskie, wpływające na stosunki klimatyczne wyspy. Dzięki monsunom jest strona wschodnia lepiej nawodniona od zachodniej, skutkiem czego posiada olbrzymie lasy i nadaje się do uprawy trzciny cukrowej, ryżu i bawełny.

Murzyńska ludność, podbita przez malajskich przybyszów, osiągnęła pod rządami francuskimi pewien stopień cywilizacji.

AFRYKA

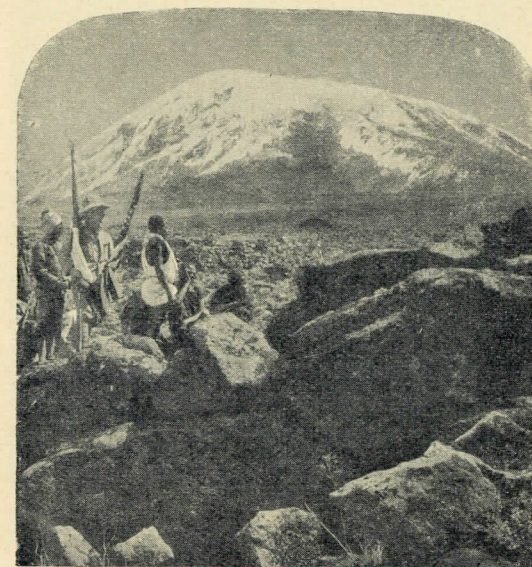
Na których półkulach leży Afryka? Oznacz położenie geograficzne Afryki! Jakie oceany oblewają Afrykę? Oznacz położenie Afryki ze względu na inne części ziemi! Oblicz rozciągłość równoleżnikową i południkową Afryki. Wskaż pasma górskie, wyżyny i kotliny Afryki! W jakim kierunku płyną rzeki afrykańskie i do których oceanów? Wskaż zlewisko oceanu Indyjskiego i Atlantycznego! Wskaż obszar bezodpływowy! Porównaj dorzecza rzek: Kongo, Nil, Niger i Zambezi! Wskaż na mapie, gdzie znajdują się największe jeziora Afryki! Wskaż wyspy na obu oceanach, oblewających Afrykę!

Obszar Afryki wynosi 30 milionów km^2 , jest więc trzy razy większy od obszaru Europy. Wybrzeża słabo rozwinięte. Otaczające Afrykę oceany i morza nie wdzierają się głęboko w ląd, jak w Europie, nie tworzą dogodnych zatok i nie ułatwiają dostępu w głąb kontynentu.

Z wyjątkiem obszarów zajętych przez góry Atlas jest Afryka wyżyną o rozmaitem wzniesieniu. Tworzą ją płyty, opadające terasami ku wybrzeżom i ku wnętrzu, gdzie powstają skutkiem tego kotliny.

Stromość wybrzeży, wynikająca z wyżynnego charakteru Afryki, utrudniała i utrudnia dostęp do jej wnętrza.

Ta sama stromość wybrzeży i charakter wyżyny, terasami opadającej ku brzegom, sprawiły, że rzeki Afryki nie ułatwiają przedostania się do wnętrza z powodu licznych wodospadów.

Kilimandżaro. 5893 m.

Niedostępność rzek stała się przyczyną, że wnętrze Afryki było nieznane do ubiegłego wieku. Poznano je dopiero dzięki śmiałym i energicznym uczonym i podróżnikom, wśród których znaleźli się i Polacy, jak Rogoziński, który badał zachodnie krainy Afryki równikowej, Jan Czekanowski, który brał udział w ekspedycji naukowej, mającej na celu poznanie Afryki środkowej, Antoni Rehman, badacz Afryki południowej, Antoni Jakubski, który pierwszy z Polaków badał i opisał najwyższy szczyt Afryki Kilimandżaro i krainy nad oceanem Indyjskim.

Bogactwo wód zawdzięcza Afryka deszczom zenitalnym, padającym na obszarze między 18° szer. geogr. pn. a 20° szer. geogr. pd. Obszar to międzyzwrotnikowy, najgorętszy, o klimacie kontynentalnym.

Kiedy wnętrze Afryki ogrzeje się, a rozgrzane powietrze wzniesie się ku górze, nadpływa z nad oceanów powietrze wilgotne i wtedy nastaje pora deszczowa. Najsilniej ogrzana jest zawsze ta część, nad którą słońce stoi w zenicie, tam więc i największe deszcze padają i stąd ich nazywa „zenitalne“.

Krainy bezdeszczowe: Sahara i Kalahari mają opady rzadkie. Na Saharze panują wiatry, wiejące z suchych, pustynnych

Brzegi Nilu w pobliżu źródeł.

okolic Azji; stepom Kalahari odbierają parę wodną, niesioną pasatami, t. j. stałymi wiatrami, wiejącymi na półkuli południowej z nad oceanu Indyjskiego, wyżyny południowo-wschodnie. W krajach nad morzem Śródziemnym panuje klimat śródziemnomorski.

Obfitym deszczom i urodzajnej glebie zawdzięcza Afryka międzyzwrotnikowa olbrzymie lasy na zachodzie. W gęstwinach

tych lasów, gdzie przeważa palma, żyją rozliczne rodzaje małp. Tu jest ojczyzna słonia i nosorożca. W rzekach, przedzierających się przez te puszcze leśne, żyje hipopotam i krokodyl. Na ogromnych stepach Afryki wschodniej, gdzie trawa zakrywa jeźdźca, poluje lew na antylopy, zebry i żyrafy, lub hiena szuka żeru. Po piaskach Sahary, ubogiej w roślinność, ciągną łańcuchem wielbłądy z towarami na grzbietach, nad Oranje i Vaalem wypasają się trzody bydła rogatego i owiec. Najstraszniejszym wrogiem bydła jest mucha tse-tse, siejąca wśród niego spustoszenie w całej Afryce wschodniej.

Zaludnienie Afryki wynosi około 135 milionów. Najlicniejszą ludność spotykamy nad dolnym Nilem. Są to Egipcjanie, potomkowie starożytnych mieszkańców Egiptu, zmieszani z Arabami, od których przyjęli język. W górach Abisynji mieszkają Abisyńczycy, na zachód od Egiptu Berberowie. I Berberowie, zmieszani z Arabami, przyjęli islam i język arabski. Ludy te należą do rasy białej. Od nich na południe, przedzielone pustynną Saharą, mieszkają ludy murzyńskie. Murzyni, o ciemnej lub czarnej barwie skóry, należą do rasy czarnej. Hotentoci i Buszmeni w Afryce południowej i ludy karłowate, zamieszkujące lasy Afryki środkowej, są potomkami najdawniejszych mieszkańców czarnego kontynentu, jak nazywają tę część ziemi.

Plemiona murzyńskie przez wieki żyły odosobnione, tworząc powoli swoją rodzimą kulturę. Zajęciem ich było myślistwo i rybołówstwo, pasterstwo, a wreszcie uprawa roli. Rozwiniął się tu drobny przemysł, o czym świadczą wyroby tkackie, garncarskie i kowalskie. Chaty murzyńskie, budowane z gliny, plecione z mat lub stawiane naksztalt namiotów, świadczą również o pewnym stopniu cywilizacji.

Murzyni są przeważnie poganami. Nieznaczną część przyjęła wiarę chrześcijańską, plemiona mieszkające w Sudanie mahometańską.

Wśród ludów Afryki północnej przeważa islam. Wyznawców religii możeszowej liczy Afryka północna ponad 1/2 miliona. Tylko Koptowie w Egipcie i Abisyńczycy wyznają religię chrześcijańską. Chrześcijan jest w Afryce około 6 milionów. Europejczyków, którzy do tej liczby należą, mieszka w Afryce przeszło milion. Są to Anglicy, Francuzi, Niemcy, Włosi, Holendrzy, Portugalczycy.

Anglicy zajęli znaczną część Afryki wschodniej od Egiptu do Kraju Przylądkowego. Naprzeciw wyspy Madagaskaru

skar, należącej do Francji, leżą posiadłości Portugalji. Górzysta Abisynja jest państwem niezależnym. Wybrzeże nad morzem Czerwonym i Trypolitanja należą do Włoch.

Podobnie jak we wschodniej Afryce przeważają posiadłości angielskie, tak w zachodniej francuskie. Francja zawładnęła Algerem i Tunisem, a wpływ jej sięga do sąsiedniego Marokka. Do niej należą posiadłości nad Senegalem. Jej wpływom podlega Sahara i znaczna część Sudanu; do niej należą obszary nad dolnym biegiem Kongo.

Środek Afryki nad rzeką Kongo należy do Belgji. Wybrzeże nad cieśniną Gibraltarską i na południe od Marokka należy do Hiszpanji.

Afryka dzieli się na następujące krainy geograficzne: 1) obszar gór Atlas, 2) obszar pustynny północno-afrykański, 3) Sudan, 4) kotlina rzeki Kongo, 5) wyżyna wschodnio-afrykańska, 6) Afryka południowa.

A) Obszar gór Atlas

Dom w Algierze.

Góry Atlas zajmują północno-zachodnią część Afryki.

Klimat dzięki położeniu w bliskości morza i znacznej wysokości łagodny. Niekorzystnie wpływa tylko gorący, suchy wiatr, wiejący od Sahary.

Berberycyzcy, zamieszkujący te krainy, są tubylcami, Arabowie i Żydzi przybyli z Azji.

Marokko zajmuje zachodnią część Atlasu i wyżyny. Kraj rolników i pasterzy,

którzy na urodzajnym pomorzu uprawiają pszenicę i jęczmień lub wypasają na wyżynie trzody owiec i stada sławnych berberyjskich koni.

Południowe stoki Atlasu, zwrócone ku Saharze, dostarczają owoców strefy gorącej.

Sąsiedni Alger i Tunis zajmują dawne posiadłości potężnej Kartaginy. Dziś zamieszkują ten kraj berberyjskie muzułmańskie plemiona i koloniści francuscy. Powoli podnoszą się, podobnie jak Marokko, z upadku, jaki sprowadziły rządy despotycznych władców.

Na wybrzeżu kwitnie uprawa zboża i jarzyn, wywożonych do Europy, na wyżynie hodowla owiec i bydła, na stokach gór uprawa wina i drzew oliwnych. Zniszczone lasy na całej wyżynie zastępują obecnie Francuzi troskliwie pielęgnowanymi lasami dębów korkowych.

Linje kolejowe, łączące najważniejsze miasta, przyczyniły się do ożywienia ruchu handlowego tych krain.

Największym miastem posiadłości francuskich w Afryce jest Alger, liczący przeszło 200 tysięcy mieszkańców.

B) Obszar pustynny północno-afrykański

Obszar pustynny północno-afrykański sięga od południowych stoków Atlasu i wybrzeży morza Śródziemnego do Sudanu. Zachodnie jego granice oblewają wody Atlantyku, wschodnie morze Czerwone.

Ze względu na różnice w nawodnieniu dzielimy cały pas na a) pustynię Sahary, b) kraje nad Nilem.

a) Sahara

Sahara, zajmująca obszar prawie tak wielki jak Europa, jest w przeważnej swej części bezwodną, piaszczystą pustynią. Obok wyżyn o rozmaitej wysokości spotykamy tu pasma górskie i zagłębienia, tworzące nieraz depresje.

Charakterystyczną cechą Sahary są wydmy piaszczyste i kamieniste płaszczyny. Pierwsze powstają z piasku pędzonego wiatrami ze zwiędniętych skał, drugie spotykamy tam, gdzie siła wiatru nie może przenosić z miejsca na miejsce nagromadzonych żwirów i głazów skalnych. Wydmy dochodzą nieraz do wysokości 200 m.

Często spotyka się na Saharze t. zw. wadi, jary o stromych ścianach, zawałone odłamami skał. Są to suche, bezwodne łóżyska dawnych rzek i potoków.

Czasem napelniają się i one wodą na chwilę, huczą i zalewają karawany, które wzdłuż nich ciągną z towarami.

Deszcze na Saharze padają, są one jednak bardzo rzadkie, pojawiają się zaś jako gwałtowne, prędko przemijające ulewy. Częstych, spokojnych opadów nie zna mieszkańiec pustyni. Owe gwałtowne ulewy bywają bardzo nieregularne i na małej tylko przestrzeni.

Deszcze te nie idą na marne. Wsiąknąwszy w ziemię, zbierają się w głębi, tworząc żyły wodne, płynące na znacznej nie-

raz przestrzeni pod skalistą pokrywą dopóki nie wytrysną na spadzistości jako źródło, dające początek oazie.

Palmowe gaje, drzewa owocowe, uprawne pola, stada zwierząt, osady ludzkie, pełne życia, zawdzięczają swoje istnienie owym deszczom. Czasem człowiek pomoże naturze, wierząc studnie artezyjskie, by natrafić na żyłą wodną, i tworzy w ten sposób oazę sztuczną. Takich oaz istnieje wiele w tej

Oaza.

części Sahary, która przylega do Algeru. Są one dziełem przedsięwzięcia Francuzów, którzy sadzą w takich oazach tysiące palm daktylowych.

Mieszkańcy Sahary są potomkami ludów chamicznych, które w starożytności były znane pod rozmaitymi nazwami, jak np. Numidowie. Na wschodzie mieszały się z Arabami, na południu z ludami murzyńskimi Sudanu. Zajmują się uprawą roli, pastwstwem i handlem karawanowym.

Zwierzęciem, bez którego syn pustyni obejść się nie może, jest wielbłąd. Towary, które murzyn w Afryce podwrotnikowej dźwiga na głowie lub plecach, ładuje się tutaj na grzbiet wielbłądów; karawana, licząca nieraz kilka tysięcy tych zwierząt objuczonych, rusza przez „piaszczyste morze“.

Dziś Sahara w rękach Francuzów staje się coraz dostępniejszą. Po oazach powstały domy zajezdne, utrzymywane przez Europejczyków, zbudowano telegraf przez pustynię; największe

jednak wysiłki nie zdołają uczynić z całego „morza piaszczystego“ krainy, nadającej się do kolonizacji.

Włoskie posiadłości są podobne pod względem klimatu, flory i fauny do sąsiedniej Sahary. Wybrzeże na zachodzie mało urodzajne, płaskie, zasypane ławicami piasków, na wschodzie dobrze nawodnione drobnymi rzekami i pokryte lasami.

b) Kraje nad Nilem

Obszar, obejmujący angielskie posiadłości nad jeziorem Wiktorji, Abisynję, Sudan anglo-egipski i Egipt, łączy się wodną Nilu, najdłuższą na ziemi, bo 6500 km wynoszącą

Piramidy w Egipcie.

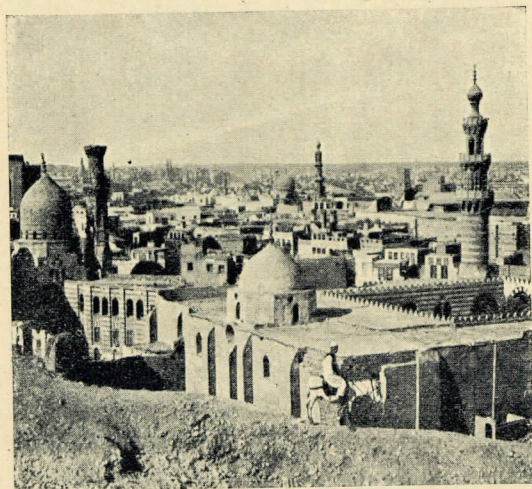
i najważniejszej rzeki Afryki. Dorzecze Nilu wynosi dwa miliony ośmset siedemdziesiąt tysięcy km^2 .

Wody Nilu mają swe źródła w trzech odrębnych krainach. Pierwsza to potężna wyżyna wschodnio-afrykańska z licznymi jeziorami, wśród których jezioro Wiktorji wody swe Nilem Białym ku północy wysyła. Druga to kotlina rzeki Gazeli, zamieniająca się w porze deszczowej w jedno wielkie jezioro,

zasilające Nil olbrzymią ilością wody w czasie wylewów. Trzecią krainą jest Abisynja, skąd Nil Błękitny i Atbara wody swe toczą ku Nilowi Białemu. Obfite deszcze, padające tu od czerwca do sierpnia, przyczyniają się najwięcej do owych wylewów, które rozpoczynają się z końcem czerwca i użyźniają dolinę dolnego biegu rzeki.

Bardzo wielkie znaczenie ma Nil dla komunikacji. Utrudniają ją wprawdzie liczne katarakty, mimo tego jednak jest Nil najważniejszą drogą wodną dla całej Afryki północno-wschodniej. Krążą po nim liczne statki handlowe, tam zaś, gdzie katarakty stawiają przeszkody nie do pokonania, ułatwia komunikację kolej żelazna.

Egipt, leżący nad dolnym biegiem Nilu, jest olbrzymią oazą, zawdzięczającą swoje istnienie wśród otaczających go pustyń żyznemu namułowi, osadzonemu przez wody tej

Kair.

potężnej rzeki. Już w odległej starożytności powstało tu jedno z najstarszych ognisk cywilizacji, kiedy pasterskie i myśliwskie ludy z sąsiedniej Azji i wnętrza Afryki, osiedliwszy się w urodzajnej okolicy, zaczęły uprawiać rolę. Zmuszała ich do tego sama natura kraju. Łąk pasknistych Egipt nie posiada, lasów tu brak, pozostała ziemia tak żyzna, że potrójne plony w ciągu roku wydaje.

Powstały osady, których domki z namułu rzecznoego lepiono, pobudowano świątynie z kamienia, którego dostarczyły sąsiednie skały, a kiedy powstało silnie zorganizowane państwo faraonów, wznosili ci potężni władcy grobowce-piramidy, świadczące do dni dzisiejszych o starej cywilizacji Egiptu.

Za czasów Aleksandra Wielkiego powstaje w delcie nilowej Aleksandria, dziś najważniejszy port handlowy Afryki. Był Egipt pod rządami Rzymu, podbili go Arabowie,

później Turcy. Dziś jest państwem niezależnym, pozostającym jednak pod wpływami Anglii.

Niedaleko Memfis, dawnej stolicy faraonów, rozwinęła się dzisiejsza stolica królestwa Egiptu Kair, największe miasto Afryki, liczące około 800 tysięcy mieszkańców.

Potomkowie dawnych Egipcjan, przyjąwszy od Arabów islam i język, pracują jak w dawnych czasach jako rolnicy i mieszkają w ciasnych i brudnych chatkach, lepionych z namułu rzecznoego, jak za faraonów. Po miastach mieszkają chrześcijańscy Koptowie, potomkowie dawnych Egipcjan, obok nich Arabowie, Turcy i Europejczycy. Liczba mieszkańców Egiptu wynosi około 14 milionów.

Egipt dzisiejszy rozwija się coraz świetniej. Kolej żelazna, poczty, telegrafy, żegluga na Nilu wpłynęły na rozwój handlu; powstały liczne cukrownie; uprawę bawełny i trzciny cukrowej ułatwiły kanały nawodniające, wpływając na podniesienie rolnictwa.

Oprócz bawełny i trzciny cukrowej uprawia się w Egipcie ryż. Pracy człowieka zawdzięczają swoje istnienie gaje palmowe.

Olbrzymia tama na Nilu pod Assuanem, zbudowana przez Anglików dla regulowania dopływu wody do nieurodzajnych pól, jest prawdziwym dobrodziejstwem kraju. Dzięki niej i podobnym mniejszym zyskano znaczne obszary ziemi pod uprawę.

Przekopany w r. 1869 kanał Sueski, długi na 160 km, przyczynił się również немало do podniesienia Egiptu. Skracając o miesiąc drogę z Europy do Azji, skierował cały ruch handlowy ze Wschodem w te strony.

Kanał Sueski. Port Said.

C) Sudan i Abisynja

Wyżyny, leżące na południe od Sahary a na północ od kotliny rzeki Kongo i płyty wschodnio-afrykańskiej, opierające się o ocean Atlantycki,

a na wschodzie dochodzące do Abisynji, noszą nazwę Sudanu. Poprzedzielane kotlinami i dolinami rzek, pokryte bujną roślinnością, są po Egipcie najżyźniejszą i najlepiej zaludnioną częścią Afryki.

Największa z rzek Sudanu Niger, trzecia z rzędu z rzek afrykańskich, ma źródła na wyżynie zachodniej. Płynąc przez okolice bogate w opady atmosferyczne wzbiera często i rozlewa swe

wody, przy ujściu zaś tworzy potężną deltę, większą od delty Nilu. Długość Nigru wynosi przeszło cztery tysiące *km*, dorzecze przeszło dwa miliony *km*².

Ludność, dochodząca do 50 milionów, należy do licznych plemion murzyńskich i zajmuje się uprawą roli i pasterstwem. W Sudanie wschodnim i środkowym rozrzućeni wśród tubylców Arabowie, którzy, przybywszy tu z Azji, przyczynili się do rozszerzenia wśród nich religii mahometańskiej, zajmują się handlem. Handel rozwija się w Sudanie dzięki drogom wodnym i kolejom, łączącym wybrzeże oceanu Atlantyckiego z wnętrzem tych krain. Znaczną część towarów, wśród nich orzechy ziemne, owoce, olej palmowy wywozi się do Europy.

Murzyni sudańscy mieszkają w wioskach rozmieszczonych wśród lasów lub uprawnych pól. Uprawiają proso, manjok, kukurydzę. Ze zwierząt domowych chowają bydło rogate, owce i kozy. W okolicach wyżej położonych zajmują się pasterstwem. Ludność murzyńska nad brzegami Atlantyku zajmuje się rybołówstwem.

Na wschód od Sudanu leży terasowato wznosząca się wyżyna Abisynji.

Wieś sudańska.

Dobrze nawodniony kraj, zasilający swojemi wodami sąsiadów, posiada klimat, jakiego nie ma żaden inny. Od podzwrotnikowych upałów u stóp wyżyny aż do temperatury, gdzie śniegi nie tają, na szczytach najwyższych pasm, ma Abisynja wszystkie stopnie klimatyczne.

W części najwyższej położonej zajmuje się ludność pasterstwem, okolice niżej położone nadają się do uprawy roli. Najniższej położona część wyżyny ma wilgotny, niezdrowy klimat, skutkiem czego posiada słabsze zaludnienie.

Ludność stoi na niskim stopniu oświaty, mimo że już w IV wieku przyjęła chrześcijaństwo.

D) Kotlina rzeki Kongo

Kotlinę, otoczoną wyżynami, przez którą płynie olbrzymia rzeka Kongo, zajmuje państwo Kongo, należące do Belgji. Jest to kraina obfitych równikowych deszczów, bogata w lasy; dostarcza kauczuku, kości słoniowej i orzechów kokosowych.

Murzyni tu mieszkający należą do plemion Bantu, różniących się znacznie od murzynów sudańskich tak pod względem języka, jak stopnia rozwoju.

Wielką drogą komunikacyjną jest rzeka Kongo, po której krążą statki parowe na przestrzeni między wodospadami Liwingtona a wodospadami Stanley'a.

Wodospady okrąża kolej żelazna. Dorzecze Kongo wynosi około trzech milionów *km*², długość cztery tysiące dwieście *km*. Potężna ta rzeka dochodzi przy ujściu do 11 *km* szerokości, głębokość jej zaś wynosi w niektórych miejscach 300 *m*. Lasy w dorzeczu Kongo kryją mnóstwo zwierza. Żyją tu goryle, szympanse, nosorożce. Słoń, tępiony przez tubylców i Europejczy-

Las bambusowy w Kongo.

ków, staje się coraz rzadszym. Dla podniesienia bogaćstwa kraju zasadzono w ostatnich latach znaczne ilości drzew, dostarczających kauczuku. Pozakładano liczne plantacje kawy, tytoniu, trzciny cukrowej, kakao.

E) Wyżyna wschodnio-afrykańska

Wyżyna wschodnio-afrykańska sięga od Abisynji do doliny rzeki Zambezi. Potężna ta płyta dochodzi do

1000 m wysokości i opada ku oceanowi Indyjskiemu, tworząc wąski, błotnisty, niezdrowy pas nadbrzeżnych nizin. Olbrzymie jeziora wypełniły kotliny i zapadłości, jakie biegną od Abisynji w kierunku południowym.

Step w Afryce wschodniej. Woddali, na prawo, Kilimandżaro.

Klimat wilgotny, gorący, ma-

laryczny na wybrzeżu oceanu Indyjskiego. Deszcze obfite na wybrzeżu, uboższe na wyżynie, dlatego ma ona charakter stepowy. Pasterstwo jest głównym zajęciem mieszkających tu plemion.

Owoce palmy kokosowej, oliwnej, kauczuk, kość słoniowa, są artykułami wywozu, przywozi się najwięcej wyrobów żelaznych i bawełnianych.

Mombasa. Transport kości słoniowej.

Dla Europejczyka kraj ten niegościnny z powodu febry i krwawej dyzenterji, panujących w tych stronach.

F) Afryka południowa

Afryka południowa obejmuje posiadłości angielskie.

Cały ten obszar, równy $\frac{1}{3}$ powierzchni Europy, składa się z wyżyn, stromo opadających ku oceanom.

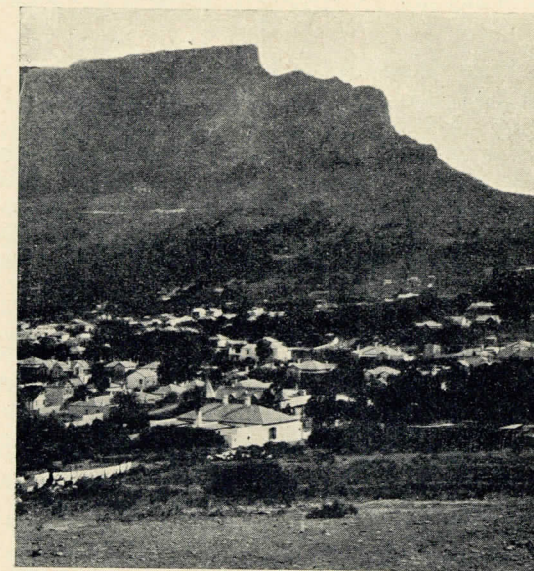
Wyżyna nad oceanem Atlantyckim jest krajem stepowym, podobnym w części pod względem klimatu, flory i fauny do sąsiedniej Kalahari. Rzadkie opady uczyniły z Kalahari obszar pustynny, porośnięty tu i ówdzie rzadką trawą, koleczastymi zaroślami i drzewami akajowemi.

Korzystniej przedstawiają się kraje, leżące na południe od Kalahari. Są to obszary dobrze nawodnione, o klimacie zbliżonym do śródziemnomorskiego. Żyzne łąki ułatwiają hodowlę bydła, stoki pasm górskich, zwrócone ku morzu, nadają się do uprawy pszenicy, wina.

Nie dziwnego, że już w XVII wieku poczęli się tu osiedlać Holendrzy, których potomkowie, rolnicy i pasterze, zowią się Burami. Kiedy z początkiem XIX wieku zajęli Anglicy Kraj Przylądkowy, ruszyli Burowie na północ, zakładając tam dwie republiki: Oranję i Transwal. W r. 1902 podbiła Anglia oba kraje i wcieliła je do swych posiadłości, pozostawiając im jednak samorząd. Obecnie tworzą one wraz z Krajem Przylądkowym Związek Południowo-Afrykański.

Hodowla owiec i bydła jest dziś jeszcze głównym zajęciem Burów.

Liczne koleje przyczyniły się do podniesienia handlu i utworowały drogę do bogatych kopalń złota i diamentów.

Capetown.

Najważniejsza linja biegnie z Capetown (Kaptaun) do posiadłości belgijskich w Kongo. Związek Południowo-Afrykański obejmuje obszar 2 miliony 800 tysięcy km^2 . Na tych obszarach żyje przeszło 8 milionów mieszkańców. Z tych 8 milionów $1\frac{1}{2}$ miliona należy do rasy białej. Największym miastem, liczącem około 300 tysięcy mieszkańców, jest Johannesburg w sąsiedztwie kopalń złota i diamentów, drugim rzędu największy port Capetown, liczące ponad 200 tysięcy mieszkańców.

OCEAN ATLANTYCKI

(ATLANTYK)

Wskaż lądy, które oblewa Atlantyk! Porównaj morza, zatoki i cieśniny Atlantyku z morzami, zatokami i cieśninami oceanu Wielkiego i Indyjskiego! Wskaż obszary wód, łączące Atlantyk z morzem Lodowatym Północnym, które jest jego częścią! Wskaż wyspy, leżące na oceanie Atlantyckim! Wskaż rzeki, płynące do Atlantyku z Europy, Azji, Afryki i Ameryki! Porównaj prądy morskie, płynące przez Atlantyk na półkuli północnej i południowej! Wskaż kanał, przekopany przez najwęższy pas lądu Ameryki Środkowej, a łączący Atlantyk z Pacyfikiem!

Ocean Atlantycki jest pod względem wielkości drugim rzędu po oceanie Wielkim. Powierzchnia jego wynosi razem z powierzchnią morza Lodowatego Północnego około 110 milionów km^2 .

Atlantyk, oddzielający Europę, Azję i Afrykę od Ameryki, jest równocześnie jedynym łącznikiem pomiędzy nimi jako najlepsza droga morska.

Najcieplejszy jest Atlantyk pod równikiem, ku biegunom obniża się jego temperatura. Wielki wpływ wywierają pod względem rozmieszczenia temperatury wód prądy morskie. Zimny prąd, płynący wzdłuż Labradoru, przyczynia się znacznie do obniżenia temperatury, prąd Zatokowy czyli Golfowy podnosi ją.

Najważniejszym prądem w północnej części Atlantyku jest prąd Zatokowy. Powstaje z połączenia dwóch ramion prądu równikowego, z których jedno płynie na wschód od wysp Antylskich, drugie, wpływawszy na morze Karaibskie i zatokę Meksykańską, wypływa koło półwyspu Florydy, kierując się ku północnemu wschodowi. Pędzony wiatrami płynie ku Europie zachodniej, ogrzewa ją aż ku północnym wybrzeżom Norwegji i wpływa na wody arktyczne. Część jego wód nie płynie jednak ku północy, lecz zwraca się na południe i wraca pod równik, zamykając wielkie koło prądów północnego Atlantyku.

Dwa zimne prądy płyną z morza Lodowatego Północnego. Jeden z nich, Labradorski, powstaje w zatoce Baffina,

drugi, Grenlandzki, jest dalszym ciągiem prądu, który zaczyna się w cieśninie Beringa, płynie w okolicach bieguny północnego, a następnie wzdłuż wschodnich wybrzeży Grenlandji. Złączywszy się, płyną razem jako jeden prąd wzdłuż wschodnich wybrzeży Ameryki Północnej i znikają wśród ciepłych wód prądu Zatokowego.

AMERYKA

Oznacz położenie geograficzne Ameryki! Jakie położenie zajmuje Ameryka ze względu na inne części ziemi? Na której półkuli leży Ameryka? W jakich strefach? Z ilu części składa się Ameryka? Jak są połączone? Porównaj Amerykę Północną i Południową pod względem wielkości i układu poziomego!

Jakie oceany oblewają Amerykę? Które wybrzeże jest lepiej rozwinięte?

Gdzie znajdują się najwyższe góry Ameryki? W jakim kierunku biegną? Jakie góry znajdują się na wschodzie Ameryki? Gdzie leżą niziny? Porównaj Amerykę Północną i Południową pod względem układu pionowego!

Do jakich zlewisk należy Ameryka? Które zlewisko jest największe? W jakich kierunkach płyną rzeki Ameryki? Wskaż ich źródła, opisz bieg i ujście! Porównaj Amerykę Północną i Południową pod względem hydrograficznym! Wskaż jeziora Ameryki Północnej i Południowej! Oblicz rozciągłość równoleżnikową i południkową Ameryki!

Wzdłuż zachodniego wybrzeża ciągnie się system potężnych gór i wyżyn, zwanych Kordyljerami w Ameryce Północnej, Andami w Ameryce Południowej.

Wschodnią część Ameryki Północnej zajęła nadbrzeżna nizina atlantycka i Appalachy. Między Kordyljerami i Appalachami leży olbrzymia równina, sięgająca od morza Lodowatego Północnego do zatoki Meksykańskiej.

Kordyljery Ameryki Północnej zamykają pomiędzy pasmem gór Skalistych a Sierra Nevada Wielką Kotlinę, poprzerynaną krótkimi łańcuchami górskimi. Na południe od Wielkiej Kotliny i gór Skalistych leży kotlina meksykańska.

Amerykę środkową wypełniają góry Antylskie.

W Ameryce Południowej zajęły część wschodnią wyżyny: gujańska i brazylijska. Nizina, oddzielająca Andę od wyżyny gujańskiej, nosi nazwę llanos; wielka nizina między Andami, wyżyną gujańską i brazylijską selvas; niziny w dorzeczu La Platy i na południe od niego nazywają się pampasami.

Wśród rzek najważniejsze: rzeka św. Wawrzyńca, Missisipi i Missouri. Rzeka św. Wawrzyńca jest odpływem 5 jezior, połączonych ze sobą; największe z nich Górne. Dwa

ostatnie jeziora: Erie (Iri) i Ontario (Onterio) łączy olbrzymi wodospad Niagara, spadający z wysokości 50 m. Jeziora te tworzą jakgdyby morze śródziemne Ameryki Północnej. Tysiące statków parowych, wywożących mięso i zboże

Niagara.

do Europy, krąży po ich wodach. Przez lłanosy Ameryki Południowej płynie Orinoko, przez selvasy Amazonka, przez pampasy La Plata.

Ameryka posiada klimat bardzo rozmaity, gdyż leży w czterech strefach klimatycznych. Zmienia się on także w kierunku od zachodu na wschód pod wpływem mór i gór.

Ameryka Północna ma na północy klimat polarny, na wschód od gór Skalistych klimat

kontynentalny, znacznie zimniejszy niż Europa pod tą samą szerokością geograficzną. Przyczyniają się do tego góry lodowe, które niesie prąd zimny, płynący wzdłuż Labradoru — i wiatry, wiejące bez przeszkody z nad morza Lodowatego. Opady atmosferyczne w południowo-wschodniej części Ameryki Północnej są obfite skutkiem wiatrów, wiejących z nad Atlantyku.

Zachodnia część Ameryki Północnej ma klimat cieplejszy, zbliżony do klimatu Europy południowej i zachodniej. Wpływa na to ocean Wielki i Kordyljery, zasłaniające zachód od zimnych wiatrów. Wielka Kotlina, uboga w opady, ma w części charakter pustynny.

Ameryka środkowa i znaczna część Południowej leży między zwrotnikami, posiada więc klimat gorący. Najobfitsze deszcze padają tu w rozmaitych stronach w miarę zbliżania się słońca do zenitu. Bliżej równika padają one przez cały rok, ku zwrotnikom w porze dżdżystej.

I w Ameryce Południowej jest pod względem klimatycznym różnica między wschodem a zachodem. Wywołują ją Andy

i ocean Wielki, przez który płynie ku środkowej części zachodniego wybrzeża zimny prąd Peruwjański.

Roślinność Ameryki jest bogata. Ogromne lasy pokrywają dobrze nawodnione obszary. Tam, gdzie opady uboższe, ciągną się stepy. Tundrę na północy pokrywają mechy i porosty.

Liczne gatunki palm, sagowce, drzewo kauczukowe, kaktusy i agawy w gorącym, suchym Meksyku, drzewo kakaowe, mleczne, ananasy, wanilja, to najgłówniejsi przedstawiciele flory Ameryki, ojczyzny kukurydzy, ziemniaków i tytoniu.

Fauna uboższa niż w Azji i Afryce. W lasach na północy niedźwiedzie, wilki, bobry, sobole, gronostaje, na południu szerokonose małpy, pumy i jaguary, tapiry, leniwce, pancerniki, mrówkojady, lama — z ptaków papugi, tukany, kolibry — z gadów boa dusiciel, aligator i kajman są głównymi przedstawicielami fauny amerykańskiej.

Ludność Ameryki, licząca w Ameryce Północnej około 154 milionów, a w Ameryce Południowej przeszło 70 milionów, składa się z Indian, murzynów i najliczniejszych przedstawicieli rasy białej.

Indianie są najdawniejszymi mieszkańcami Ameryki, dziś rozrzućeni po całym kontynencie w liczbie około 7 milionów. Murzyni, których jest w Ameryce około 16 milionów, potomkowie dawnych niewolników, mieszkają głównie w krajach między zwrotnikami i na południowym wschodzie Stanów Zjednoczonych. Europejczycy są panami całej

Murzyni na plantacji trzciny cukrowej. Kuba.

Ameryki. Anglicy zawładnęli całą Ameryką Północną, Hiszpanie i Portugalczycy środkową i Południową. Nie brak tu Francuzów, Polaków, Niemców, Irlandczyków i Włochów.

W ostatnich czasach napływają Chińczycy, zwłaszcza do miast na wybrzeżu oceanu Wielkiego. Najliczniejsi w Ameryce środkowej i Południowej są mulaci, t. j. potomkowie przodków czarnych i białych, metysi, potomkowie Europejczyków i Indian.

Pierwotni mieszkańcy Ameryki, Indianie, zajmują się myślistwem i rybołówstwem. Rolnictwo, a z niem i wyższa kultura rozwinęła się przed odkryciem Ameryki tylko na wyżynach Meksyku i Peru.

Po odkryciu Ameryki przez Kolumba zajęli Hiszpanie i Portugalczycy Amerykę środkową i Południową, dlatego panuje tu katolicyzm i język hiszpański lub portugalski — Amerykę Północną zajęli protestanci Angliści, nadając jej charakter pod względem języka i religii. Koloniści europejscy starali się pierwotnie użyć do pracy w kopalniach lub plantacjach Indian, ci jednak, przywykli do swobody łowieckiej, nie nadawali się do tego. Wtedy poczęto sprowadzać z Afryki niewolników murzynów. Kiedy zniesiono niewolę, potomkowie dawnych niewolników pozostali jako wolni w Nowym Świecie, tworząc w górących krajach Ameryki środkowej większość zaludnienia.

Pod względem politycznym rozróżnić należy w Ameryce kolonie państw europejskich i państwa niezależne. Wszystkie państwa niezależne są republikami.

A) Ameryka Północna

Góry, wyżyny i niziny Ameryki Północnej

Góry, wyżyny i niziny Ameryki Północnej obejmują:

1) Związek Kanadyjski, 2) Stany Zjednoczone, 3) Meksyk.

Związek Kanadyjski

Położenie? Granice? Jakież zatoki, półwyspy i wyspy tworzą posiadłości angielskie w Ameryce Północnej? Opisz ukształtowanie pionowe! Wymień rzeki i jeziora, opisz bieg rzek i położenie jezior!

Posiadłości angielskie w Ameryce Północnej tworzą Związek Kanadyjski i dzieli się na 5 odrębnych geograficznych krain: 1) obszar atlantycki, 2) obszar wielkich jezior kanadyjskich, 3) prerje, 4) Kordyljery, 5) terytorja arktyczne. Obszar równy prawie obszarowi Europy, zaludnienie jednak wynosi zaledwie 9 milionów.

Pokryte lodami brzegi morza Lodowatego nie mają wielkiego znaczenia. Wybrzeże zachodnie, pełne fiordów i zasiane wyspami, nie ma dla żeglugi takiego znaczenia, jak wschodnie, z powodu skał podwodnych, silnych przyptyków morza i mgły.

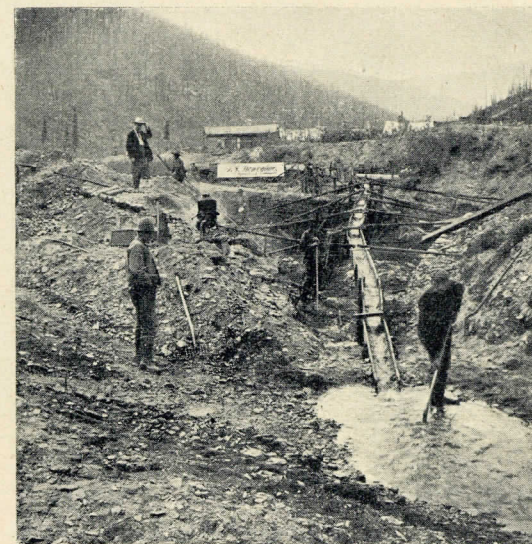
Klimat na północy polarny, na południu kontynentalny. Ostre zimy powodują, że wielkie jeziora, których wody spływają do morza Lodowatego, pokryte są prawie cały rok lodem, tającym tylko w sierpniu.

Lasy należą do największych na ziemi. Kryją one mnóstwo zwierza, dostarczającego futer. Bobry, szopy, rysie, lisy, sokoły, kuny, gronostaje, łasice, wilki, niedźwiedzie ściągają myśliwych — rybacy zaś poławiają w jeziorach i rzekach mnóstwo ryb. Nie dziwnego, że myślistwo i rybołówstwo kwitnie tu obok gospodarstwa lasowego i rozwijającego się na południu rolnictwa, któremu zajmuje się $\frac{4}{5}$ ludności.

Ludność pierwotna nieliczna. Są to Eskimosi na północy i Indianie, rozrzucone po całym ogromnym obszarze w liczbie około 100 tysięcy.

Pierwsi przybysze z Europy, Francuzi, tworzą do dziś $\frac{1}{3}$ zaludnienia. Po nich przybyli Angliści, dzisiejsi panowie tych obszarów, w czasach najnowszych napływają tu Polacy, Rusini, Irlandczycy, Niemcy i Szwedzi.

Obszar nad rzeką św. Wawrzyńca i jeziorami kanadyjskimi jest najbogatszy i najlepiej zagospodarowany. Uprawa roli, gospodarstwo lasowe, górnictwo, obok nich zaś handel i przemysł są zajęciem mieszkających tu Francuzów i Anglików. Tu leży stolica Związku Kanadyjskiego, Ottawa, licząca przeszło sto tysięcy mieszkańców. Największe

Kopalnia złota w Klondike.

miasto i największy port kanadyjski Montreal liczy przeszło 600 tysięcy mieszkańców.

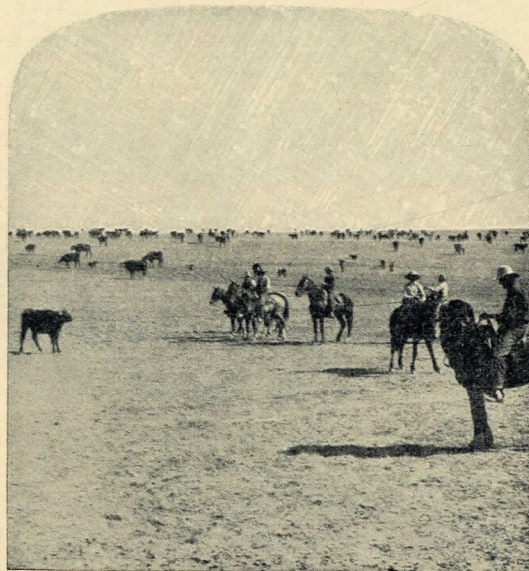
Uprawą pszenicy i hodowlą bydła zajmuje się ludność na prerjach. Nadaje się do tego urodzajna ziemia. Klimat zbliżony do naszego. W te strony też emigrują wychodźcy z ziem Polski. Najwięcej ich w Manitobie.

Wymienione obszary łączy z Kolumbją, leżącą w Kordyljerach, kolej pacyficzna. Wzdłuż tej kolei powstają nowe osady.

Kolumbja jest krainą górzystą i wyżynną. Klimat tu łagodniejszy niż na wschodzie. Podstawą bogactwa są kopalnie węgla, złota i miedzi, lasy i rybołówstwo. Nad rzeką Yukon leżące Klondike (Klondyck) posiada sławne z obfitości kopalnie złota.

Terytorja arktyczne mają znaczenie tylko dla rybołówstwa i myślistwa. Na obszarze równym połowie Europy mieszka zaledwie kilkanaście tysięcy ludzi. Lasy, otaczające zatokę Hudsonską, pełne są zwierza, góry nad rzeką Mackenzie kryją w swym wnętrzu naftę, złoto, srebro, miedź, sól i siarkę. Okolice te, mimo ostrego klimatu, mają przyszłość przed sobą.

Stany Zjednoczone

Prerje w dorzeczu Missisipi.

Położenie? Granice? Porównaj wybrzeże na wschodzie i zachodzie! Układ pionowy? Do jakich zlewisk należą Stany Zjednoczone? Wskaż Alaskę, Kubę i Filipiny!

Stany Zjednoczone są najważniejszym państwem Ameryki.

Zachód o słabo rozwiniętem ukształtowaniu poziomem zajmują potężne góry — lepiej rozwinięty wschód znacznie niższe Appalache — środek równina. Na wschód od

pasma Appalachów ciągnie się wzdłuż wybrzeża nizina nadatlantycka — na zachód od nich kraina prerji, przechodząca ku górom Skalistym w wyżynę, składającą się z szeregu płyt. Nad zatoką Meksykańską i dolnym biegiem Missisipi rozciąga się wielka nizina. Na zachodzie wznoszą się góry Skaliste, zamykające z górami Sierra Nevada Wielką Kotlinę.

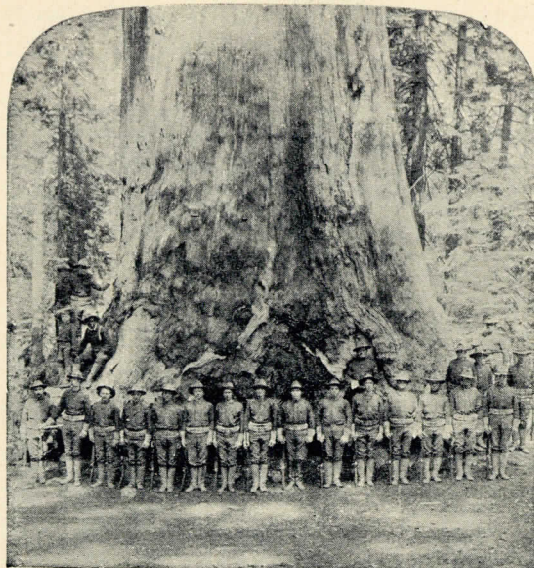
W górach Skalistych znajduje się słynny z piękności „Park Narodowy“ nad rzeką Yellowstone (Jeloston). Otoczony pasmami gór, pokrytych lasami, położony na wysokości Alp, posiada około 3000 gorących źródeł i liczne gejzery.

„Star Geyser“ w Parku Narodowym Stanów Zjednoczonych. Wedle fotografii z natury.

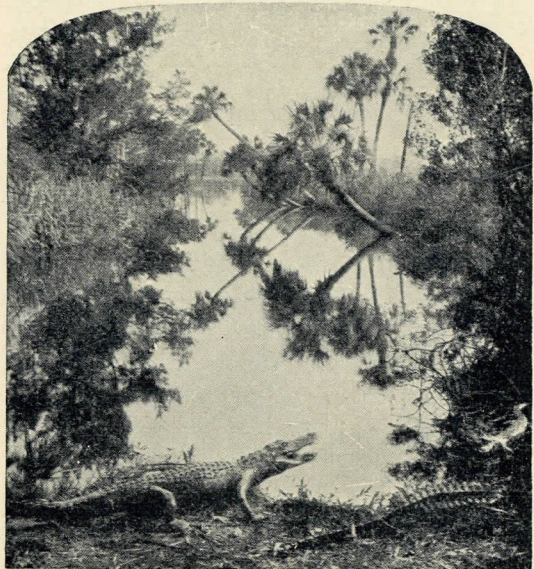
Znaczną część obszaru Stanów Zjednoczonych (3,250.000 km²) obejmuje dorzecze Missisipi. Rzeką tą jest ważną drogą wodną Ameryki Północnej. Drugą taką drogą są jeziora kanadyjskie i rzeka św. Wawrzyńca. Ujście jednak tej rzeki nie należy do Stanów Zjednoczonych i jest przez kilka miesięcy w ciągu roku zamrożone. Nad Missisipi i jeziorami kanadyjskimi powstały ogromne ogniska handlu i przemysłu.

Klimat Stanów Zjednoczonych jest na wschodzie i w środku kraju kontynentalny. Wpływa na to ogromna rozległość i oddalenie wnętrza od oceanów. Podobnie jak Azja środkowa mają Stany Zjednoczone ostre bardzo zimne i gorące lata.

Olbrzymi pień drzewa w Kalifornji.

nią się one od naszych większą różnorodnością gatunków i wysokością drzew. Charakter lasów zmienia się w miarę posuwania się z północy na południe — z niziny w góry i na wyżyny. Na Florydzie mają one charakter lasów podzwrotnikowych.

Las we Florydzie.

Południowy wschód ma opady monsunowe. Klimat półwyspu Florydy jest podzwrotnikowy.

Wilgotny, łagodny klimat mają okolice nad oceanem Spokojnym.

Szata roślinna na znacznej przestrzeni podobna do naszej, Ameryka bowiem dostarczyła Europie kukurydzy, ziemniaków, tytoniu — Europa Ameryce pszenicy, żyta, owsa i innych zbóż.

Stany Zjednoczone są bogate w lasy. Róż-

Prerje, które zajęły bezleśne obszary, są na wschodzie łakami, bliżej zachodu stepem. Najuboższą roślinność ma pustynna część Kalifornji.

Zboża europejskie pokrywają ogromne łany północnego wschodu — wzdłuż stoków Appalachów tytoń i kukurydza — w dorzeczu dolnego Missisipi bawełna i ryż. Najpiękniejsze drzewa owocowe rosną w Kalifornji.

Fauna w lasach i na stepach zbliżona do

kanadyjskiej; nie jest jednak tak jak tamta bogata. Niedźwiedź i bóbr, wytępione przez człowieka, należą tu do rzadkości.

Hodowla zwierząt domowych stoi bardzo wysoko. Najwięcej rozwinęła się w żyznych okolicach wielkich jezior hodowla świń — w stepach chów bydła — na północnym wschodzie chów koni — w górach hodowla owiec. Pod względem hodowli bydła i świń przewyższają Stany Zjednoczone wszystkie kraje Europy.

Bogate są Stany Zjednoczone w rozmaite kopaliny. Kopalnie węgla znajdują się na całym obszarze, najczęściej na północnym wschodzie i na południe od wielkich jezior. Żelazo, naftę wydobywają głównie w Appalachach, złoto w Kordyljerach. Ołów i miedź znajduje się nad górnym biegiem Missisipi.

Dzięki tym naturalnym skarbowi, pracowitości i przedsiębiorczości mieszkańców stanęły Stany Zjednoczone na pierwszym miejscu wśród innych krajów Ameryki, a pod wielu względami wyprzedziły Europę. Zbożem i mięsem dowożonem ze Stanów Zjednoczonych żywi

się Europa zachodnia. Produkcja bawełny, tytoniu i kukurydzy przewyższa produkcję wszystkich innych krajów razem wziętych.

Wyroby fabryczne współzawodniczą z europejskimi — handel stał się światowym — flota handlowa zajmuje drugie miejsce po angielskiej.

Ludność, zamieszkująca obszar prawie tak wielki jak Europa, wynosi 114 milionów, przeważnie pochodzenia angielskiego. Nie brak jednak potomków Irlandczyków, Niemców, Francuzów, którzy tu dawniej się osiedlili. W dzisiejszych czasach przybywa do Stanów Zjednoczonych obok innych narodowości wielu Polaków. Jest ich około 4 miliony.

Kopalnia miedzi w Michigan (Miczegen).

Pierwsi wychodźcy polscy składali się przeważnie z rolników. Za rolnikami poszli następnie rzemieślnicy i robotnicy.

Obok wychodźców, którzy osiedlają się w Ameryce, są tu i tacy, którzy przybywają do Stanów Zjednoczonych w celach zarobkowych.

Dawnych panów tych ziem, Indian, już dzisiaj niewiele. Mieszkają w liczbie $\frac{1}{4}$ miliona w t. zw. rezerwacjach, t. j. obszarach, wyznaczonych im przez rząd Stanów Zjednoczonych.

Murzyni tworzą na południu połowę zaludnienia, a w niektórych stanach większość. Liczba ich w całych Stanach Zjednoczonych dochodzi do 10 milionów. Pracują przeważnie jako robotnicy w plantacjach bawełny i trzciny cukrowej. Nie brak między nimi ludzi wykształconych, lekarzy, nauczycieli, adwokatów, literatów. Stosunki między białymi i czarnymi są nieprzyjazne, często przychodzi do zatargów. Od korzystnego uło-

żenia się tych stosunków zależy przyszłość południowych stanów.

Wolność religijna przyczyniła się do powstania rozmaitych sekt. Religia chrześcijańska jest panująca. Wyznają ją wszyscy prócz Chińczyków, którzy osiedlają się jako robotnicy w miastach na zachodzie. Katolików $\frac{1}{4}$, ewangelików $\frac{2}{3}$.

Stany Zjednoczone są republiką związkową, składającą się z 48 stanów, rządzących się samodzielnie, terytorjów, podlegających rządowi związkowemu i kolonij.

Ulica w Nowym Jorku.

Stany i terytorja tworzą 5 grup, różniących się stosunkami gospodarczymi: 1) stany północno-wschodnie, 2) południowo-wschodnie i południowe, 3) środkowe, 4) kordyljerskie, 5) nadbrzeżne zachodnie.

Pierwsza grupa, najlepiej zaludniona, była kolebką, a dziś jest ogniskiem Stanów Zjednoczonych. Tu dzięki bo-

gatym kopalniom węgla, żelaza i nafty rozwinął się wielki przemysł fabryczny w centrach takich, jak Filadelfja, Pittsburg, Baltimore, Boston, Buffalo, dzięki zaś dogodnym portom nad Atlantykiem handel. Pierwsze miejsce pod względem handlowym zajmuje Nowy Jork, liczący około 7 milionów mieszkańców, z przedmieściami zaś ponad 9 milionów.

Wyborne porty mają: Filadelfja, licząca przeszło $2\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców i Boston z ludnością prawie dwumilionową.

W tej grupie leży stolica Stanów Zjednoczonych, Washington (Uoszingtn), rezydencja prezydenta i miejsce posiedzeń kongresu związkowego. Tu powstały i rozwinęły się najważniejsze instytucje naukowe w Bostonie, Filadelfji i Waszyngtonie.

Grupa południowo-wschodnia i południowa posiada większy obszar niż poprzednie, jest jednak słabiej zaludniona. Jest to kraina bawełny, tytoniu, ryżu i trzciny cukrowej. Portów dogodnych brak, wybrzeże bowiem jest błotniste lub zamulone piaskami. Największy port Nowy Orlean, liczący $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, leży w delcie Missisipi. Stąd wywozi się najwięcej bawełny. Większość zaludnienia tych okolic składa się z murzynów i mulatów.

Grupę środkową można nazwać śpichrzem nie tylko Ameryki, lecz także Europy.

Ogromne przestrzenie są zasiane pszenicą i kukurydzą, lub użyte na pastwiska dla stad bydła. Wysoko rozwinięta hodowla świń. Wpobliżu wielkich jezior kopalnie węgla, żelaza, miedzi. Wszystko to razem uczyniło z tych okolic najbogatszą część Stanów Zjednoczonych. Chicago (Czikago), liczące 3 miliony 600 tysięcy mieszkańców, jest największym rynkiem zbożowym na ziemi. Położone nad jeziorem Michigan (Mieczygen) jest Chicago połączone z Atlantykiem, a okręty stąd idą wprost do Europy. Obok zboża wysyła Chicago do Europy mięso. Olbrzymie jego rzeźnie i młyny świadczą najlepiej, w czym tkwi przyczyna bogactwa i świetnego rozwoju tych okolic.

St. Louis, Milwaukee, Detroit, z milionową ludnością, Cleveland są dalszemi centrami handlowemi obszaru wielkich jezior i górnego Missisipi. Tu osiedliło się najwięcej Polaków. Całe dzielnice niektórych miast są polskie. Kościoły, szkoły, towarzystwa naukowe i humanitarne, gazety polskie świadczą najlepiej, że koloniści nasi nie wynarodowili się.

Grupa kordyljerska, zamieszkała do połowy XIX w. przez Indjan, poczęła się zaludniać Europejczykami dopiero, kiedy tu odkryto bogate kopalnie złota i srebra.

Jest to najslabiej zaludniona część Stanów Zjednoczonych z powodu natury kraju. Atlantyk daleko, od oceanu Wielkiego wznoszą się wysokie góry, skutkiem czego miesiące mijają bez kropli deszczu. Rzeki, płynące kanjonami o stromych brzegach, nie nadają się do żeglugi. Miast takich, jak na wschodzie, nie spotykamy tu; mniejsze osady powstają tam, gdzie odkryto kopalnie złota, srebra, miedzi, ołowiu, lub gdzie dzięki sztucznemu nawodnieniu można uprawiać zboże i wypasać owce.

Daleko korzystniejsze warunki ma grupa nad brzegami Pacyfiku. Łagodny klimat, żyzne grunty, bujne lasy, kopalnie złota ściągnęły tu licznych kolonistów. Cały ruch handlowy zachodu Stanów Zjednoczonych skupia się w liczącym milion mieszkańców San Francisco i Los Angeles, liczącym przeszło milion mieszkańców. Linje kolejowe, biegnące w kierunku równoleżnikowym, łączą stany zachodnie z wybrzeżem Atlantyku i przyczyniają się do ożywienia handlu.

Do Stanów Zjednoczonych należy jeszcze w Ameryce Północnej półwysep Alaska.

Bogate kopalnie złota ściągnęły i do tej zimnej krainy osadników. Powstały miasta na niegościnnej tundrze, a nawet zbudowano kolej.

W Ameryce środkowej należy do Stanów Zjednoczonych wyspa Porto-Rico, w Azji Filipiny, w Oceanji wyspy Hawai i kilka grup mniejszych. Ogólna liczba ludności Stanów Zjednoczonych z koloniami wynosi około 127 milionów.

Meksyk

Położenie? Granice? Zatoki? Półwyspy? Układ pionowy? Rzeki?

Wulkaniczna, zasiana krótkimi pasmami

Wyżyna meksykańska. W głębi wulkan Popocatepetl.

gór i jeziorami kotlina, otoczona łańcuchami gór krawędziowych, opada ku brzegom Atlantyku i Pacyfiku, tworząc dwie nadbrzeżne równiny o niezdrowym, gorącym klimacie. Tu rozwinęła się uprawa kawy i bawełny. Wnętrze ma klimat łagodniejszy; kwitnie tu uprawa zbóż. Góry, pokryte lasami, mają klimat chłodny. Wybrzeża dobrze nawodnione, wewnątrz kraju gorzej, dlatego tu roślinność uboższa. Charakterystyczne dla tych okolic kaktusy i agawy świadczą o tem najlepiej.

W górach kopalnie srebra, złota, miedzi, siarki i nafty tworzą podstawę bogactwa kraju.

Meksyk zamieszkuje Indjanie, potomkowie Azteków, metysi i niewielka liczba Europejczyków. Mówią językiem hiszpańskim i wyznają katolicyzm. Zaludnienie jest rzadkie, bo na obszarze,

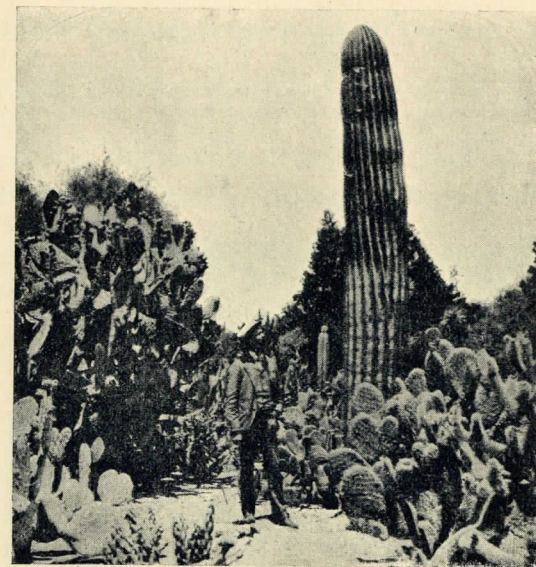
wynoszącym około 2 miliony km^2 , mieszka 14 milionów.

Panami kraju są potomkowie hiszpańskich zdobywców. W ich rękach są wielkie obszary ziemi, uprawianej przez metysów i Indjan. Rolnictwo rozwinęło się głównie wewnątrz kraju. Nadbrzeżny, gęszczami zarosły pas, obfituje w palmy, banany i drzewo kakaowe.

Stolicą jest Meksyk, liczący przeszło 600.000 mieszkańców, połączony koleją ze Stanami Zjednoczonymi.

B) Ameryka środkowa

Ameryka środkowa, wyspy Wielkie Antyle i Małe Antyle zostały odkryte przez Krzysztofa Kolumba w czasie czterech wypraw, których celem było dotarcie przez Atlantyk do Indyj. W czasie pierwszej podróży w r. 1492 odkrył Kolumb wyspy Bahama, a następnie Kubę i Haiti, gdzie założył pierwszą osadę, w czasie drugiej Małe Antyle i Jamajkę, w czasie trzeciej i czwartej ład stały.

Kaktusy w Meksyku.

Kolumb był przekonany, że dopłynął do wybrzeży azjatyckich i że odkrył Indje, i dlatego nazwał mieszkańców wysp i nowo odkrytego lądu Indjanami. Stąd pochodzi również nazwa Indje Zachodnie, którą oznaczamy Wielkie i Małe Antyle. Nowy ląd, opisywany przez towarzysza Kolumba Ameriga Vespucci, nazwano od jego imienia w r. 1507 Ameryką.

a) Obszar kontynentalny Ameryki środkowej

Jakie państwa leżą w Ameryce środkowej? Wskaż posiadłości angielskie w Ameryce środkowej! Które z państw nie leży nad Atlantykiem?

Ameryka środkowa, opadająca łagodnie ku Atlantykowi, stromo ku oceanowi Wielkiemu, posiada klimat oceaniczny, podzwrotnikowy i bogate opady.

Zbiór bananów w Ameryce środkowej.

Flora i fauna podobna do meksykańskiej.

Ludność, podobnie jak w Meksyku, zajmuje się uprawą roli i górnictwem. Przemysł i handel słabo rozwinięty. Uprawa ziemi dostarcza kawy, bananów, pomarańcz, orzechów kokosowych, ananasów i cytryn. Lasy podmokłe, trudno dostępne, z zabójczym klimatem, dostarczają mahoni, chininy, kaczuki.

Wielkie znaczenie nie tylko dla Ameryki środkowej ale dla komunikacji i handlu światowego ma kanał Panamski. Przesmyk Panamski, oddzielający dwa oceany pasem lądu szerokim tylko na 50 km, nadawał się najwięcej do przekopania jako najwęższy, na niego więc skierowali uwagę Francuzi w r. 1880, a twórca kanału Sueskiego Ferdynand Lesseps przygotował plan. Pracę rozpoczętą przez Francuzów doprowadzili do skutku Amerykanie w r. 1914. Kanał Panamski jest dziełem przedsiębiorczych i wytrwałych inżynierów Stanów Zjednoczonych.

Kanał ma największe znaczenie dla Stanów Zjednoczonych. Skraca drogę morską z Atlantyku na ocean Spokojny, ułatwia komunikację między wybrzeżem wschodnim i zachodnim Ameryki i otwiera Stanom Zjednoczonym najkrótszą drogę do Japonii, Chin, Australji i wysp Oceanji. Dzięki szerokości, wynoszącej 91 m i głębokości 14 m, jest dostępny dla największych okrętów. Długość kanału wynosi 81 km, a więc znacznie więcej niż długość przesmyku, ponieważ trzeba było przy jego budowie pokonywać olbrzymie trudności i wyzyskiwać teren. I tak wyzyskano jedną z górskich rzek, i przy jej pomocy zamieniono znaczną część przesmyku w sztuczne jezioro, przez które biegnie wschodnia część kanału. Zachodnia część kanału leży w sztucznym wąwozie, który powstał przez przekopanie wulkanicznego pasma górskiego, tworzącego dział wodny między zlewiskami Atlantyku i Pacyfiku.

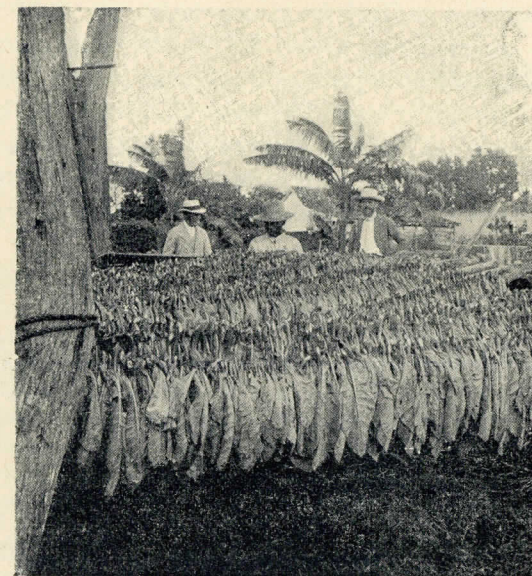
Potężne śluzy podnoszą okręty, wpływające na kanał z Colonu nad Atlantykiem, na wysokość 26 m i opuszczają je, kiedy okręty zbliżają się do portu Panama nad oceanem Wielkim. Strefa szerokości 8 km, otaczająca kanał na całej jego długości, jest pod opieką Stanów Zjednoczonych.

b) Indje Zachodnie

Wyspy, tworzące Indje Zachodnie, są górzyste.

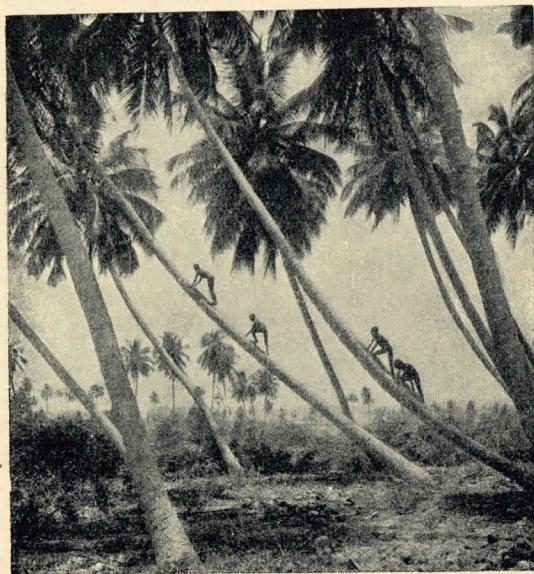
Klimat wszędzie gorący, wilgotny. Częste burze, huragany i żółta febra są klęską mieszkańców tych wysp. Ofiarą huraganów padają całe miasta.

Mieszkańcy: murzyni i mulaci zajmują się głównie uprawą tytoniu, kawy i trzciny cukrowej. Plantacje należą przeważnie do potomków dawnych osadników hiszpańskich.

Suszenie tytoniu na Kubie.

Największa z wysp Kuba ma około $3\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, z czego przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszka w stolicy Hawanie, największym mieście Indyj Zachodnich. Bogactwem wyspy są plantacje trzciny cukrowej i tytoniu.

Palmy kokosowe na Portoriko.

Do Stanów Zjednoczonych należy bogata w plantacje Portoriko, z milionową ludnością murzyńsko-mulacką.

Na wyspie Haiti są dwie republiki: Haiti na zachodzie, San Domingo na wschodzie.

Kraje bogate w kakao, tytoń, kawę, banany, bawełnę, stoją dość nisko pod względem gospodarczym, skutkiem nieudolnych rządów murzyńskich.

Republika San Domingo zapisała się w

pamięci naszej tragicznym losem, jaki spotkał legjony polskie z początkiem wieku XIX. Napoleon wcielił część ich do armii, przeznaczonej na podbój tego kraju, gdzie ludność murzyńska i mulacka ogłosiła niepodległość. Niekorzystne dla Europejczyka warunki klimatyczne, żółta febra i zacięte walki z tubylcami spowodowały, że do Europy wróciło Polaków zaledwie trzystu kilkudziesięciu z pięciu tysięcy.

C) Ameryka Południowa

Położenie? Strefy? Oddalenie od innych części ziemi? Oceany oblewające ją? Jakie wyspy leżą u jej wybrzeży? Gdzie Andy tworzą jedno pasmo, gdzie dwa, a gdzie trzy? Niziny? Jakie wyżyny leżą na W.? W jakim kierunku płyną największe rzeki? Dlaczego nie na Z.? Wskaż źródła, poboczne rzeki i ujścia trzech największych rzek Ameryki Południowej? Porównaj Amerykę Północną i Południową pod względem hydrograficznym! Czy Ameryka Południowa ma jeziora tak liczne, jak Ameryka Północna?

Ameryka Południowa jest górzysta na zachodzie, wyżynna na wschodzie i północy, nizinna w środku. Niziny zajmują więcej niż połowę obszaru Ameryki Południowej. Wyżyny i niziny obejmują republiki: Brazylię, Wenezuelę, Argentynę,

Urugwaj, Paragwaj i kolonie Anglii, Francji, Holandji w Gujanie — Andy zaś obejmują republiki: Kolumbię, Ekwador, Peru, Boliwję i Chile.

Brazylja jest największym państwem Ameryki Południowej. Obszar jej wynosi $8\frac{1}{2}$ miliona km^2 , zaludnienie około 33 milionów.

Północną część Brazylii tworzy nizina nad Amazonką, południowo-wschodnią wyżyna.

Z rzek zasługuje na szczególniejszą uwagę Amazonka. Trzecia rzędu co do długości po Nilu i Missisipi, zajmuje dorzeczem swoim obszar 7 milionów km^2 . Spławna na 4.000 km od ujścia, na przestrzeni 2.000 km dostępna dla wielkich parowców, jest wraz z pobocznymi główną arterią komunikacyjną w nieprzebytych lasach, przez jakie toczy swe wody.

Klimat Brazylii międzyzwrotnikowy, w miarę posuwania się ku południowi chłodniejszy i uboższy w opady. Największe upały i opady mają selvasy, tu też rozwinęła się najbujniejsza roślinność. Puszcze pełne najrozmaitszych drzew jak palmy, bambusy, drzewiaste paprocie, drzewa kauczukowe, złączonych pnączami, pokrytych pasorzytami z rodziny amarylkowatych i storczyków. W lasach południowo-wschodnich rośnie araukarja.

Znaczne obszary Brazylii pokrywają plantacje kawy, herbaty, bawełny, kakao, tytoniu i trzciny cukrowej. W południowej części kraju uprawia się pszenicę i kukurydzę. Tu rozwinęła się na wielką skalę hodowla bydła, koni i świń.

Fauna Brazylii również bogata, jak flora. Lasy pełne zwierza, rzeki pełne ryb i kajmanów. Małpy szerokonose, tapiry, mrówkojady i jaguary należą do najcharakterystyczniejszych z ssących, podobnie jak papugi i kolibry z ptaków.

Góry obfitują w złoto, żelazo i drogie kamienie.

Ludność składa się z potomków dawnych panów Brazylii Portugalczyków, oraz murzynów, Indjan i mulatów. W ostatnich latach przybywają do Brazylii liczni koloniści z Europy: Włosi, Portugalczycy, Hiszpanie, Niemcy, Francuzi. Tu dążą również Polacy. Osiedlają się głównie na południu, w Paranie w okolicach Kurytyby, zajmując się uprawą roli i hodowlą bydła. Wielu z nich dorobiło się znacznego majątku, nie brak jednak i ubogich wychodźców, pracujących w fabrykach i portach. W Kurytybie wychodzą polskie tygodniki. Znaczniejsze skupienia osadnictwa polskiego znajdują się w stanach Santa Catharina i Rio Grande do Sul.

Indian około 1½ miliona. Żyją oni w lasach jako myśliwi i rybacy, lub w służbie Europejczyków jako pasterze bydła i zbieracze kauczuku.

Na plantacjach kawy, trzciny cukrowej, bawełny i tytoniu pracują murzyni i mulaci, których tu żyje kilka milionów.

Religią panującą jest katolicyzm. Językiem władz jest portugalski. Podobnie jak Stany Zjednoczone, jest Brazylja republiką związkową.

Stany Brazylii można podzielić na 5 grup: 1) stany nad Amazonką, 2) środkowe, 3) nadbrzeżne północne, 4) nadbrzeżne środkowe, 5) nadbrzeżne południowe. Grupa pierwsza, to lesista

Araukarie w Brazylii południowej.

kraina hewei, dostarczającej kauczuku, podstawy bogactwa tych słabo zaludnionych okolic. W stanach środkowych rozwinęła się hodowla bydła i uprawa kawy, tytoniu, bawełny i trzciny cukrowej. Ubogie stany nadbrzeżne na północy mają rozwiniętą hodowlę bydła, podczas gdy środkowe nadbrzeżne zawdzięczają swoje bogactwo uprawie roli. Bawełna i trzcina cukrowa udają się tu wybornie.

Najlepiej zagospodarowane i najlepiej zaludnione są stany nadbrzeżne południowe. Rozwinęła się w tych okolicach uprawa roli, chów bydła, handel i przemysł, tu powstała sieć kolejowa, łącząca najważniejsze miasta. Tu leży stolica Rio de Janeiro

(Rio de Janeiro) z ludnością, wynoszącą około 1½ miliona, najważniejszy port handlowy na ziemi dla wywozu kawy.

Gujana jest wyżyną, pokrytą stepami i lasami, o gorącym, suchym klimacie we wnętrzu, niezdrowym zaś i wilgotnym na wybrzeżu. Wybrzeże pokrywają na znacznych przestrze-

Llanos w Wenezueli.

niach lasy. Ludność zajmuje się uprawą trzciny cukrowej, kakao i zbieraniem kauczuku.

Murzyni i mulaci tworzą większość zaludnienia, obok nich Indianie i nieliczni Europejczycy.

Zachodnia część Gujany należy do Anglii, środkowa do Holandji, wschodnia do Francji. Najlepiej zagospodarowana jest kolonia angielska.

Wenezuela jest na wschodzie i zachodzie górzystą, w środku niziną krainą o klimacie gorącym, międzyzwrotnikowym. Deszcze padają od kwietnia do października, zamieniając stepy, zwane llanosami, w wielkie jezioro, ponad którym sterczą tylko wynioślejsze miejsca z ludzkimi osadami i rzadko rosnące drzewa. Kiedy wody opadną, zamieniają się llanosy na bujne pastwiska, po których uganiają tabuny koni i stada bydła.

Ludność złożona z mulatów, metysów, murzynów, Indian, nielicznych potomków dawnych zdobywców tych krain i późniejszych kolonistów z Europy, zajmuje się hodowlą bydła, uprawą kawy, trzciny cukrowej, kakao i bananów.

Argentyna, największa z trzech państw, leżących w dorzeczu La Platy, zajmuje obszar większy niż $\frac{1}{4}$ Europy z ludnością jednak zaledwie 10 milionów.

Klimat jest na północy podzwrotnikowy, na pampasach umiarkowany, ostry i suchy w Patagonji.

W związku z tem pozostaje roślinność podzwrotnikowa na północy, stepowa na południu. Na północy lasy wzdłuż rzek, uprawa trzciny cukrowej, bawełny i tytoniu — na południu hodowla bydła i uprawa zbóż europejskich — w Patagonji stepy, często zaś znaczne obszary bez szaty roślinnej.

Najlepiej zaludniona jest część środkowej Argentyny. Mieszkają tu potomkowie dawnych hiszpańskich osadników i nowi koloniści europejscy. Na pampasach mieszkają metysi, zajmujący się hodowlą bydła, na zachodzie na stokach gór Indianie. Głównem zajęciem mieszkańców Argentyny jest hodowla bydła i rolnictwo. Miljony owiec, bydła rogatego i koni wypasa się na obszernych stepach — a głównym artykułem wywozu z tych okolic jest oprócz zboża mięso, skóry i wełna. Obok Australji dostarcza Argentyna najwięcej wełny.

Handel skupia się w Buenos Aires, stolicy kraju, największem mieście Ameryki Południowej, liczącem przeszło $2\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców.

Podobnie jak do południowej Brazylii emigrują Polacy i do Argentyny. Są to przeważnie rolnicy i rzemieślnicy. W kilku miastach istnieją stowarzyszenia i szkoły polskie. Największe skupienia osadnictwa polskiego są w tej części Argentyny, która graniczy z brazylijskimi stanami: Parana, Santa Catharina i Rio Grande do Sul.

Między Paragwajem a Parana leży Paragwaj, zajmujący obszar $\frac{1}{4}$ miliona km^2 , liczący przeszło milion mieszkańców, przeważnie Indian.

Mieszkańcy uprawiają t. zw. herbatę paragwajską (Maté), kukurydzę, tytoń, lub zajmują się hodowlą bydła.

Urugwaj, zajmujący południową część wyżyny brazylijskiej i stepową część pampasów, ma klimat umiarkowany, co

przyczyniło się niemało do osiedlenia się tu znacznej ilości kolonistów europejskich.

Ludność zajmuje się przeważnie hodowlą owiec, bydła i uprawą roli. Rozwinał się tu przemysł, związany z hodowlą bydła. Stolica kraju, Montevideo, licząca około $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, należy do większych miast Ameryki Południowej.

Z państw, leżących w Andach, najdalej na północ wysunięta jest Kolumbia z trzema pasmami gór, których szczyty są pokryte śniegami. Kilka wyżyn, zamkniętych między niemi, a nadających się do uprawy pszenicy i ziemniaków, i dwie niziny, pokryte gęstymi lasami, podobnie do lasów nad Amazonką, zajmuje resztę kraju.

Klimat zmienia się w miarę wznoszenia się w górę — niezdrowy na wybrzeżu, suchy i zdrowy na wyżynie.

Ludność, pochodzenia indyjskiego lub metysi, zajmuje się przeważnie uprawą kawy, tytoniu, kakao — w lasach zbiera kaczuk. Europejczycy tworzą $\frac{1}{10}$ ludności. W ich rękach handel i słaby bardzo przemysł.

Zbiór kakao w Ekwadorze.

Zbieranie kaczuku.

Ekwador jest krainą górzystą, wulkaniczną, przeciętą dwoma pasmami, zamykającymi kilka kotlin o łagodnym klimacie.

Wybrzeże oceanu Spokojnego gorące, dobrze nawodnione, pokryte na znacznych przestrzeniach lasami, nadaje się do uprawy kawy, kakao, tytoniu. Na wyżynie uprawia się nasze zboże i wypasa bydło. Lasy na wschodzie dostarczają kauczuku.

Ludność składa się z Indjan i metysów. Białych zaledwie kilkadziesiąt tysięcy na $2\frac{1}{4}$ miliona mieszkańców.

Zbiór trzciny cukrowej w Peru.

pejskie. Stoki gór na wschodzie pokryte lasami, które dostarczają kory chinowej i kauczuku.

Stolica kraju, Lima, leży na wybrzeżu.

I tu ludność składa się przeważnie z Indjan i z metysów. Indianie peruwiańscy są potomkami ludu, który, jak Aztekowie w Meksyku, osiągnął znaczną kulturę przed odkryciem Ameryki przez Kolumba. Świadczą o tem szczątki miast i świątyń, świadczą budowane przez nich gościńce, mosty, wodociągi, służące do nawodnienia suchych okolic. Zajęciem tej ludności było rolnictwo. Władcy krainy, zwani Inkasami, rezydowali w mieście Cuzco.

Dziś kwitnie w Peru hodowla lam i owiec, rozwija się rolnictwo i górnictwo, dostarczające nafty, złota i srebra, powstaje przemysł, a stosunki handlowe ułatwia kolej, łącząca wybrzeże z wyżyną, dochodzącą do wysokości najwyższych szczytów alpejskich.

Peru zajmuje obszar prawie cztery razy tak wielki jak Polska.

Ludność w liczbie około 6 milionów mieszka przeważnie w gorącym, nadbrzeżnym pasie, gdzie udaje się bawełna, trzcina cukrowa, i na wyżynie zamkniętej dwoma pasmami, urodzajnej zwłaszcza w dolinach rzek. Uprawia się tu głównie zboża euro-

Boliwja, z ludnością indyjską i nieliczną białą, zajmuje największą wyżynę w Andach. Wyżyna ta bezodpływowa na zachodzie jest pustynią pełną słonych jezior. Są tu okolice, gdzie deszcz nie pada przez dziesięć lat. Wyżyna zajmuje jednak tylko $\frac{1}{4}$ część Boliwji, reszta leży na wschodnich stokach gór, w dorzeczu Amazonki i na nizinie. Jest to kraina pasterzy. Góry dostarczają srebra i cyny, lasy kauczuku.

Las w Andach peruwjańskich.

Najdalej na południu położone Chile (Czile) jest najlepiej zagospodarowanym krajem Ameryki Południowej.

Andy biegną tu trzema pasmami, z których zachodnie rozpadło się na szereg wysp, poszarpanych fiordami, podobnie jak całe południowe wybrzeże.

Dzięki częstym opadom jest Chile południowe pokryte olbrzymiemi lasami, podczas gdy na północy szata roślinna jest bardzo uboga. Środkowa część kraju nadaje się pod uprawę zbóż europejskich. Ta część jest najlepiej zaludniona. Tu leży stolica kraju, Santjago, z półmiljonową ludnością.

Ludność składa się z metysów i kolonistów europejskich. Zaludnienie jest rzadkie, na obszarze bowiem, wynoszącym $\frac{3}{4}$ miliona km^2 , mieszka zaledwie około 4 milionów.

Na północy w niegościnnych górach rozwinęło się górnictwo, dostarczające saletry, miedzi i węgla. Tu rozwija się przemysł.

Chile łączy z Buenos Aires kolej, przechodząca przez Andy na wysokości $3\frac{1}{2}$ km . Linja ta, wychodząca z głównego portu chilijskiego Valparaiso, ma wielkie znaczenie dla handlu.

Pod względem oświaty stoi Chile na pierwszym miejscu wśród państw Ameryki Południowej. W stolicy kraju jest uniwersytet, w którym profesorem był przyjaciel Mickiewicza, Ignacy Domejko, zasłużony około podniesienia górnictwa w Chile. Wdzięczny naród postawił mu pomnik w Santjago.

A Z J A

Oznacz położenie geograficzne Azji! Oblicz rozciągłość równoleżnikową i południkową Azji! Jakie położenie zajmuje Azja w stosunku do innych części ziemi? Gdzie łączy się z Europą, a gdzie z Afryką? Jaki archipelag leży między Azją a Australją? Gdzie zbliża się Azja najczęściej do Ameryki? Jakie oceany oblewają Azję? Jak się nazywają części tych oceanów, oblewające jej brzegi? Wymień i wskaż półwyspy i wyspy Azji! Które wybrzeże jest lepiej ukształtowane? W jakich strefach leży Azja? Do jakich zlewisk należy Azja? Jakie rzeki płyną w Azji ku Pn., Pd., W. i Z.? Gdzie znajdują się obszary bezodpływowe? Jakie jeziora znajdują się w Azji? Wskaż niziny i wyżyny w Azji! W jakich kierunkach biegną pasma gór azjatyckich? Gdzie znajdują się pustynie w Azji? Oznacz obszar zlewiska morza Lodowatego Północnego, oceanu Indyjskiego, Wielkiego i Atlantycznego! Oznacz obszar bezodpływowy! Wskaż jeziora bezodpływowe Azji!

Azja jest największą częścią ziemi. Obszar jej wynosi 43,865.000 km^2 .

Wybrzeże dobrze ukształtowane, nie tak jednak korzystnie, jak w Europie.

Wnętrze Azji jest ogromną wyżyną, podzieloną na drobniejsze wyższe pasmami gór. Wyżyny zajmują $\frac{3}{4}$ lądu, niziny $\frac{1}{4}$.

Tam, gdzie niziny Turanu i Hindostanu zbliżają się najczęściej ku sobie, wznosi się pasmo Hindukusz. Na zachód od niego rozciągają się wyżyny irańska, armeńska, anatolska, od tej na południowy wschód wyżyna syryjska i płyta arabska. Wszystkie one są otoczone górami. Na północ od wyżyny armeńskiej wznoszą się góry Kaukaz.

Na wschód od Hindukusz leży wyżyna Pamir i Tybet, otoczony najwyższymi na ziemi pasmami gór Himalaja i pasmem Altyntag. Dalej ku północy Turkestan, oddzielony od Dżungarji górami Tienszan. Dżungarię zamykają na północ góry Altaj. Od nich na wschód Mongolja, zamknięta górami.

Od Mongolji na wschód góry wschodniej Syberji, Mandżurji i Korei.

Od Tybetu na wschód góry Chin południowych, na południowy wschód góry półwyspu Indochińskiego.

Odrębną wyżynę tworzy Dekan na półwyspie Indyj.

Największe niziny rozłożyły się na zachodzie i północnym zachodzie. Są to niziny: syberyjska i turańska.

Na południe od pasma himalajskiego leży nizina Hindostanu, między Arabją a Iranem Mezopotamja, nad dolnym biegiem największych rzek chińskich nizina chińska.

Wyspy Azji są przeważnie górzyste i wulkaniczne.

Pod względem klimatycznym podzielić można Azję na 5 części, różniących się między sobą: 1) Azja północna, 2) środkowa, 3) zachodnia, 4) południowa, 5) wschodnia.

Azja północna, oddzielona górami i wyżynami od oceanu Wielkiego i cieplejszych krajów południowych, a od oceanu Atlantyckiego Uralem i Europą, otwarta jest tylko ku północy, skąd z nad morza Lodowatego wieją zimne i suche wiatry. Klimat jej więc musi być zimny i kontynentalny. Ostre, długie zimy, a krótkie, gorące lata są cechą tego klimatu.

Azja środkowa, skutkiem znacznego wzniesienia nad poziom morza i zamknięcia wśród wysokich gór ma klimat jeszcze więcej kontynentalny i suchy niż Azja północna. Opady są tutaj bardzo rzadkie. Upały w dzień, w nocy zaś przymrozki dają się mieszkańcom tych okolic we znaki. Pustynie azjatyckie leżą w Azji środkowej i zachodniej.

Azja zachodnia ma klimat podobny, z tą różnicą, że opady są tutaj obfitsze, zwłaszcza na krańcach wyżyn i na wybrzeżach mórz.

W Azji południowej panuje klimat gorący. Cechą jego są obfite deszcze letnie. Przynoszą je wiatry, zwane monsunami, wiejące w lecie z nad chłodniejszych wód oceanu. Najobfitsze deszcze padają u stóp gór himalajskich, gdzie w jednym roku pada tyle deszczu, ile u nas w 20 latach.

Do okolic najuboższych w opady atmosferyczne należą: obszary nad dolnym Indusem, znaczna część Arabji i Iranu, północny Tybet, kotlina rzeki Tarym, pustynia Gobi, stepy nad jeziorem Aralskiem i północno-wschodnia Syryja.

Rzeki mają swe źródła przeważnie w Azji środkowej. Płyną we wszystkich kierunkach ku otaczającym kontynent morzom, lub zamknięte wśród gór na wyżynach, giną w piaskach pustyni albo wpadają do jezior śródlądowych. Obfite w wodę, użyźniają okoliczne kraje i są ważnymi drogami komunikacyjnymi.

Jezior posiada Azja bardzo wiele. Największe: Kaspijskie i Aralskie. Liczne jeziora znajdują się na wyżynach Tybetu, Iranu, Armenji i Małej Azji. Są to jeziora bezodpływowe, słone. Z jezior odpływowych największe Bajkał.

W związku z naturą gleby, klimatem i nawodnieniem pozostaje roślinność. Na północy pokrywa tundry skąpa szata roślinna mchów i porostów. Dalej ku południowi rozpoczynają się lasy szpilkowe, zwane tajgami, ciągnące się na tysiące kilometrów, jeszcze dalej lasy liściaste i nasze zboża.

Pas środkowy posiada inny świat roślinny na zachodzie, inny na wschodzie. Nad morzem Śródziemnym palmy, cyprysy, cedry, drzewa oliwne, figowe, cytrynowe, pomarańczowe, winna latorośl; nad brzegami oceanu Spokojnego w lasach dęby i buki, cedry, klony, modrzewie, bambusy, drzewa morwowe i owocowe, na polach ryż, bawełna i krzew herbaciany. Leżące w tym pasie stepy i pustynie mają ubogą roślinność. Tylko na oazach uprawne pola i na stepach po deszczach bujne trawy.

Najbujniejsza jest roślinność w strefie monsunów. Drzewo cynamonowe, kamforowe, kawowe, chlebowe, bambusy, palmy, trzcina cukrowa, ryż, bawełna, herbata, należą do najważniejszych przedstawicieli świata roślinnego tych okolic.

Pod względem fauny zajmuje Azja pierwsze miejsce wśród wszystkich części ziemi. Najbogatszy w zwierzęta jest obszar monsunowy. W podzwrotnikowych lasach Indo-Chin, na wyspach Sundajskich, u stóp gór himalajskich, w dżunglach delty Gangesu i Brahmaputry żyją rozmaite gatunki małp, tygrys, słon, nosorożec; z ptaków: bażanty gołębie i papugi; z gadów: gawjale, jadowite okularniki i olbrzymi boa dusiciel. W Arabji żyje lew, szakal i hiena pręgowana, z ptaków: struś.

Obszar pustyni i stepów posiada wielbłąda, żyjącego w Azji środkowej także w stanie dzikim, podobnie jak koń i osioł. W Tybecie żyje gatunek wołu zwany jakiem.

W strefie zimnej ren i pies jako zwierzęta domowe, w lasach niedźwiedzie, kuny lisy polarne, dostarczające cennych futer.

Ludność Azji wynosi więcej niż połowę zaludnienia całej ziemi, bo ponad 1.000 milionów. Z tego $\frac{5}{6}$ zamieszkuje żyzne kraje monsunowe w Hindostanie, Chinach, Japonji i na Jawie.

Trzy rasy: mongolska, biała i malajska, rozmieszcili się w ten sposób, że Malajowie zamieszkują półwysep

Malakke i archipelag Sundajski, rasa biała t. j. Indowie, Persowie, Ormianie, ludy Kaukazu, Żydzi i Arabowie, kraje Azji południowo-zachodniej, rasa zaś mongolska resztę kontynentu.

Wśród ludów rasy mongolskiej stoją najwyżej pod względem cywilizacji Japończycy i Chińczycy, inne ludy jak Mongołowie, Kirgizii i Turkomenowie, są przeważnie nomadami. Do rasy mongolskiej zalicza się także łowieckie i rybne ludy Syberji.

Ludy Azji, żyjące w żyznych nizinach Chin, Hindostanu, Mezopotamji i w krajach nad morzem Śródziemnem, doszły bardzo dawno do wysokiej cywilizacji. Oddane uprawie roli w odległej już starożytności, potworzyły państwa, pobiudowały wspaniałe miasta. Rozwinęły się tu sztuki i nauki, powstała bogata literatura.

Zupełnie inaczej ukształtowały się stosunki na wyżynach i stepach Azji środkowej i w północnych lasach Syberji. Tu żyje do dnia dzisiejszego ludność na bardzo niskim stopniu cywilizacji, oddana pasterstwu, prowadząca życie koczownicze.

Panującą religją na wschodzie jest buddaizm, na zachodzie islam. Pierwszy powstał w odległej starożytności przed Chr. w Indjach, drugi znacznie później, bo w 600 lat przeszło po Chr., w Arabji. Indusi wyznają braminizm. Chrześcijan jest w Azji zaledwie kilkanaście milionów. Jeszcze mniej wyznawców religji mojżeszowej. Chrześcijanami są Grecy i Ormianie. Misjonarze europejscy szerzą wiarę chrześcijańską w całej Azji. Na archipelagu Malajskim i w Azji północnej żyją jeszcze ludy pogrążone w bałwochwalstwie.

Pod względem politycznym dzieli się Azja na państwa niezależne: Chiny, Japonja, Turcja, Persja, Syjam, Afganistan, drobne państwa na półwyspie arabskim, Mongolja — i kolonie państw europejskich: Anglji, Rosji, Holandji, Francji. Filipiny należą do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej.

Azję podzielić można na pięć odrębnych krain, różniących się pomiędzy sobą pod względem budowy, klimatu, flory, fauny i zaludnienia. Krainy te są: 1) Azja zachodnia, 2) Azja środkowa, 3) Azja południowa, 4) Azja wschodnia, 5) Azja północna i północno-zachodnia.

A) Azja zachodnia

Azja zachodnia obejmuje dwie grupy krain: a) północną, w skład której wchodzi: wyżyna anatolska, wyżyna armeńska, Kaukaz i wyżyna irańska, i b) południową, którą tworzą: nizina Mezopotamji, wyżyna syryjska i półwysep Arabski. W grupie pierwszej przeważają wyżyny kotlinowe, w grupie drugiej płyty.

Oznacz położenie Małej Azji, Armenji, Mezopotamji, Syrii, Palestyny i Arabji! Jakie morza oblewają Małą Azję? Wskaż rzeki wpadające do morza Czarnego i Egejskiego! Jakie wyspy leżą na morzu Egejskim? Jakie rzeki mają swe źródła w Armenji? Do jakiej zatoki wpadają Eufrat i Tygrys? Między jakimi wyżynami leży nizina Mezopotamji?

Mała Azja jest wyżyną, otoczoną górami. Wybrzeże północne i południowe jest mało dostępne, zachodnie zaś posiada liczne zatoki, półwyspy i wyspy.

Klimat na wybrzeżu oceaniczny, ciepły i łagodny, we wnętrzu wyżyny kontynentalny, suchy i gorący. Bujna roślinność rozwinęła się dlatego głównie na wybrzeżach mórz, otaczających Małą Azję. Tu uprawiają pszenicę, jęczmień, kukurydzę, winną latorośl — tu rosną drzewa oliwne, figowe i pomarańczowe.

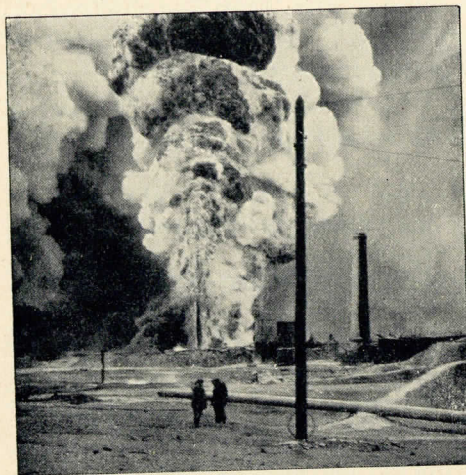
Wnętrze wyżyny ma inny charakter na północy, inny na południu. Na północy góry pokryte lasami, liczne wioski i miasta, otoczone uprawnymi polami i sadami — na południu bezodpływowy obszar stepów i pustyń z licznymi jeziorami słonymi. Tu mogło rozwinąć się tylko pasterstwo.

Ludność składa się z Turków, Greków i Ormian. Po wojnie grecko-tureckiej opuściło bardzo wielu Greków dawne siedziby, że z miliona pozostało ich w Małej Azji tylko około 300 tysięcy. Turcy są panami kraju i mieszkają na całym półwyspie. Zajmują się przeważnie uprawą roli i hodowlą owiec.

W starożytności była Mała Azja krajem kwitnącym. O dawnej świetności świadczą liczne ruiny wielkich miast i wspaniałych świątyń. Dziś państwo tureckie podnosi się z upadku, a kolej biegnąca wzdłuż półwyspu, mająca w przyszłości połączyć brzegi morza Egejskiego z zatoką Perską, przyczyni się bardzo do rozwoju tej krainy. Stolicą państwa jest Angora. Handel koncentruje się w Smyrnie. Wywozi się stąd głównie figi i rodzyunki.

Republika turecka zajmuje obszar 730 tysięcy km^2 wraz z posiadłościami w Europie, liczy zaś ludności przeszło 13 milionów.

Armenja, której część należy do Rosji, składa się z wyżyn otoczonych wysokimi górami. Wyżyny, pełne jezior, pokryte trawą stepową, nadają się do wypasania owiec. W dolinach rzek rozwinęło się rolnictwo.

Płonące źródło ropy w Baku.

gór Kaukazu, zagłębienia południowego i stepowej krainy północnej.

Góry Kaukaz rozciągają się przeszło na 1000 km. Stoki ich południowe opadają stromo ku dolinom rzek, po stronie północnej biegną pasma równoległe do głównego grzbieotu, znacznie jednak od niego niższe. Brak przełęczy uczynił z Kaukazu prawdziwą ścianę skalistą, trudno dostępną.

Pod względem klimatycznym dzieli Kaukaz stepowy kraj północny od urodzajnej, cieplej krainy południowej. Stoki Kaukazu zachodniego pokrywają lasy. Wyżej rozciągają się łąki, na których wypasają się stada bydła i owiec. Lasy kryją mnóstwo zwierza.

Wielkiem bogactwem są kopalnie miedzi, soli, przede wszystkim zaś najbogatsze na ziemi kopalnie ropy w Baku.

Kopalnia ropy w Baku.

Ludność, licząca około 12 milionów, składa się z Gruzinów, Tatarów, Ormian, Rosjan i licznych drobniejszych plemion.

Wyżyna irańska otoczona jest ze wszystkich stron wysokimi pasmami gór. Klimat gorący i rzadkie opady we wnętrzu wyżyny zamieniły ją na znacznych przestrzeniach w pustynię lub step. Góry, otaczające wyżynę, mają nawodnienie daleko lepsze — tu też rozwinęła się uprawa roli.

Rzeki nieliczne gubią się w piaskach pustyni, dając początek oazom, lub wpadają do jezior śródlądowych. Jeziora te zmieniają swój obszar w miarę przybywania lub ubywania wody. Niektóre z rzek przedzierają się przez pasma górskie, otaczające Iran, tworząc doliny przełomowe, łączące wyżynę z sąsiednimi krajami.

Zachodnią część wyżyny, znacznie większą od wschodniej, zajmuje Persja.

Podobnie jak Mała Azja, Mezopotamja, Syryja była i Persja w starożytności krajem kwitnącym dzięki pracowitości swoich mieszkańców, którzy sztucznym nawodnieniem zmienili pustynne obszary w urodzajną ziemię. W ciągu wieków zmieniły się stosunki na gorsze.

Prowincje Persji, leżące w górach, otaczających wyżynę, są lepiej zaludnione, niż środkowe. Góry pokryte są tam lasami, doliny i wyżyny, zamknięte między górami, uprawne.

We wnętrzu wyżyny spotykamy osady ludzkie i uprawne pola na stokach gór, jakie przebiegają wyżynę. Tam tylko udaje się pszenica, jęczmień, ryż, tytoń, bawełna, trzcina cukrowa i drzewa owocowe. Reszta to step, nadający się do wypasania owiec, lub pustynia.

Ludność dzieli się na osiadłą i koczowniczą. Osiadłymi rolnikami są Persowie, koczownikami Turkomanowie, którzy zawojowali Persję. Jedni i drudzy wyznają islam.

Stolicą państwa jest Teheran, liczący przeszło 200 tysięcy mieszkańców.

Wywozi się z Persji naftę, bawełnę, ryż, opjum, wełnę, jedwab, dywany i perły. Handel pozostaje przeważnie w rękach Anglików.

Północno-wschodnią część wyżyny irańskiej zajmuje Afganistan. Obejmuje on ponadto Hindukusz i część wyżyny Pamir. Kraj górzysty, mało dostępny, o klimacie kontynentalnym.

Ludność zajmuje się rolnictwem i pasterstwem. Stolicą królestwa jest Kabul, liczący 100 tysięcy mieszkańców, nad poboczną Indusu.

Podobnie jak w Persji, walczą i tutaj Anglicy i Rosjanie o pozyskanie wpływów, a to tem więcej, że przez Afganistan prowadzą ważne drogi z posiadłości rosyjskich w Azji do Indyj angielskich.

Płytę syryjsko-arabską oddziela od wyżyn i gór Iranu nizina Mezopotamji. Przepływają ją Eufrat i Tygrys, mające swe źródła na wyżynie Armenji.

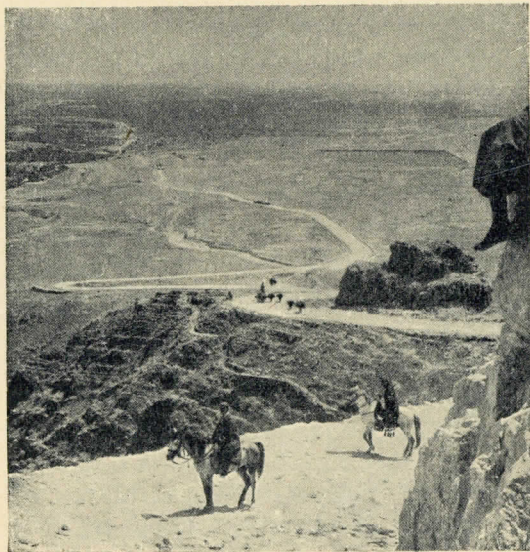
Klimat gorący, suchy, opady rzadkie, cała więc kraina jest dziś stepową pustynią. Dawniej przerzynały ją liczne kanały, rozprowadzające wody Eufratu i Tygrysu po polach i ogrodach, użyźniając kraj cały i zmieniając go w kwitnący ogród. Dziś zaledwie $\frac{1}{20}$ Mezopotamji nadaje się do uprawy zboża. Tylko tam, gdzie woda się dostanie, kwitnie rolnictwo, tylko tam rosną palmy daktylowe, których gaje pokrywają ujście Eufratu i Tygrysu. W północnej części Mezopotamji znajdują się bogate kopalnie nafty.

Hodowla owiec i wielbłądów jest głównem zajęciem Arabów, na Eufracie i Tygrysie rybołówstwo, nad ich brzegami uprawa roli.

Handel i przemysł koncentruje się w Bagdadzie, stolicy królestwa Iraku, równego prawie obszarem Polsce, a liczącego

zaledwie około 3 milionów mieszkańców. Nową epokę w rozwoju tego kraju, pozostającego po wielkiej wojnie pod wpływami Anglii, sprowadzi kolej, łącząca go z morzem Śródziemnem.

Syrja dzięki perjo-
dycznie powracającym
deszczom jest na wy-
brzeżu morza Śród-
ziemnego i w doli-
nach rzek krainą bar-
dzo urodzajną. Znac-
zne obszary pokrywają
gaje oliwne i win-

Dolina Jordanu.

nice. Rosną tu drze-
wa figowe, poma-
rańczowe, cytry-
nowe. Lasów brak na
stokach gór. Wycięto
je już w odległej staro-
żytności, kiedy jeszcze
porty fenickie nie były
tak zamulone, jak dzi-
siaj. Pozostał z nich
Bejrut, skąd kolejną
dostajemy się do staro-
żytnego Damaszk, le-
żącego w pięknej
oazie. Stąd idą ka-
rawany na wschód
i na południe. W ostat-
nich czasach zbudowa-
no kolej łączącą Da-
maszek z Medyną. Syrja wschodnia jest pustynią. Po wiel-
kiej wojnie pozostaje Syrja pod zarządem Francji.

Palestyna, przedzielona zapadłością o stromych brze-
gach na wschodnią i zachodnią, jest dzisiaj krainą mało
urodzajną i słabo za-
ludnioną. Zapadłość
przedzielająca Palesty-
nę, zwana Ghor, bie-
gnie przez Syrję mię-
dzy górami Libanon
i Antilibanon, ob-
niżając się ku połud-
niowi coraz więcej. Tem
obniżaniem się tłuma-
czyć należy, że Jor-
dan, płynący wzdłuż
owego rowu, nie
przedziera się ku mo-
rzu Śródziemnemu jak
Orontes, jezioro bo-
wem Genezaret,
przez które przepływa,
tworzy depresję 256 m,

Uprawa roli w Syrji.

Jerozolima.

a jezioro zwane Morzem Martwym, do którego uchodzi, 394 m. Klimat Palestyny podobny jest do klimatu Syrii. Dawniej kwitło tu rolnictwo, sadownictwo, hodowla bydła. Oazy urodzajne spotyka się dziś tylko w głębokich dolinach. I tutaj jednak, podobnie jak w Małej Azji i Mezopotamji, zmienia się na lepsze dzięki kolei i kolonizacji europejskiej.

Palestynę zamieszkują semicy Arabowie i Żydzi, zajmujący się uprawą ziemi i pasterstwem. Podobnie jak królestwo Iraku, pozostaje Palestyna pod zarządem Anglii.

Część Palestyny, leżąca na wschód od Jordanu, jest krajem pustynnym, słabo zaludnionym.

Na zachód od Jordanu, nad górnym biegiem, leży Galilea z pięknym jeziorem Tyberjadzkim czyli Genezaret, znanem z życia Chrystusa. U stóp góry Tabor leży Nazaret. Dalej ku południowi leży Samaria, górzysta, dobrze nawodniona, od niej na południe Judea.

Mała ta i uboga kraina, słabo nawodniona i kamienista, ma ogromne znaczenie dla całego świata chrześcijańskiego. Tu leży stolica państwa żydowskiego Jerozolima. Kościół św. Grobu, Golgota, góra Oliwna, Betleem są świętymi miejscami chrześcijan. Palestyna jako kraj, gdzie żył i nauczał Zbawiciel, nosi nazwę Ziemi Świętej.

Arabja jest płytą, opadającą ku wschodowi. Gorący klimat i rzadkie opady spowodowały, że półwysep jest we wnętrzu przeważnie pustynią z wyjątkiem środkowej części płyty. Wybrzeża lepiej nawodnione posiadają potoki górskie, których woda służy do sztucznego nawodnienia roli. Tutaj też rozwinęła się uprawa kawy i tytoniu. Tu rosną palmy daktylowe, figi, drzewa gumowe. Oazy Arabji środkowej posiadają również gaje palm daktylowych i żyzne pastwiska, na których wypasają się stada koni i wielbłądów.

Ludność półwyspu zajmuje się we wnętrzu Arabji pasterstwem, na wybrzeżach uprawą roli, przemysłem i handlem.

Do najważniejszych krain półwyspu należy królestwo Hedżas. Głównem miastem Hedżasu jest Mekka, cel pielgrzymek wyznawców Mahometa. Na północ od Mekki leży Medyna z grobem Mahometa. W miastach tych rozwinął się handel dzięki temu, że gromadzą się tu tysiączne tłumy pielgrzymów z Europy, Azji i Afryki. Królestwo Hedżasu, leżący na południe od niego Azir i w głębi Arabji leżący Nedżd, tworzą od 1926 r. jedno państwo.

Angielski Aden jest ważną stacją węglową dla statków, płynących przez morze Czerwone. Angielskie wpływy sięgają na całą Arabję.

B) Azja środkowa

Azja środkowa obejmuje trzy wyżyny, otoczone łańcuchami górskimi: Mongolję, Turkiestan wschodni i Tybet.

Mongolja jest republiką, zajmującą obszar $2\frac{1}{4}$ miliona km^2 , liczącą zaś zaledwie dwa miliony mieszkańców.

Pustynię Gobi otaczają stepy, na których Mongołowie wypasają stada bydła, owiec, koni i wielbłądów. Wśród olbrzymich, piaskami pokrytych obszarów pustyni leżą żyzne oazy i ciągną się grzbiety górskie porośnięte trawą.

Rzeki Mongolji, które powstają w górach, giną w piaskach, z wyjątkiem pobocznych Amuru.

Turkiestan wschodni zajmuje kotlinę Tarymu i stoki otaczających go gór. Przepływający go Tarym zbiera wody z wyżyny Pamiru, gór Karakorum i wyżyny Tybetu i uchodzi do jeziora Łob-nor, zarośniętego na znacznych przestrzeniach trzcinami, podobnie jak brzegi Tarymu. Jezioro Łob-nor zmienia swoją wielkość, a w suchych latach prawie zupełnie wysycha, wody zaś Tarymu giną w piaskach lub dają początek oazom. Obszary pomiędzy Tarymem a Altyntagiem, ubogie w roślinność, pokrywają olbrzymie wydmy piaszczyste, dochodzące do wysokości 40 m, a przesuwające się pod wpływem wiatrów z miejsca na miejsce.

Ludność mahometańska, pochodzenia mongolskiego, spokrewniona z Turkami, zajmuje się uprawą roli i hodowłą owiec, koni i wielbłądów. Uprawia się przeważnie pszenicę i bawełnę. W urodzajnych oazach kwitnie sadownictwo i hodowla jedwabnika. Handel spoczywa w rękach kupców chińskich.

Wyżynę Tybetu, wznoszącą się przeciętnie do 4.500 m ponad poziom morza, przebiega w kierunku równoleżnikowym szereg wyniosłych grzbietów górskich. Szczyty tych łańcuchów dochodzą do wysokości od 5.000 m do 8.000 m.

Znaczna część Tybetu jest krainą stepową, bezodpływową, pełną słonych, śródlądowych jezior. Lasy pokrywają tylko stoki łańcuchów górskich.

Ostry klimat kontynentalny, uboga flora i fauna spowodowały, że zaludnienie Tybetu jest słabe. Mieszkańcy, pochodzenia mongolskiego, zmieszani z Hindusami, zajmują się rolnictwem i pasterstwem. Uprawia się jęczmień, pszenicę i rośliny strączkowe.

Religią panującą jest buddaizm. Stolicą kraju jest Lhasa, cel pielgrzymek buddystów, podobnie jak Mekka mahometan.

Przy badaniu Azji środkowej położył wielkie zasługi uczony polski Bronisław Grabczewski.

Dżungle w Indjach.

północną zajmuje nizina hindostańska, część południową półwyspu wyżyna Dekanu.

Na północ od niziny hindostańskiej leży obszar zajęty przez Himalaje, wśród których wznosi się do 8.882 m naj-

Wieś w dorzeczu dolnego Gangesu. Palmy kokosowe.

C) Azja południowa

Azja południowa obejmuje półwysep Indyjski, Indochiński i archipelag Malajski.

Obszary te mają jako cechę wspólną klimat monsunowy, a w związku z tem florę i faunę najbogatszą w Azji.

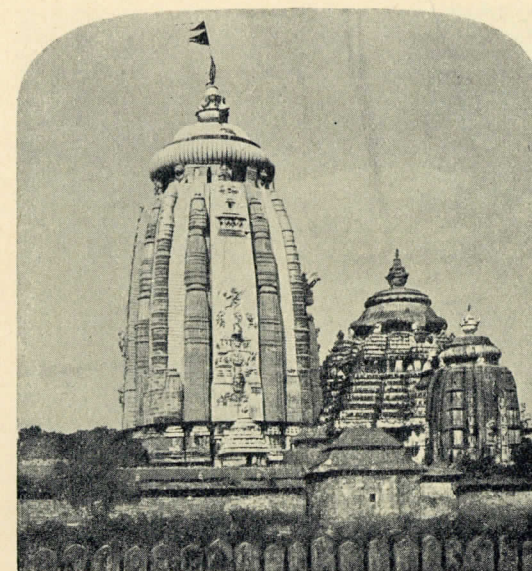
Półwysep Indyjski można podzielić na dwie odrębne krainy, wybitnie od siebie różne. Część

wyższy szczyt na kuli ziemskiej Ewerest. Jest to kraina górską poprzerzynana licznymi pasmami o kierunku równoleżnikowym. Południowe stoki, dobrze nawodnione, posiadają bujną roślinność, zmieniającą swój charakter w miarę tego, jak wznosimy się w górę. U stóp gęste, bagniste lasy, ojczyzna tygrysa i słonia. Potężne lodowce zasilają Indus i Ganges. W dolinach rzek kwitnie rolnictwo i pasterstwo.

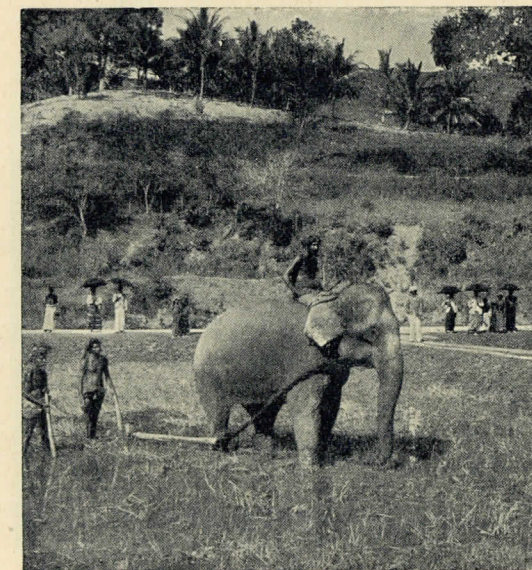
Dorzecze Gangesu i Brahmaputry jest urodzajną niziną o klimacie gorącym i bogatych opadach atmosferycznych. Deltę obu rzek zapełniają drobne wysepki, pokryte gęstwiną lasów. Tu kryją się po dżunglach słonie, nosorożce, tygrysy, krokodyle i mnóstwo innego zwierza.

Bujna roślinność pokrywa cały Hindostan, pola ryżowe i łany pszeniczne dostarczają obfitych plonów. Bawełna i herbata są artykułami wywozu.

Tu rozłożyły się największe miasta, jak licząca milion trzysta tysięcy mieszkańców Kalkuta, dawniejsza siedziba wicekróla, rządzącego w imieniu cesarza Indyj, króla angielskiego. W głębi kra-

Pagoda indyjska.

Orka na Cejlonie.

Uprawa pola ryżowego na Cejlonie.

posiadają liczne, wspaniałe świątynie, świadczące o dawnej cywilizacji mieszkańców.

Dorzecze Indusu, oddzielone od dorzecza Gangesu pustynią, ma klimat więcej kontynentalny. Urodzajne są tylko okolice na północy w tak zwanym Pendżabie, na południu jest kraina stepowa, bezleśna, słabo zaludniona.

Zbiór ryżu na Cejlonie.

ju nad „świętą rzeką“, jak Hindusi nazywają Ganges, leży Benares, mające dla wyznawców braminizmu takie znaczenie, jak Mekka dla mahometan. Tu w licznych świątyniach, zwanych pagodami, gromadzą się setki tysięcy pielgrzymów. Dalej ku zachodowi Allahabad i Luknou, a nad poboczną Gangesu, Dżamną, Delhi, dawna stolica mongolskich władców, a dzisiejsza stolica kraju. Wszystkie te miasta

Ludność taka sama, jaką spotykamy w dorzeczu Gangesu. Są to Indowie, aryjskiego pochodzenia, którzy w odległych czasach osiedlili się w tych krajach, wyparłszy do Dekanu ludność ciemnej barwy, zwaną Dravidasami.

Wyżyna Dekanu ma inne stosunki klimatyczne na krawę-

dziach, inne we wnętrzu. Wybrzeża są dobrze nawodnione, góry pokryte lasami; uprawa bawełny i ryżu rozwija się pomyślnie. Wnętrze, słabo nawodnione, ma charakter stepowy. Uprawa roli rozwinęła się tu nad brzegami rzek lub tam, gdzie zaprowadzono sztuczne nawodnienie.

Na wybrzeżu również leżą najważniejsze miasta Dekanu, jak fabryczny Bombaj, posiadający wyborny port handlowy, skąd wywozi się bawełnę z całych Indyj do Europy i Madras. Pierwsze z nich ma ponad milion mieszkańców, drugie ponad 500 tysięcy.

Wyspa Cejlon tworzy samoistną kolonię angielską. Kraina górzysta o klimacie gorącym i bujnej wegetacji. Kwitnie tu uprawa ryżu i herbaty; w okolicach wyżej położonych uprawia się zboża europejskie. Stolicą wyspy jest Kolombo, ważne jako port handlowy.

Indje dzielą się na prowincje zależne bezpośrednio od Anglii i na księstwa, których władcy uznają zwierzchnictwo angielskie. Anglicy zawładnąwszy Indjami, przyczynili się bardzo do podniesienia kraju.

Liczne linie kolejowe, łączące najważ-

Zbiór kawy na Cejlonie.

Bambusy na Cejlonie.

niejsze miasta, przebiegają Indje we wszystkich kierunkach. Gęsta sieć kanałów nawadnia sztucznie obszary, dawniej nieuprawne. Powstają fabryki dzięki kopalniom żelaza i węgla i kapitałom angielskim. Pozakładano szkoły niższe i średnie, w Kalkucie zaś i Bombaju uniwersytety. Na obszarze około 5 milionów km^2 mieszka przeszło 325 milionów tubylców, Anglików zaś, panów kraju, garstka zaledwie w porównaniu z tą liczbą.

Półwysep Indochiński wypełniają góry, biegnące przeważnie w kierunku południkowym, i niziny przy ujściach rzek. Półwysep ma klimat podzwrotnikowy i monsunowy. Flora jest zbliżona do flory Chin południowych i do flory Indyj. Fauna tworzy przejście między fauną Indyj, Chin i archipelagu Malajskiego. Charakterystyczne zwierzęta Indo-Chin są: tygrys, słoń, pantera, hipopotam i tapir.

Położenie Indo-Chin między Indjami, Chinami i archipelagiem Malajskim wpłynęło i na zaludnienie. Tworzą je spokrewnieni z Hindusami Birmanie, malajscy mieszkańcy Malakki i spokrewnieni z Chińczykami Anamici. Ludność zajmuje się przeważnie uprawą ryżu i herbaty. Rybołówstwo na wybrzeżach w rękach Chińczyków, których liczba wzrasta w Indo-Chinach z każdym rokiem. W ich rękach spoczywa także handel i przemysł.

Panującą religią jest buddaizm, wśród Malajów mahometanizm.

Pod względem politycznym należy zachód do Anglików, wschód do Francuzów. Między kolonjami angielskimi i francuskimi leży niezależne państwo Syjam. Potężna twierdza Singapore, zbudowana przez Anglików, broni drogi z oceanu Indyjskiego na Pacyfik.

Syjam leży w dorzeczu Menamu. Urodzajny ten kraj, którego pola ryżowe i lasy są niewyczerpanym źródłem bogactwa, zamieszkuje ludność spokrewniona z chińską. Chińczycy, których w samej stolicy Bangkoku, liczącej około miliona mieszkańców, jest połowa, są mimo niezależności kraju panami Syjamu. Panujący jest pochodzenia chińskiego. W ostatnich czasach prowadzą ożywiony handel z Syjaniem Japończycy.

Archipelag Malajski jest pomostem między Azją a Australją. Wyspy są przeważnie wulkaniczne, górzyste, o klimacie gorącym, bujnej roślinności i bogatej faunie. Położone w strefie międzyzwrotnikowej, oblane wodami oceanów, posiadają bogate opady atmosferyczne. Góry pokryte podzwrotnikowymi lasami: okolice niżej położone nadają się do uprawy

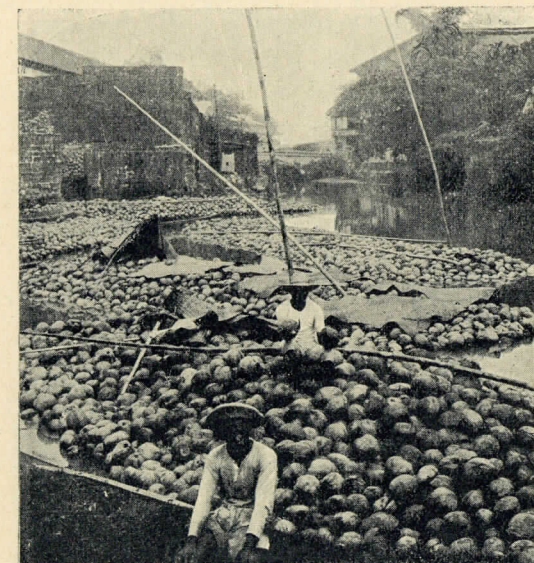
ryżu, trzciny cukrowej, wyżej zaś do uprawy kawy, herbaty i tytoniu. Liczne wulkany i częste trzęsienia ziemi są straszną klęską tych wysp.

Ludność malajskiego pochodzenia, wyznaje przeważnie religię mahometańską. Obok mieszkańców Jawy, posiadających wyższą cywilizację, spotykamy tu ludy napół dzikie na Borneo, Sumatrze i mniejszych wyspach. Po miastach bardzo liczni Chińczycy, których tu przebywa przeszło $\frac{1}{2}$ miliona, podczas gdy Europejczyków nie więcej jak 100 tysięcy na 55 milionów mieszkańców. Rola Chińczyków

taka jak w Indo-Chinach, podczas gdy Europejczycy to przeważnie wojskowi, urzędnicy, kupcy i właściciele plantacji.

Największe posiadłości mają na archipelagu Holendrzy. Najważniejsza Jawa, licząca ponad 130 tysięcy km^2 , a 35 milionów mieszkańców, posiada liczne plantacje, tworzące podstawę jej bogactwa. Kolej żelazna i liczne a dobre drogi ułatwiają handel i komunikację. Stolicą Jawy jest Batawia, licząca $\frac{1}{4}$ miliona mieszkańców.

Filipiny należą do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Bogate te wyspy dostarczają cukru, ryżu, tytoniu i orzechów kokosowych.

Łodzie naładowane orzechami kokosowymi w Manili na Filipinach.

D) Azja wschodnia Chiny

Położenie? Granice? W jakiej strefie? Jakie morza oblewają wybrzeże Chin? Zatoki? Wyspy? Jakie pasma górskie, wyżyny i niziny poznaliśmy przy ogólnym opisie Azji na obszarze zajęтым przez Chiny? Wskaż rzeki Chin, ich źródła, opisz bieg i ujście! Wskaż kanał, łączący dolny bieg rzek: Peiho, Hoangho i Jantsenkjang! Oznacz obszar bezodpływowy w granicach państwa chińskiego.

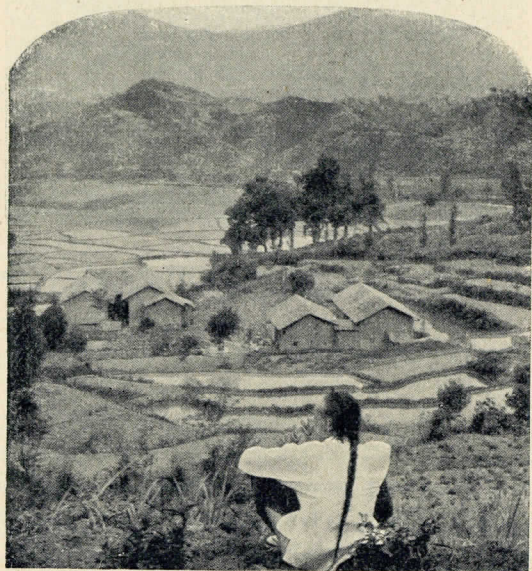
Obszar państwa chińskiego wynosi przeszło 8,350.000 km², ludność około 435 milionów.

Pasma gór, tworzące dalszy ciąg Kwen-Linu, dzieli Chiny na północne i południowe.

Chiny północne, w zachodniej części górzyste, nizinne na wschodzie, pokryte olbrzymimi pokładami żółtej, gąbczastej glinki, są krajem urodzajnym, poprzeryzanym licznymi, głębokimi jarami.

Chiny południowe są krajem przeważnie górzystym, bez owych pokładów żółtej glinki, jaką na całym obszarze Chin północnych spotykamy.

Dalszą różnicę tworzy klimat, kontynentalny w Chinach pół-

Krajobraz chiński. Pola ryżowe w Chinach pd.

nocnych, ciepły i wilgotny w Chinach południowych. Różnica występuje zwłaszcza w czasie zimowych monsunów, wiejących z Mongolji i Syberji. W czasie letnich monsunów różnica się zmniejsza. Bogate opady użyźniają wtedy tak pszeniczne pola Chin północnych, jak palmowe lasy i obszary pokryte polami ryżowemi, trzciną cukrową, bawełną lub herbacą w Chinach południowych.

Chińczycy są pochodzenia mongolskiego. Wyznają buddyzm. Dziś szerzą misjonarze wiarę chrześcijańską wśród Chińczyków, podobnie jak wśród innych ludów Azji.

Cywilizacja chińska jest bardzo dawna i zupełnie samodzielna. W odległej epoce, osiedliwszy się w żyznych okolicach nad Huangho, stali się Chińczycy narodem rolniczym. Wieki rozwinęły w nich zamięłowanie do pracy, wytrwałość, oszczędność, przestawanie na małym. Rolniczy ten lud, rozwijając się, wytworzył przemysł i handel. Wyroby porcelanowe i tkaniny jedwabne były oddawna przedmiotem handlu z Europą. Wynalazki, jak kompas i druk, znali wcześniej niż my w Europie.

Pismo ich, zwane ideograficznym, nie przedstawia zgłosek, lecz wyrazy. Ulegało ono licznym zmianom, utrzymało się jednak do dni dzisiejszych.

Długie wieki były Chiny nieznane Europie. Sami Chińczycy, wytworzywszy odrębną cywilizację, unikali stosunków z Europejczykami. Zmieniło się to dopiero w ostatnich czasach. Podczas gdy przed 400 laty tylko Portugalczycy prowadzili handel z Chinami, poczęły w XIX wieku zawijać do portów chińskich okręty innych europejskich narodów. Handlowe stosunki ożywiły się. Chiny poczęły przyjmować powoli cywilizację europejską. Dziś przecinają kraj koleje, telegrafy; po rzekach płyną olbrzymie statki parowe, na wodach oceanu pancerniki wojenne; armja uzbraja się w armaty i karabiny maszynowe; powstają fabryki, dzięki bogactwu węgla rozwija się górnictwo. Młodzież chińska kształci się w uniwersytetach europejskich lub w sąsiedniej Japonji, a całe Chiny zbliżają się powoli ku europejskiej kulturze. Po rewolucji, która zamieniła cesarstwo chińskie w republikę, są Chiny ogniskiem ciągłych walk.

W skład państwa chińskiego wchodzi Mandżurja, kraj nizinny, stepowy na północy i zachodzie, ku południowi górzysty, na wschodzie zaś spiętrzony wysokimi górami. Ziemia urodzajna, dobrze uprawna.

Anglicy, Portugalczycy i Francuzi posiadają dogodne porty na wybrzeżu Chin południowych.

Z miast chińskich, Pekin, liczący 1½ miliona mieszkańców, stolica państwa, z licznymi pałacami, świątyniami, bramami i wieżami, jest otoczony, jak wszystkie miasta chińskie, murami i rowami. Handel z Europą koncentruje się w Szanghaju i Kantonie. Ogniskiem handlu herbacą jest Hankou. Przemysł fabryczny rozwija się w Kantonie, Szanghaju i Hankou.

Ruch handlowy na ulicach w Pekinie.

Największym z tych miast jest Szanghaj, liczący 2 miliony mieszkańców. Kanton liczy milion, Hankou milion 300 tysięcy mieszkańców.

Japonja

~Jakie morze oddziela Japonię od kontynentu azjatyckiego? Wymień ważniejsze wyspy Japonii! Oznacz położenie geograficzne!

Górzysty wulkaniczny archipelag, oddzielony morzem Japońskim od kontynentu azjatyckiego, składa się z kilku większych wysp i około 500 mniejszych.

Klimat morski, zdrowy, cieplejszy niż na pobliskim kontynencie dzięki prądowi morskemu. Różnice klimatyczne wywołuje znaczna rozciągłość archipelagu w kierunku południkowym.

Zbiór herbaty w Japonii.

Na Sachalinie, którego południowa część należy do Japonii, panują ostre zimy i lata niezbyt ciepłe, na Jezu trwa zima 7 miesięcy, na Hondo, największej wyspie archipelagu, padają śniegi, a na Formozie jest klimat podzwrotnikowy. Dzięki korzystnemu klimatowi, bogatym opadom i żyznej glebie, rozwinęła się w Japonii bujna roślinność. Różnicom klimatycznym odpowiada różna flora. Sachalin i północną część Jezu pokrywają lasy, na wzgórzach wysp środkowych udaje się herbata, na równinach ryż, na Formozie rośnie drzewo kamforowe i uprawia się trzcinę cukrową. Nieurodzajną ziemię użyźnia się nawozem z ryb, poławianych w ogromnej ilości.

Wioski japońskie pełne drzew owocowych: wiśni, grusz, jabłoni i orzechów. Nie brak winnic, sadów brzoskwiniowych i drzew morwowych. Kwitnie tu hodowla jedwabników.

Rzek wielkich Japonja nie posiada, liczne jednak małe rzeki górskie oddają usługi przy spławianiu drzewa i nawadnianiu pól ryżowych. Siłę ich wód wyzyskano również w fabrykach, w których pracuje się przy pomocy motorów elektrycznych.

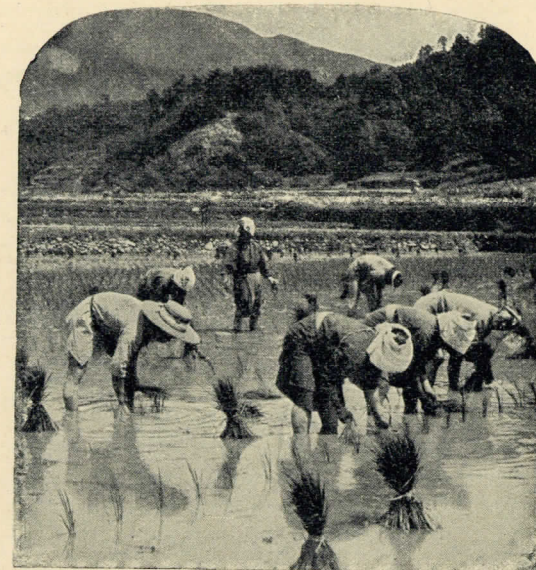
Rzeki są rybne, podobnie jak wody wybrzeża, co ma dla Japończyka ogromne znaczenie, ponieważ ryż i ryba to podstawa jego pożywienia.

Kopalnie miedzi, łożyska węgla, siarki i łożyska naftowe rozwijają się świetnie, nie pokrywają jednak potrzeb kraju.

Japończycy są pochodzenia mongolskiego. Przybyli z Chin i wyparli dawną ludność Ajnosów, którzy dziś zamieszkują część Jezu i Kuryli. Z Chin przynieśli cywilizację — stamtąd przyszedł także buddyzm. Część ludności wyznaje religję, zwaną szintoizmem, polegającą na czci oddawanej przodkom.

Lud dzielny, przedsiębiorczy, gorąco kochający swą ojczyznę. Domy ich małe, budowane z bambusu, by nie uległy tak łatwo zburzeniu skutkiem bardzo częstych trzęsień ziemi. Ofiarą trzęsienia ziemi padło w r. 1923 około 200 tysięcy mieszkańców Tokio i Jokohamy, a ponad 300 tysięcy domów legło w gruzach.

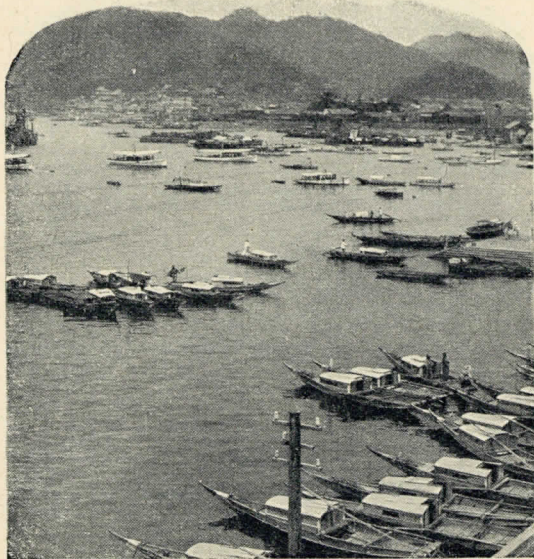
Japonja była przez wieki niedostępna dla Europejczyków. Handel prowadzili z nią tylko Holendrzy. Porty jej otwarto dopiero w połowie XIX wieku.

Pole ryżowe w Japonii.

Ulica w Tokio.

Port w Nagasaki.

konawszy Chiny, zajęli Formozę i zawładnęli Koreą. Nowa wojna z Rosją, wywołana obawą utraty wpływów na Korei, której pola ryżowe są niezbędne dla kolonisty japońskiego, zakończyła się świetnym zwycięstwem Japonji. Japonja zyskała część

Wieś koreańska.

Wywołało to olbrzymią zmianę we wszystkich kierunkach. Japończycy przyjęli europejskie urządzenia. Panujący „mikado” nadał ludowi prawa i swobody; pozakładano szkoły na wzór europejskich, uzbrojono armję, zbudowano flotę. Powstały fabryki, koleje łączyły najważniejsze miasta Japonji, wzmógł się handel. Wreszcie zerwali się Japończycy, którym za ciasno było na ich wyspach, do wojny z Chinami, a po-

Stolica państwa, Tokio, liczące około

2 miliony mieszkańców jest jednym z największych miast Japonji. Najbardziej przemysłowem jest Osaka, z ludnością liczącą od Tokio. Handel koncentruje się w Nagasaki i Kobe.

Górzysty półwysep Korei posiada dobrze nawodnione, urodzajne doliny.

Góry, pokryte w północnym pasie lasami, kryją w swym wnętrzu węgiel, żelazo, miedź, srebro i złoto. Urodzajna ziemia nadaje się pod uprawę ryżu, prosa, pszenicy i jęczmienia.

Handel rozwinął się głównie na wybrzeżach i pozostaje w rękach Japończyków.

E) Azja północna i północno-zachodnia

Olbrzymie obszary, wchodzące w skład Rosji a ciągnące się od wyżyn środkowej Azji ku morzu Lodowatemu Północnemu, dzieli rzeka Jenisej na dwie części, z których wschodnia górzysta na południu, wyżynna w środku, przechodzi na północy w tundrę, zachodnia zaś jest przeważnie niziną.

Syberja obejmuje nizinę syberyjską między Uralem a rzeką Jenisejem i wyżynę rozpościerającą się na wschód od Jeniseju.

Klimat kontynentalny, zimniejszy na wschodzie niż na zachodzie. Różnicę w klimacie spotykamy naturalnie i w kierunku południkowym, dlatego też można Syberję wschodnią podzielić na dwa pasy klimatyczne: południowy i północny. Pierwszy cieplejszy, pokryty lasami, drugi zimniejszy, obejmuje wiecznie zamrożone moczary, zwane tundrami. Jednostajna równina, pokryta przez znaczną część roku śniegami, ożywia się tylko w czasie letnim. Wtedy i człowiek pojawia się na tundrze ze stadami renów lub jako rybak i myśliwy.

W Syberji zachodniej rozróżnić można cztery pasy klimatyczne. Odpowiada im na północy tundra, od niej ku południowi trudne do przebycia lasy bagniste zwane tajgami. Za tajgami urodzajny pas, gdzie rozwinęło się dzięki deszczom letnim rolnictwo — wreszcie step pełny słonych jezior.

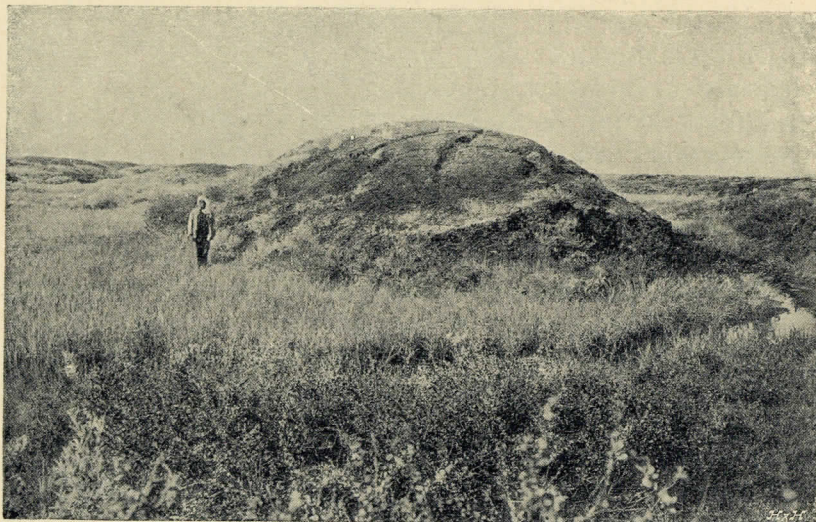
W górach Syberji znajdują się bogate kopalnie złota, srebra, ołowiu, miedzi, rtęci i grafitu.

Lasy dostarczają zwierzyny, rzeki i wybrzeża morskie ryb. Rolnictwo i górnictwo rozwinęło się tylko na południu, tam, gdzie osiedlił się kolonista z Europy — w lasach i nad brzegami myślistwo i rybołówstwo, główne zajęcie Jakutów, Tunguzów, Samojedów, Ostjaków.

Zaludnienie Syberji wynosi 11 milionów, z tej liczby Rosjan, którzy tu przybyli jako koloniści, około 9 milionów.

Koloniści syberyjscy dzielili się na wolnych i przymusowych czyli posieleńców. Wśród nich było bardzo wielu Polaków, wysyłanych na Syberję jako polityczni przestępcy. Najlepsi ci synowie Polski przyczynili się w znacznej mierze do rozwoju Syberji, podobnie jak polscy uczeni: Aleksander Czekanowski, Benedykt Dybowski i wielu innych przyczyniło się do jej poznania.

Kolej, łącząca Europę z Azją wschodnią, będzie przebiegała przez Omsk, największe miasto Syberji, liczące 150.000 mieszkań-

Tundra.

ców, Tomsk, Krasnojarsk, Irkuck do Charbina w Mandżurji, stąd do Portu Artura i Władywostoku. Długość linii wynosi 7.800 km. Budowa tej kolei przyczyniła się już i przyczyni się w przyszłości do rozwoju Syberji.

Między wyżyną Pamiru, Iranu, Morzem Kaspijskim i stepami Kirgizów leży pustynna i stepowa nizina o klimacie wybitnie kontynentalnym. Tworzy ona $\frac{3}{4}$ Turanu czyli Turkiestanu zachodniego, którego resztę zajmują góry na wschodzie i na południu. Najniżej położoną część tej niziny wypełnia jezioro Aralskie.

Ogromne obszary pokrywają piaski. Urodzajne są tylko oazy nad rzekami i stoki gór, otaczających Turkiestan, gdzie mają swe źródła rzeki, wpadające do jeziora Aralskiego lub

ginące w piaskach pustyni. W oazach kwitnie uprawa zboża, bawełny i hodowla jedwabnika.

Na stepach wypasają stada owiec, koni, wielbłądów koczowniczy Kirgizi lub Turkomenowie, pochodzenia mongolskiego. Po oazach mieszkają Tadżikowie, spokrewnieni z Persami, zajmujący się rolnictwem, ogrodnictwem, handlem i przemysłem.

Wydmy piaszczyste nad rzeką Amu.

Ogromne znaczenie dla rozwoju kraju ma kolej, zbudowana przez stepy kirgiskie, łącząca największe miasto Turkiestanu, Taszkient, z Orenburgiem. Druga linja biegnie z Krasnowodzka nad Morzem Kaspijskim w głąb Turkiestanu.

Pod względem politycznym należą te obszary do związku republik sowieckich, podobnie jak republiki kaukaskie. Tworzą one republikę uzbekską ze stolicą Samarkandą i turkmeńską ze stolicą Leninsk.

EUROPA

Oznacz położenie geograficzne Europy! Oblicz rozciągłość równoleżnikową i południkową Europy! Porównaj Europę pod względem obszaru z innymi częściami ziemi! Jakie położenie zajmuje Europa ze względu na inne części ziemi? Jaki ocean oblewa Europę i jakie tworzy morza, kanały i zatoki? Wskaż cieśniny, które łączą morza, oblewające Europę! Jakie półwyspy oblewają te morza? Wyspy? Wskaż największy półwysep i wyspę w Europie! Porównaj półwyspy i wyspy Europy i Azji! Porównaj Europę pod względem rozczłonkowania z innymi częściami ziemi! Wskaż pasma gór w Europie! Wskaż wyżyny! Jakie góry łączą się z Alpami? Jakie góry leżą odosobnione? Wskaż niziny, łączące się ze sobą i leżące oddzielnie! W których krajach europejskich przeważają niziny, w których wyżyny? Które kraje mają charakter górzysty? Do jakich zlewisk należy Europa? Przez jakie zatoki, cieśniny, morza musi przepłynąć okręt, trzymający się brzegów Europy, a płynący z zatoki Botnickiej do morza Azowskiego?

Jakie rzeki wypływają z Alp? Jakie rzeki wypływają z Karpat? Jakie rzeki mają swe źródła w górach niemieckich? Jakie w francuskich? Jakie rzeki wypływają z Pirenejów a jakie z Uralu? Jakie rzeki mają swe źródła na trzech południowych półwyspach? Wskaż rzeki W. Brytanji i Skandynawji! Wskaż główny dział wód Europy! Wskaż największą rzekę w Europie i porównaj ją z największymi rzekami Azji i Afryki! Wskaż największe jezioro w Europie! Wskaż jeziora, znajdujące się w krajach, otaczających Bałtyk! Wskaż jeziora w Alpach! Jakie jeziora znajdują się na nizinie węgierskiej? Na którym z trzech południowych półwyspów znajdują się jeziora? Wskaż jeziora na wyspie Irlandji! Porównaj największe jeziora Europy z największymi jeziorami Azji, Afryki i Ameryki!

W jakich strefach leży Europa? Jaka jest różnica między klimatem morskim a lądowym? W których krajach Europy panuje klimat górski i co jest jego cechą?

Jaki związek istnieje między klimatem a roślinnością?

Położenie Europy w stosunku do innych części ziemi jest bardzo korzystne. Na wschodzie Azja, dostępna drogą lądową i morską; na południu Afryka, oddzielona morzem Śródziemnym, które było i jest najlepszym łącznikiem między krajami, leżącymi dokoła jego brzegów; na zachodzie Ameryka, oddzielona Atlantykiem, który w naszych czasach stał się tem dla otaczających go ziem, czem było w starożytności i wiekach średnich morze Śródziemne dla ludów nad niem mieszkających.

Pod względem obszaru zajmuje Europa czwarte miejsce po Azji, Ameryce i Afryce, większa jest tylko od Australji. Powierzchnia Europy wynosi 10 milionów km^2 .

Granice jej wschodnie biegną górami Ural i Morzem Kaspjskim, granicę północną, zachodnią i południową oblewają wody oceanu Atlantyckiego i jego części.

Ocean Atlantycki ma największe znaczenie dla Europy jako łącznik między nią a innymi częściami ziemi, z morz zaś, które są jego częścią, mają wielkie znaczenie: morze Śródziemne, Północne i Bałtyckie.

Wdzierają się one głęboko w ląd, tworząc liczne zatoki, ułatwiające dostęp w głąb kontynentu, skutkiem czego rozczłonkowanie Europy jest znacznie korzystniejsze niż innych części ziemi.

Morze Śródziemne, łączące się z Atlantykiem cieśniną Gibraltarską, zajmuje obszar równy prawie $\frac{1}{4}$ powierzchni Europy. Dardanele, morze Marmara i Bosfor łączą je z morzem Czarnem. Znaczenie morza Śródziemnego jako drogi wodnej jest bardzo wielkie.

Morze Bałtyckie, mniejsze sześć razy od morza Śródziemnego, nie ma wprawdzie tak wielkiego znaczenia dla całej Europy jak Śródziemne, dla krajów jednak, których wybrzeża wody jego oblewają, jest ono jedyną drogą morską, jaka je łączy z całym światem.

Morze Północne ma wielkie znaczenie dla Europy dzięki temu, że leży między najbogatszymi krajami, jak Anglja, Niemcy, Holandja, i że do niego wpadają rzeki, jak Łaba, Ren i Tamiza, nad którymi powstały porty: Londyn, ognisko handlowe świata, Hamburg, największy port Niemiec, i pierwszy port Holandji, Rotterdam.

W krajobrazie Europy przeważają niziny. Zajmują one $\frac{2}{3}$ powierzchni, wypełniając zaś jako niż wschodnio-europejski prawie połowę obszaru Europy.

Z niżem wschodnio-europejskim łączy się nizina polska. Dalszym ciągiem niziny polskiej jest nizina niemiecka, ta zaś łączy się z niziną francuską.

Niziny zajmują także półwysep Jutlandzki, część półwyspu Skandynawskiego i południowo-wschodnią część Anglji.

Z nizin, otoczonych górami, zasługuje na uwagę nizina włoska między Bałkanem a Karpatami, połączona z niżem wschodnio-europejskim, nizina węgierska i lombardzka.

Wyżyny i góry zajmują pozostałą część Europy. Powstały one, jak wogóle całe urzeźbienie Europy, w rozmaitych epokach. Podczas gdy wschodnia część Europy przedstawia się jako kraj przeważnie nizinny, posiada Europa zachodnia obok wymienionych powyżej nizin najstarsze systemy górskie na półwyspie Skandynawskim, najmłodsze łańcuchy górskie, jak Alpy, Karpaty, Pireneje, Bałkan, góry dynarsko-greckie i kadłuby starych systemów górskich, zajmujących znaczne obszary Polski, Czechosłowacji, Niemiec, Francji i Anglii. Znaczne przestrzenie północnych Niemiec, Danii, Polski, Litwy i Łotwy pokrywają potężne nasypy, które zawdzięczają swoje powstanie dawnym lodowcom. Lodowce te przenosiły na swym grzbiecie w odległych epokach nie tylko żwir, piasek, glinę i drobniejsze kamienie, ale często ogromne złomy skał i pozostawiały po sobie pokłady owych żwirów, piasków i glin, które noszą nazwę moren. Cechą okolic morenowych są liczne jeziora, stąd ich częsta nazwa „pojezierza“.

Ukształtowanie pionowe Europy jest bardzo korzystne. Liczne łańcuchy górskie, wyżyny, niziny odosobnione lub łączące się ze sobą, kotliny otoczone pasmami gór, krainy pagórkowate, równiny przyczyniły się do stworzenia takiej różnorodności krajobrazowej, jakiej nie spotykamy w żadnej części ziemi na tak stosunkowo małym obszarze.

Dzięki odrębnym warunkom wytworzyła się w ciągu wieków ta wielka różnorodność pod względem kulturalnym i narodowym, jaką widzimy w dzisiejszej Europie.

W związku z korzystnym układem pionowym i bogatym rozczłonkowaniem pozostaje klimat Europy.

Dzięki ciepłemu prądowi Zatokowemu czyli Golfowemu jest w Europie cieplej, niż w Azji i w Ameryce pod tą samą szerokością geograficzną.

Wiatry, wiejące ku Europie z zachodu i południowego zachodu, ogrzewają się ponad ciepłymi wodami Atlantyku, a ogrzewszy się, udzielają swego ciepła Europie zachodniej i środkowej.

Klimat krajów nadmorskich w Europie zachodniej, a zwłaszcza północno-zachodniej, jest morski, w Europie wschodniej lądowy.

W miarę posuwania się ku wschodowi słabnie wpływ prądu Zatokowego, klimat więc przechodzi z morskiego w lądowy. Ziemia polska, leżąca w połowie drogi między Irlandją, mającą łagodne zimy i chłodne lata, a południowym Uralem z ostre zimy i upalne lato, ma klimat pośredni. Lata

u nas nie takie upalne jak na wschodzie, zimy ostrzejsze, niż na zachodzie.

Wpływ znaczny na klimat mają kierunki gór. W Europie środkowej biegną one równoleżnikowo, wiatry więc ciepłe łatwo dostają się w głąb lądów. Na północy, gdzie góry Skandynawji zajęły całą zachodnią stronę półwyspu, panuje w Norwegji na zachodzie klimat morski, w Szwecji na wschodzie lądowy.

Równoleżnikowo biegnące pasma górskie chronią półwyspy południowe przed zimnymi wiatrami z północy. Okolice nad morzem Śródziemnem mają inny klimat niż reszta Europy. Cechą jego są deszcze zimowe i późne jesienne, kiedy wieją wiatry od morza Śródziemnego, lata suche skutkiem wiatrów wiejących z kontynentu.

W odróżnieniu od lądowego klimatu Europy wschodniej i morskiego Europy zachodniej nazywamy klimat nad morzem Śródziemnem klimatem śródziemnomorskim.

Opadów najwięcej mają kraje na zachodzie, najmniej na wschodzie. Na zachodzie przeważają opady jesienne i zimowe, na wschodzie i w Europie środkowej letnie.

Wpływ znaczny na ilość opadów wywiera i wzniesienie pionowe, dlatego górzysta Szkocja, południowo-zachodnia Norwegja, Pireneje, Alpy, Apenin i góry dynarskie mają więcej opadów niż sąsiednie okolice.

Stosunki hydrograficzne Europy są korzystne, co pozostaje w związku z ukształtowaniem pionowym i klimatem.

Rzeki Europy płyną przeważnie w kierunku ku północnemu zachodowi lub ku południowemu wschodowi. Są one przeważnie spławne lub żeglowne, a ponieważ płyną we wszystkich kierunkach, mają wielkie znaczenie dla rozwoju handlu i przemysłu. Największe mogły rozwinąć się na wschodzie i w Europie środkowej, tu bowiem kontynent rozszerza się.

Na trzech półwyspach południowych i w Skandynawji płyną rzeki mniejsze, nie mające takiego znaczenia dla komunikacji, jak Ren, Rodan, Sekwana, Loara, Garonna, Tamiza, Dunaj, Łaba, Odra, Wisła, Niemen, Wołga, Dniepr lub nawet zamarznięta przez znaczną część roku Dwina i Newa.

Jezior najwięcej znajduje się dokoła Bałtyku w Finlandji i Skandynawji. Największe jezioro Ładoga, zajmujące obszar przeszło 18 tysięcy km^2 , podobnie jak największa rzeka Wołga, której długość wynosi 3600 km , a dorzecze zajmuje obszar

1,460.000 km², są znacznie mniejsze od największych jezior i rzek Azji, Afryki i Ameryki.

Jeziora alpejskie, apenińskie i tatrzańskie należą do górskich, węgierskie i nadkaspjskie do niżowych. Największem jeziorem śródlądowym jest Morze Kaspjskie.

W związku z szerokością geograficzną, glebą, nawodnieniem i klimatem pozostaje flora i fauna.

Uprawa zbóż, kukurydzy, buraków cukrowych, ziemniaków, lnu, konopi, tytoniu, chmielu rozwija się z każdym rokiem, zamieniając dawniej lasami pokryte okolice w urodzajne niwy. Lasy pokrywają znaczniejsze przestrzenie jeszcze tylko w Skandynawji, północnej Rosji i w niektórych okolicach Karpat, Alp i gór półwyspu Bałkańskiego. I tu jednak więcej niż połowę urodzajnej ziemi zajmują łąki i pola uprawne.

W Europie południowej nadają krajobrazowi odrębny charakter lasy wawrzynów, cyprysów, kasztanów i dębów, podobnie jak lasy szpilkowe i liściaste w Europie środkowej i północnej, z wyjątkiem tundry. Większe jednak przestrzenie, niż te lasy, zajmują na południu gaje cytrynowe, pomarańczowe i oliwne, pola pokryte zbożami lub winnice.

Podobnie jak flora, uległa i fauna zmianie skutkiem postępującej kultury. Wilk, niedźwiedź, ryś, bóbr i dzik żyją jeszcze tylko na wschodzie, zające, sarny i dzikie ptactwo są chronione przed zupełnem wytępieniem przez ustawy łowieckie.

Na dalekiej północy poluje się jeszcze na sobole, lisy polarne i niedźwiedzie.

Wody rzek, jezior i mórz Europy obfitują w ryby.

Rozwinięty chów koni w całej Europie, na stepach kirgiskich chów wielbłądów, na północy renów, na południowych półwyspach osłów i mułów dostarcza zwierząt pociągowych i jucznych.

Hodowla bydła rogatego, owiec i kóz ma wielkie znaczenie dla gospodarstwa mlecznego, przemysłu garbarskiego i wełniarskiego. Znaczne zapotrzebowanie mięsa jako pokarmu przyczyniło się także немало do rozwoju hodowli bydła i świń. Zaledwie jednak niektóre kraje, jak Rosja, państwa półwyspu Bałkańskiego, Danja i Holandja, wywożą swoje bydło; do innych krajów musi się je przywozić. Krajami, dostarczającemi Europie mięsa, są Stany Zjednoczone, Kanada, Argentyna, Brazylja i Australja.

Pod względem gęstości zaludnienia zajmuje Europa pierwsze miejsce. Ludność dzisiejszej Europy powstała ze zmieszania się ludów, które ją zamieszkiwały od najdawniejszych czasów, z nowymi przybyszami z Azji, stamtąd bowiem wdzierały się w czasach historycznych jak i w epokach dawniejszych coraz to nowe szczepy.

Najważniejsze i najliczniejsze narody europejskie zaliczamy do grup językowych: romańskiej, germańskiej i słowiańskiej. Tworzą one wspólną grupę językową aryjską, a zalicza się do niej także Greków, Albańczyków i Celtów.

Mniej liczna jest grupa językowa fińsko-ugryjska, obejmująca ludy mówiące językami: madziarskim, fińskim i estońskim, i grupa językowa turska, której najliczniejszymi przedstawicielami w Europie wschodniej są Tatarzy.

Gęstość zaludnienia jest nierównomierna. Najślabiej zaludnione są północne obszary Rosji, Finlandji, Szwecji i Norwegji, najbardziej zgęszczoną ludność posiadają przemysłowe obszary Anglii, Belgji, Francji, Niemiec, Polski i Czech. Są to obszary bogate w węgiel i rozmaite rudy.

Liczba ludności Europy wynosi 469 milionów.

Cała prawie Europa jest chrześcijańska.

Katolicyzm przeważa wśród ludów romańskich, bo tylko Rumuni należą do kościoła wschodniego — protestantyzm wśród germańskich, wyznanie wschodnie wśród Słowian, z których katolikami są Polacy, Czesi, Słoweńcy, Chorwaci, część Serbów i Rusinów.

Wyznawców religji mojżeszowej liczy Europa przeszło 9 milionów, mahometańskiej 12 milionów.

Korzystny układ pionowy, liczne rzeki, urodzajność ziemi, klimat umiarkowany przyczyniły się bardzo do tego, że ludy Europy zajęły pierwsze miejsce pod względem cywilizacji. Wprawdzie Egipcjanie, Babilończycy, Hindusi i Chińczycy osiągnęli wcześniej wyższy stopień cywilizacji, niż ludy europejskie, dziś jednak ogniskiem całego ruchu umysłowego, handlowego i przemysłowego stała się Europa.

Gęstość zaludnienia wywołała emigrację. Zaludniła się kolonistami europejskimi Ameryka i Australja, Afryka zaś i Azja pokryły się kolonjami zaborczemi, plantacyjnemi państw europejskich.

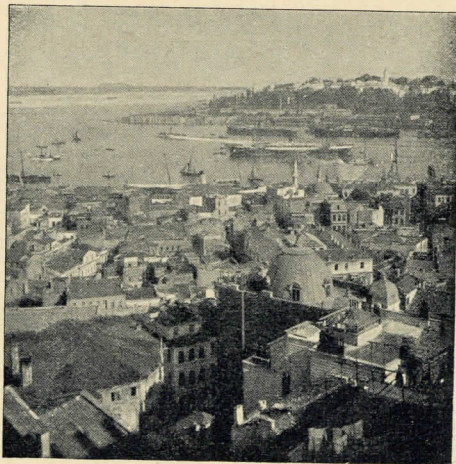
A) Europa południowa

a) Półwysep bałkański

Położenie? Jakie morza otaczają półwysep? Które wybrzeże jest lepiej rozwinięte, wschodnie czy zachodnie? Wskaż zatoki! Jakie wyspy leżą na wschód, jakie na zachód od półwyspu? Gdzie łączą się góry półwyspu z Alpami? Które góry półwyspu mają kierunek równoleżnikowy, a które południkowy? Oznacz zlewiska mórz: Czarnego, Egejskiego, Jońskiego i Adrjatyckiego! Jakie pasma tworzą działy wód? Jakie rzeki płyną z półwyspu do Dunaju i Sawy? Wzdłuż jakich rzek prowadzi droga z kontynentu do Konstantynopola? Jaka cieśnina oddziela półwysep Gallipoli od Azji? Jakie morza łączą cieśnina Dardaneńska? Jaka cieśnina łączy morze Marmara z Czarnem?

Półwysep Bałkański, oblany z trzech stron morzami, łączy się na północy z kontynentem Europy.

Wybrzeże wschodnie, lepiej rozwinięte od zachodniego, zwłaszcza na południowym wschodzie, posiada dobre zatoki i dogodne porty, morze zaś Egejskie, zasiane wyspami, tworzy najlepsze połączenie między Europą, Azją i Afryką.

Konstantynopol.

W miejscach, gdzie cieśniny Dardaneńska i Bosfor łączą morze Marmara z Egejskim i Czarnem, zbliża się Europa do Azji na odległość zaledwie kilku kilometrów, w Bosforze nawet na $\frac{1}{2}$ kilometra.

Pod względem układu pionowego przedstawia się półwysep jako kraina górzysta.

Rozróżnić tu należy: obszar gór dynarsko-greckich na zachodzie, obszar Bałkanu na wschodzie i obszar środkowy tracki.

Wody półwyspu płyną we wszystkich kierunkach. Z wyjątkiem Dunaju niema znaczniejszej rzeki przydatnej do żeglugi. Letnią porą wiele z nich wysycha, co jeszcze więcej obniża ich znaczenie. Dla komunikacji jednak są one ważne, zwłaszcza wobec niekorzystnych warunków orograficznych. Do-

liny ich są najdogodniejszymi drogami, łączącymi wnętrze półwyspu z wybrzeżem i resztą Europy.

Klimat nad morzem Adrjatykiem i Egejskim śródziemnomorski. Wnętrze skutkiem znacznego wzniesienia ma klimat łądowy.

Świat roślinny rozpada się na obszar środkowo-europejski i śródziemnomorski. Na południe od Bałkanu rosną drzewa oliwne, pinje, cyprysy, na północ dęby, buki i graby. We wnętrzu półwyspu uprawia się różne gatunki zbóż, kukurydzę, tytoń i winną latorośl.

Na półwyspie bałkańskim istnieją obecnie następujące państwa: Grecja, Jugosławia, Bułgaria, Turcja i Albania.

Turcja, której główny obszar leży w Małej Azji, dawna władczyni całego półwyspu, posiada po wielkiej wojnie, z której wyszła pokonana, tylko Konstantynopol i część Tracji po rzekę Marycę. Konstantynopol był dawniej i pozostał obecnie najważniejszym portem handlowym całego europejskiego wschodu. Położony nad zatoką, zwaną Złotym Rogiem, był już w starożytności jako greckie Bizancjum ważnym punktem handlowym. Znaczenie jego rosło w ciągu wieków, od czasu zaś przekopania kanału Sueskiego i zbudowania linii kolejowej, biegnącej przez Małą Azję ku Bagdadowi, posiada Konstantynopol znaczenie światowe. Miasto liczy 880 tysięcy mieszkańców.

Albania, ubogi i słabo zaludniony kraj nad Adrjatykiem, był dawniej prowincją turecką. Albańczycy, potomkowie dawnych Ilirów, zamieszkujący górzystą krainę, zajmują się przeważnie pasterstwem. Zboże uprawia się tylko w nielicznych, urodzajniejszych kotlinach. Stolicą kraju jest Tirana. Obszar Albanii wynosi około 28 tysięcy km^2 , ludność 800 tysięcy.

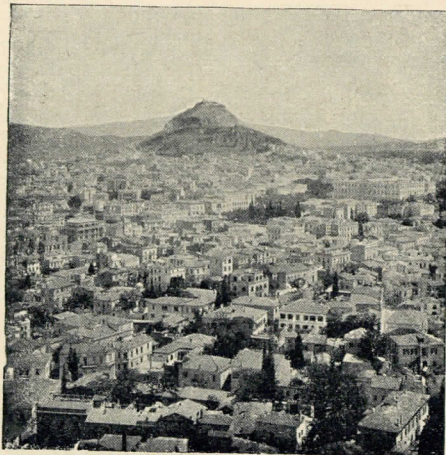
Grecja składa się z części kontynentalnej i wysp na sąsiednich morzach. Obszar jej wynosi około 128 tysięcy km^2 , ludność 5 milionów.

Grecja kontynentalna obejmuje prócz Grecji właściwej obszary, leżące nad wybrzeżem morza Egejskiego.

Grecja właściwa należy do systemu gór dynarsko-greckich. Łańcuchy górskie, oddzielające poszczególne krainy i kotliny otoczone górami, tworzące zamknięte dla siebie całości, przyczyniły się do powstania w starożytności licznych,

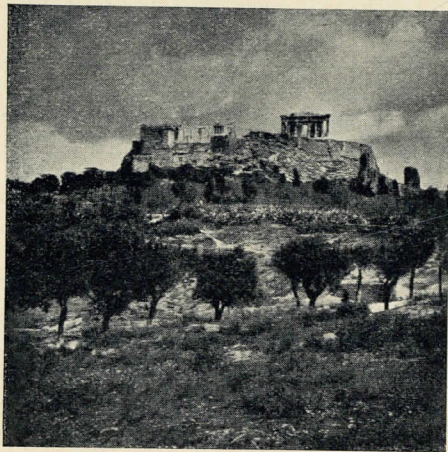
małych, odrębnych państweczek, które dopiero w późniejszej epoce złączyły się w jedną całość.

Z krain północnych Grecji właściwej na uwagę zasługuje Tesalja, urodzajna, dobrze nawodniona kotlina, w Grecji środkowej górzysta Attyka.

Ateny.

Wąski przesmyk Koryncki, przekopany kanałem, prowadzi na Peloponez. Wnętrze górzyste, pokryte lasami i pastwiskami, zajmuje Arkadja. Uprawa pszenicy, kukurydzy i wina udaje się tylko w niektórych kotlinach — głównym zajęciem ludności pasterstwo. Małe równiny rozłożyły się dokoła Arkadii we wszystkich kierunkach. Urodzajniejsze od niej ściągnęły już w starożytności liczniejszą ludność, zajmującą się uprawą roli.

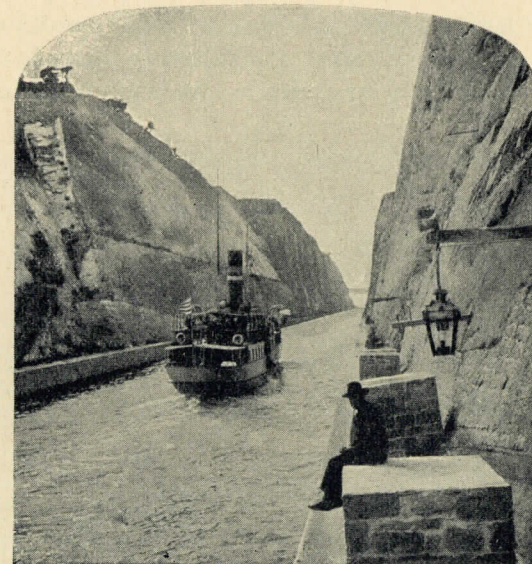

Akropolis w Atenach.

Z wysp morza Egejskiego największą jest Kreta, górzysta kraina, urodzajna w dolinach rzek. W starożytności byli Grecy najczęściej cywilizowanym narodem w całej kotlinie morza Śródziemnego. Potomkowie ich, dzisiejsi Nowo-Grecy, zmieszani ze Słowianami i Albańczykami, są najbardziej cywilizowanym narodem na półwyspie Bałkańskim. Długie lata niewoli przyczyniły się do upadku dawnej świetności. Ogromne obszary, bo wynoszące $\frac{2}{3}$ powierzchni Grecji, pokrywają pa-

stwiska i zarośla, zaledwie $\frac{1}{5}$ powierzchni kraju nadaje się pod uprawę, a tylko mały obszar zajmują lasy.

Największy dochód mają mieszkańcy z uprawy wina, drzew oliwnych, tytoniu i owoców południowych. Najwięcej wywozi się rodzajników, wina, fig i tytoniu. Górnictwo dostarcza ołowiu, srebra, żelaza i cynku, brak jednak węgla nie pozwolił na większy rozwój przemysłu fabrycznego, wobec czego rudy są artykułem wywozowym z Grecji, przemysł zaś własny, słabo rozwinięty, nie dostarcza ludności, podobnie jak rolnictwo, środków do życia. Handel Grecji skupia się w Salonikach i porcie Pireus. Wielu Greków opuszcza ojczyznę, osiedlając się w sąsiednich krajach. Spotykamy ich na całym półwyspie Bałkańskim, w Małej Azji, Syrii i Egipcie, najczęściej jako kupców. Znaczna część handlu wschodniej części morza Śródziemnego znajduje się w ich rękach.

Kanał Koryncki.

Jugosławja powstała w czasie wielkiej wojny z połączenia dawnej Serbji i Czarnogóry z krajami, które wchodziły w skład Austro-Węgier.

Pod względem obszaru i zaludnienia jest Jugosławja największym państwem na półwyspie Bałkańskim. Powierzchnia jej wynosi około 248.000 km², zaludnienie około 12 milionów.

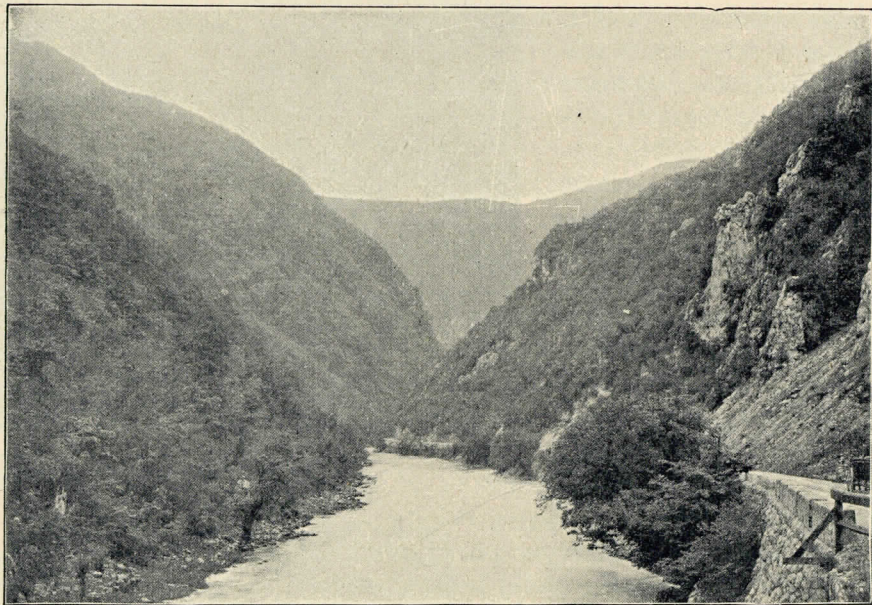
Jugosławja jest przeważnie górzysta. Nizinna jest tylko kraina między Sawą i Drawą.

Po prawym brzegu Sawy leży górzysta kraina Bośni i Serbji. Góry bośniackie i serbskie pokrywają gęste lasy dębowe, doliny rzek urodzajne pola, a ściany dolin sady owocowe, tworzące w niektórych okolicach prawdziwe lasy śliwkowe.

Na zachód od gór bośniackich charakter krajobrazu się zmienia. Zamiast dobrze nawodnionej lesistej krainy górskiej

o łagodnie zaokrąglonych, niewysokich szczytach spotykamy obok dość wysokich łańcuchów górskich wyżynę krasową bezwodną, pełną zapadłości lejkowatych i podłużnych, pełną grot, jaskiń, źródeł i podziemnych rzek.

Ku Adriatykowi opadają góry terasowato. Wybrzeże jest bogato rozczłonkowane. Liczne zatoki dały początek dogodnym portom. Wyspy otaczające wybrzeże i wąski pas nadbrzeżny mają inny charakter, niż wyżyna krasowa. Roślinność tu buj-

Krajobraz górski nad rzeką Vrbas w Bośni.

niejsza, liczniejsze osady ludzkie, łagodniejszy klimat. Zimno przynosi tu tylko wiejący z sąsiedniej wyżyny porą zimową suchy wiatr, zwany „bora“. Ciepły wiatr, wiejący od strony Adriatyku, sprowadzający obfite opady, nosi nazwę „sirokko“.

Klimat Jugosławii poza wybrzeżem ma charakter klimatu lądowego.

Głównym zajęciem ludności jest rolnictwo. Najwięcej uprawia się kukurydzy. Wyspy i wybrzeże dostarczają owoców południowych.

Przemysł Jugosławii słabo rozwinięty. Najkorzystniej pod tym względem przedstawiają się kraje, które należały przed wojną do Austro-Węgier.

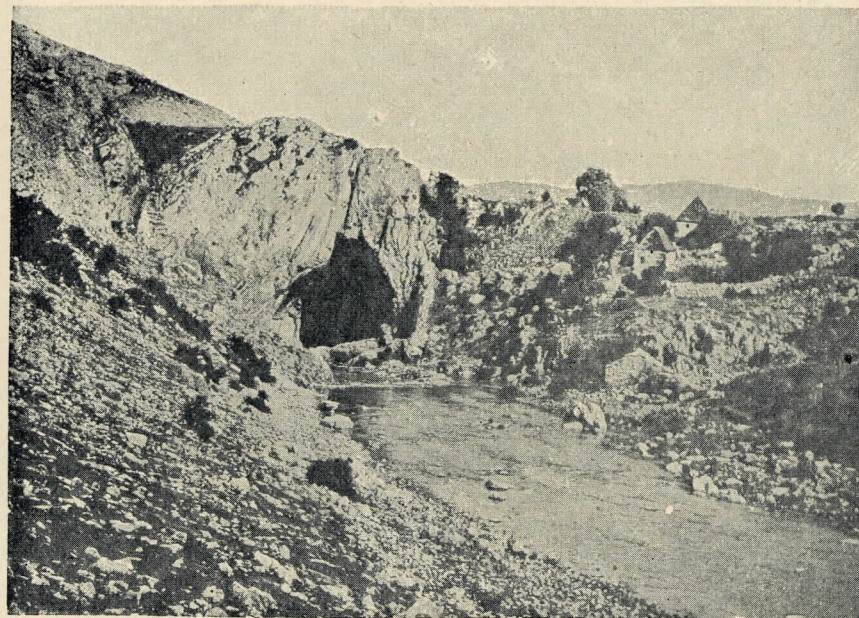
Chów bydła, owiec i kóz w całej Jugosławii ułatwiają paszyniste łąki w górach.

Zwierzęta domowe, zboże, wino, tytoń i owoce pokrywają potrzeby ludności i tworzą podstawę handlu wywozowego.

Dalmatyńskie porty skupiają handel z Europą zachodnią, koleje prowadzące ku Austrii i Węgrom, ułatwiają handel z Europą środkową.

Trzy szczepy: Serbów, Chorwatów i Słoweńców złożyły się na dzisiejszą ludność Jugosławii. Język tych szczepów jest bardzo zbliżony, tak, że można mówić o jednolitości językowej mieszkańców tego kraju.

Pod względem religijnym panuje większa różnorodność. Część ludności wyznaje religię grecko-wschodnią, część należy do

Znikanie rzeczki w grotcie podziemnej na obszarze krasowym Bośni.
Z wydawnictwa Geologische Charakterbilder.

kościół rzymsko-katolickiego, a nieliczna część wyznaje islam, który przyjęła w czasach panowania Turków w tych krajach.

Serbowie przybyli na półwysep Bałkański na początku wieków średnich i utworzyli tu silne państwo, które jednak przy końcu wieku XIV podbili Turcy. W następnych wiekach Chorwaci i Słoweńcy dostali się pod panowanie Austrii i Węgier, a Serbowie pozostali pod panowaniem Turcji do połowy wieku XIX.

Zjednoczenie wszystkich szczepów było zawsze hasłem i celem ludów dzisiejszej Jugosławii, ale dopiero wielka wojna umożliwiła osiągnięcie tego celu.

Jugosławja jest monarchją konstytucyjną. Stolicą państwa jest Belgrad, liczący przeszło 100 tysięcy mieszkańców.

Bułgarja jest w ścisłym tego słowa znaczeniu krajem bałkańskim, całe bowiem prawie pasmo Bałkanu leży w jej granicach.

Klimat Bułgarji lądowy, łagodniejszy na południe od Bałkanu zwłaszcza w kotlinach, zasłoniętych górami od północy.

Najżyźniejszą krainą jest dolina Marycy i kotlina Sofji, stolicy królestwa, liczącej przeszło 150 tysięcy mieszkańców. Żyzna jest również płyta bułgarska, poprzerynana licznymi dopływami Dunaju. Uprawia się głównie kukurydzę, pszenicę i rośliny strączkowe. Warzywnictwo rozwinęło się w całej Bułgarji. Tytoń uprawia się na południu, gdzie kwitnie także hodowla jedwabnika.

Przemysł fabryczny słabo rozwinięty z powodu braku większych kopalń węgla i kruszców. Powstał tylko przemysł rolniczy. Młyny, browary i gorzelnie zawdzięczają swój rozkwit rolniczemu plodom kraju.

Obok uprawy zboża zajmują się mieszkańcy Bułgarji hodowlą bydła i owiec. Jest to obok zboża główny artykuł wywozowy.

Ruch handlowy skupia się w portowych miastach czarnomorskich. Główna linja kolejowa biegnie przez Sofję i łączy ją z Konstantynopolem na wschodzie, z Belgradem na zachodzie.

Dunaj ma dla Bułgarji, jak dla wszystkich krajów, przez które przepływa, ogromne znaczenie jako pierwszorzędna droga wodna, ułatwiająca komunikację z przemysłowymi krajami, jak Czechosłowacja i Austria.

Bułgarzy są obok Serbów drugim ludem słowiańskim na półwyspie. Dawni Bułgarzy, pochodzenia mongolskiego, podbiwszy ziemie dzisiejszej Bułgarji w VII wieku po Chr., zmieszali się z ludem słowiańskim, który się tu osiedlił na początku wieków średnich, przyjęli jego język, pozostawiając mu swe imię.

b) Półwysep Apeniński

Jakie morza oblewają półwysep? Jakie góry oddzielają go od reszty Europy? Jakie zatoki tworzą morza: Adrjatyckie, Jońskie i Tyreńskie na wybrzeżach półwyspu?

Jakie wyspy otaczają półwysep? Jakie góry przebiegają półwysep w kierunku południkowym? Gdzie łączą się z Alpami? Jaka nizina leży między Apeninem a Alpami? Porównaj zachodnią i wschodnią część półwyspu pod względem orograficznym!

Skąd wypływają najliczniejsze i największe rzeki i dlaczego? Przez jakie jeziora płyną poboczne Padu, mające swe źródła w Alpach? Opisz źródła, bieg i ujście Padu! Jakie rzeki płyną do morza Adrjatyckiego? Wskaż poboczne rzeki Padu płynące z Apeninu! Jakie rzeki płyną z Apeninu do mórz, otaczających półwysep? Opisz źródła, bieg i ujście Tybru!

Nizina padańska czyli lombardzka tworzy odrębną krainę geograficzną, właściwy zaś półwysep Apeniński rozpada się na trzy grupy, które tworzy Apenin północny, środkowy i południowy.

Wybrzeże, słabiej rozwinięte niż na półwyspie Bałkańskim, tworzy po stronie zachodniej więcej dogodnych zatok, niż po wschodniej.

Pod względem pionowym rozróżnić należy obszar alpejski, nizinę między Alpami i Apeninem i górzystą krainę Apeninu.

Wschodnie i południowe stoki Alp, otaczające nizinę padańską, opadają stromo, tworząc krótkie doliny; przez doliny te płyną rzeki lub też wypełniają je jeziora.

Z drugiej strony opada ku nizinie Apenin, poprzerynany również dopływami głównej rzeki Padu.

Sama nizina, opadająca ku wschodowi, posiada na zachodzie wzgórze, wytworzone przez moreny lodowców alpejskich. Powstała ona przez wypełnienie zatoki morskiej żwirem i piaskiem rzek, płynących z otaczających ją gór. Posuwanie się jej wybrzeża ku wschodowi spowodowało, że miasta, jak Adria i Rawenna, które dawniej leżały nad morzem i tworzyły porty, leżą dziś o kilka lub kilkanaście kilometrów od Adrjatyku. Koryta rzek podnoszą swój poziom tak znacznie przez wypełnienie się piaskami i żwirem, że musiano je już w dawnych czasach otoczyć wałami, zasłaniającymi sąsiednie okolice przed zalewem. Liczne kanały, rozprowadzające ich wody po całej nizinie, służą z jednej strony do odwodnienia bagnistych okolic, z drugiej zaś do nawodnienia nieurodzajnych. Dlatego jest nizina padańska najlepiej zagospodarowaną i najbogatszą częścią Włoch. Klimat jej, ostrzejszy od panującego na właściwym półwyspie, ma charakter zbliżony do lądowego. Zimy bywają tu częste, mrozy dochodzą do kilku stopni, rzeki pokrywają się nieraz lodem, co powoduje, że roślinność południowa, jak drzewa oliwne, cytryny i pomarańcze, rosną tu tylko w zasłoniętych od północy dolinach rzek alpejskich i nad jeziorami, przez które one przepływają. Rozwinęła się tu jed-

nak dzięki cieplejszemu klimatowi niż za Alpami uprawa ryżu w błotnistej okolicy nad Padem.

Pagórkowatą okolicę na zachodzie pokrywają winnice i drzewa morwowe. Rozwinęło się tu jedwabnictwo. Na stokach tych wzgórz, w miejscach, gdzie one przechodzą w nizinę, kwitnie hodowla bydła, co znowu przyczyniło się do rozwoju gospodarstwa mlecznego. Brak węgla zastąpiła w niektórych okolicach siła wody górskich rzek, co wpłynęło na rozwój przemysłu fabrycznego.

Inny charakter ma kraina Apeninu.

Apenin północny opada stromo ku zatoce Genueskiej i zachodowi, łagodnie ku nizinie padańskiej, ku morzu Adria-

Neapol. W głębi Wezuwjusz.

tyckiemu zaś przechodzi w nadbrzeżną równinę. Lasami pokryte góry Apeninu północnego, posiadające na stokach żyzne obszary, różnią się od nających skał Apeninu środkowego, tu i ówdzie tylko trawami porosłych.

Apenin południowy, zbliżony pod względem krajobrazowym do środkowego, opada na zachód ku nizinie kampańskiej, na wschodzie przechodzi, podobnie jak środkowy i północny, w nadbrzeżną równinę.

Urodzajną, dobrze zagospodarowaną i gęsto zaludnioną jest Kampanja neapolitańska, otoczona wzgórzami, które pokrywają pola uprawne, ogrody warzywne, gaje pomarańczowe i winnice. Inny obraz przedstawia Kampanja rzymska, kraina, pełna bagien malarycznych, urodzajna tylko w dolinie Tybru.

Kłęską najstraszniejszą, nawiedzającą stale wybrzeża morza Tyreńskiego, są trzęsienia ziemi i wybuchy wulkaniczne. Trzęsieniom ziemi ulega najczęściej Sycylja,

która prócz tego wiele cierpi od wybuchów Etny, zalewającej lawą żyzne pola i kwitnące osady, leżące na stokach wulkanu.

Klimatyczne stosunki, dzięki położeniu geograficznemu, Alpom na północy i bliskości morza, są bardzo korzystne. Opady wodne zmniejszają się ku południowi. Deszcze padają na północy przeważnie w lecie, w środkowej części półwyspu na wiosnę i w jesieni, na południu zaś w naszych miesiącach zimowych.

Suchy, gorący wiatr sirocco, wiejący najczęściej na wiosnę, daje się szczególnie dotkliwie odczuwać na południu, gdzie powoduje często klęski nieurodzaju w winnicach i gajach oliwnych.

Rzeki bogate w wodę na północy dzięki lodowcom alpejskim i obfitym opadom, wysychają na południu, ponieważ niższy znacznie Apenin nie posiada lodowców, a stoki jego, pozbawione lasów, nie dostarczają dostatecznej ilości wody przez cały rok.

Roślinność na półwyspie śródziemnomorska. Mniej niż połowa obszaru Włoch nadaje się pod uprawę zboża i jarzyn, produkcja więc nie wystarcza na zaspokojenie potrzeb gęsto osiadłej ludności. Najwięcej uprawia się pszenicy, kukurydzy i nieco ryżu nad Padem. Południe dostarcza wina i oliwy, używanej tu powszechnie zamiast masła. Okolice górskie dostarczają kasztanów jadalnych, Sycylja pomarańcz i cytryn. Winnice zajmują 6% powierzchni kraju. Drzewa oliwne, których gaje pokrywają znaczne przestrzenie, są obok drzew pomarańczowych i cytrynowych jedną z podstaw bogactwa kraju.

Zbiór cytryn. Palermo. Sycylja.

Czwartą część obszaru Włoch zajmują pastwiska na stokach Apeninu. Rozwinął się tu chów owiec, na północy zaś hodowla bydła.

Rybołówstwem zajmuje się ludność głównie na wybrzeżach mórz.

Mimo braku węgla rozwija się przemysł włoski z każdym rokiem, wyzyskując siły wodne na północy, a wyroby bawełniane, jedwabne i wełniane wypierają powoli fabrykaty obce.

Handel rozwija się dzięki gęstej sieci kolejowej na północy.

Największe znaczenie mają koleje alpejskie, łączące Włochy z Europą zachodnią i środkową.

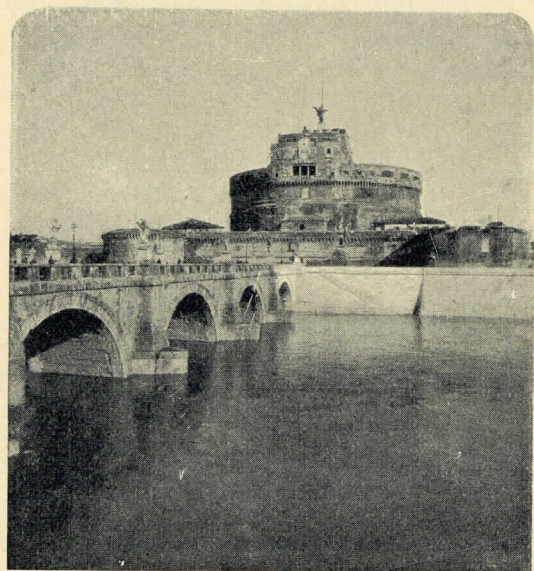
Ludność Włoch wynosi przeszło 40 milionów.

Włosi, potomkowie starożytnych Rzymian i najrozmaitszych zromanizowanych ludów półwyspu, mówią językiem, który roz-

wińał się z dawnego łacińskiego. Pod względem religii panuje tu jednolitość, wszyscy bowiem Włosi są katolikami.

Oświata rozwija się z każdym rokiem coraz więcej. Liczne uniwersytety, szkoły średnie i fachowe dają możliwość kształcenia się.

Królestwo włoskie jest monarchją konstytucyjną. Powstało ono z kilku państw w XIX wieku, jednocząc się pod rządami dynastji sabaudz-

Zamek św. Anioła. Grobowiec Hadrijana. Most na Tybrze.

kiej. Z dawnych Austro-Węgier otrzymały Włochy po wielkiej wojnie Tyrol południowy, Istrię z Triestem i kilka wysp na Adriatyku.

Stolicą państwa jest Rzym. Znaczenie tego miasta polega jednak nie tylko na tem, że jest ogniskiem politycznym dzisiejszych Włoch, ale na wielkiej roli dziejowej, jaką odegrało w starożytności i w wiekach średnich. Podobnie jak Ateny w Grecji były ogniskiem cy-

wilizacji starożytnej, był nim i Rzym, a obok tego był stolicą ogromnego państwa, obejmującego całą kotlinę morza Śródziemnego, w średnich zaś wiekach i dziś stolicą świata chrześcijańskiego jako siedziba papieża. Dnia 11 lutego 1929 powstało w Rzymie na niewielkim terytorjum nowe niepodległe państwo, noszące nazwę „Gród Watykański“, w którym władzę sprawuje Głowa kościoła katolickiego.

Zbudowany na siedmiu wzgórzach nad Tybrem, w miejscu, gdzie rzeka ta poczyną być splawną, rozwijał się w ciągu dwudziestu kilku stuleci, gromadząc skarby sztuki, budzące podziw całego świata, a ściągające tutaj uczonych i artystów z całej kuli ziemskiej. Do Watykanu, rezydencji papieskiej w Rzymie, śpieszą znów liczni pielgrzymi ze wszystkich krajów katolickich.

Tym przybyszom zawdzięczają Włochy, podobnie jak piękna Szwajcaria, znaczne dochody, i inne bowiem miasta włoskie, bogate w liczne pamiątki i dzieła sztuki, ściągają setki tysięcy cudzoziemców. Znaczną rolę odgrywa tu także łagodny klimat włoski i piękne krajobrazy.

Do ważniejszych miast należą: Florencja, Medjolan, Genua, Neapol, Wenecja i Triest.

Cztery ostatnie są największymi portami handlowymi Włoch, Medjolan ogniskiem wielkiego przemysłu i komunikacji, tu bowiem zbiegają się koleje, łączące Włochy olbrzymimi tunelami alpejskimi z resztą Europy.

Na szczególniejszą uwagę zasługuje Wenecja, nie tylko jako port handlowy i wojenny, nie tylko z powodu wspaniałych budowli i ogromnego bogactwa dzieł sztuki, jak Florencja, ale głównie z powodu odrębnego zupełnie charakteru. Zbudowana na stu kilkunastu wysepkach w lagunie, zamkniętej wyspami od strony morza, posiada Wenecja obok ulic sto kilkadziesiąt kanałów, służących do ułatwienia komunikacji. Koni w całym mieście nie spotykamy, ludzi bo-

Kanał Wielki w Wenecji. W głębi kościół S. Maria della Salute.

wiem i ciężary przewozi się zapomocą małych, wąskich łódek, zwanych gondolami, lub stateczkami parowymi, krążącemi stale po Wielkim Kanale, przerzynającym miasto esowatą smugą.

Największem miastem pod względem zaludnienia i najpiękniejszym z powodu swojego położenia w całych Włoszech jest Neapol, liczący milion mieszkańców. Nad piękną zatoką, u której wejścia leżą trzy górzyste wysepki, wznosi się miasto amfiteatralnie wśród wspaniałych gajów, w głębi zaś ponad niem potężny i groźny Wezuwiusz.

Forum w Pompei.

W sąsiedztwie, zasypiane przez wybuch wulkanu przed dwoma prawie tysiącami lat, Herkulanum i Pompei. Dziś odgrzebane dają nam możliwość poznania miasta starożytnego. Wielkie znaczenie jako port handlowy ma Genua. Dzięki połączeniu kolejną z sąsiednią Francją i wnętrzem półwyspu stała się Genua pierwszym portem Włoch i ogniskiem handlu i przemysłu.

c) Półwysep Pirenejski

Oznacz położenie półwyspu! Jakiego posiada zatoki i półwyspy drugorzędne? Wyspy? Wskaż cieśninę oddzielającą go od Afryki! Jakiego góry oddzielają półwysep od reszty Europy? Jakiego góry przebiegają przez wyżynę, zajmującą wnętrze półwyspu? Wskaż niziny na półwyspie i nazwij rzeki, które je przepływają! Opisz ich źródła, bieg i ujście! Do jakich zlewisk należy półwysep? Którego zlewiska jest większe?

Wymień rzeki półwyspu, wskaż ich źródła, opisz bieg i ujście każdej z nich! Porównaj półwysep Pirenejski z Apenińskim i Bałkańskim pod względem położenia, wybrzeży, orograficznym i hydrograficznym.

Najdalej na południe i zachód wysunięty półwysep Pirenejski zajmuje obszar przeszło $\frac{1}{2}$ miliona km^2 . Wybrzeże jego słabo rozwinięte.

Wnętrze półwyspu jest wyżyną, zajmującą prawie $\frac{2}{3}$ powierzchni całego obszaru.

Pasma gór, zamykające półwysep od północy, opada stromo ku Francji, ku południowi zaś przechodzi w coraz niższe pasma, opadające ku kotlinie aragońskiej. Pireneje są najwyższe w części środkowej. Niedostępność ich czyni z pasma niższego znacznie niż Alpy wybitną granicę, zamieniającą półwysep w odrębną krainę.

Francuzi mówią, że za Pirenejami rozpoczyna się Afryka. Zdanie to nabiera znaczenia, skoro się uwzględni charakter wyżyny środkowej i stosunki klimatyczne półwyspu.

Rzeki półwyspu płyną przeważnie ku Atlantykowi. Przechodząc przez wyżynę środkową głębokimi jarami, napotyka w swym biegu na skaliste progi, czyniąc je nieprzydatnymi do żeglugi, z wyjątkiem niewielkich przestrzeni przy ujściu.

W górach kantabryjskich ma swoje źródła największa z rzek zlewiska morza Śródziemnego na półwyspie, Ebro. Zbierając dopływy z Pirenejów i wyżyny centralnej, toczy swe wody ku południowemu wschodowi, zamieniając stepową i pustynną kotlinę, którą przepływa, w urodzajną krainę.

Escorial. Klasztor na wyżynie Kastylijskiej koło Madrytu.

Podobne znaczenie mają dla wschodnich brzegów półwyspu pomniejsze rzeki, płynące z wyżyny centralnej do morza Śródziemnego. Wody ich, rozprowadzone kanałami na wszystkie strony, umożliwiły rozwój rolnictwa i ogrodnictwa na nieurodzajnych dawniej przestrzeniach.

Wybrzeże zachodnie ma klimat łagodniejszy niż wyżyna, suche lata i ubogie opady.

Na wschodnim wybrzeżu nad morzem Śródziemnem opady są jeszcze rzadsze, lata gorętsze i tylko sztucznemu nawodnieniu zawdzięcza ta część półwyspu swoją bujną roślinność.

Krajobraz w Andaluzji. W głębi zamek Ronda koło Malagi.

Gorące lata a ostre zimy ma wyżyna środkowa. Śniegi i lody w zimie, a w lecie afrykańskie upały są tu zjawiskiem powszechnym. Deszcze rzadkie i gwałtowne nie mogą wystarczyć do rozwinięcia się bujnej roślinności, a sztuczne nawodnienie jest tu utrudnione, ponieważ rzeki płyną głębokimi jarami.

Suchy, lądowy klimat spowodował, że rzeki półwyspu są ubogie w wodę, mniejsze zaś z nich nie doprowadzają swych wód do morza, użyźniając niemi tylko okolice, przez które płyną.

Wybitne różnice pomiędzy wyżyną środkową a wybrzeżami występują jeszcze wyraźniej, skoro przypatrzymy się szacie roślinnej półwyspu.

Cechą charakterystyczną wyżyny są stepowe obszary, pokryte ubogą roślinnością, i brak lasów, które tylko tu i ówdzie nad brzegami rzek się pojawiają. Uprawa zboża tam tylko możliwa, gdzie da się rozprowadzić kanałami wodę z rzek, płynących po wyżynie. Pył, unoszący się w powietrzu i osiadający na rzadkich kępach traw i niskich krzewach, nadaje niektórym okolicom tej części półwyspu charakter pustyń afrykańskich.

Inaczej przedstawia się pobrzeże morza Śródziemnego. Uprawne pola zasiane pszenicą, jęczmieniem i strączkowymi roślinami, winnice, gaje oliwne, pomarańczowe i cytrynowe, na południu pola ryżowe, plantacje trzciny cukrowej, palmy daktylowe, sady pełne drzew owocowych, lasy

dębów korkowych, drzewa morwowe nadają tej części półwyspu charakter wielkiego ogrodu.

Pobrzeże Atlantyku ma na północy szatę roślinną podobną do tej, jaką spotykamy w Europie środkowej. Lasy dębowe i bukowe pokrywają stoki gór; doliny pokryte zieloną murawą, czego nie spotykamy na całym półwyspie. Na urodzajnych niwach uprawa pszenicy, jęczmienia, żyta, kukurydzy, owsa; w ogrodach i sady nasze jarzyny i drzewa owocowe.

Zachodnie wybrzeże nad Atlantykiem ma więcej charakter krainy nadśródziemnomorskiej.

Największe lasy pokrywają stoki gór na północy. Brak drzewa daje się tak odczuwać w niektórych okolicach, że używa się tam na opał słomy, budulec zaś sprowadzać się musi z innych krajów.

Hodowla bydła rogatego kwitnie tylko w północnej części półwyspu, na wyżynie środkowej hodowla owiec. Osły i muły służą na całym półwyspie jako zwierzęta juczne i do jazdy wierzchem. Bez nich nie można sobie wyobrazić gospodarstwa, zwłaszcza na południu.

Rybołówstwo kwitnie na całym wybrzeżu i daje zajęcie kilkudziesięciu tysiącom ludzi.

Górnictwo, słynne w starożytności, podupadło w późniejszych czasach. Dziś dzięki obcym kapitałom podnosi się znowu. Dostarcza srebra, miedzi, ołowiu, żelaza, rtęci, cyny i siarki. Kruszcze wywozi się głównie do Anglii i Francji.

Przemysł skutkiem braku węgla nieznaczny, mimo bogactw mineralnych.

Dawny świetny handel na półwyspie podupadł bardzo. W ostatnich latach podnosi się z upadku. Wywozi się do Anglii, Francji i Stanów Zjednoczonych płody surowe, a przywozi wyroby przemysłowe, drzewo i zboże, którego ten kraj urodzajny w starożytności i za arabskich rządów nie produkuje tyle, ile trzeba na zaspokojenie potrzeb ludności.

Ludność półwyspu powstała z dawnych Iberów, zromani-zowanych już w starożytności, i z germańskich plemion, które po Rzymianach podbiły półwysep. W średnich wiekach zmieszala się ta ludność z arabską.

Tworzą ją dziś Hiszpanie i Portugalczycy. Język jednych i drugich powstał z dawnego łacińskiego. Hiszpani i Portugalczycy są katolikami.

Pod względem politycznym rozpada się półwysep na konstytucyjne królestwo Hiszpanję i republikę Portugalję, oraz angielski Gibraltar.

Hiszpanja zajmuje obszar około $\frac{1}{2}$ miliona km^2 , z kolonjami zajmuje obszar około 850.000 km^2 . Ludność liczy 21 milionów.

Środkowa wyżyna nosi nazwę Nowej Kastylji. Tu w środku półwyspu leży stolica państwa Madryt, największe miasto Hiszpanji, liczące około 800 tysięcy mieszkańców. Wśród kamienistej, pustynnej prawie okolicy powstało ono dzięki sztucznemu nawodnieniu, zamieniającemu znaczny obszar ziemi w urodzajną oazę. Kolej żelazne łączy Madryt z najważniejszymi punktami na wybrzeżu.

Gibraltar.

Najbogatszą i najbardziej przemysłową częścią Hiszpanji jest Katalonia. Cały ruch fabryczny koncentruje się w Barcelonie, drugim po Madrycie mieście królestwa. Ludność Katalonii, podobna więcej do południowych Francuzów, niż do swych braci z Kastylji, jest najbardziej przedsiębiorczą w kraju. W jej rękach spoczywa handel Hiszpanji. Kolej, biegnąca wzdłuż wschodniego wybrzeża, łączy Barcelonę z Francją, inne zaś linie kolejowe z najważniejszymi punktami w kraju.

Walencja z portowym miastem Walencją, trzecim co do ludności po Madrycie i Barcelonie, zawdzięcza swoją urodzajność licznej sieci drobnych kanałów rozprowadzają-

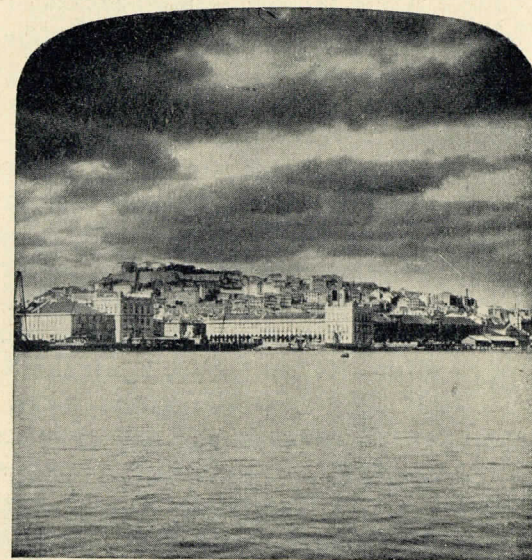
cych wodę po nieurodzajnych stokach centralnej wyżyny. Uprawa owoców południowych i jedwabnictwo są podstawą dobrobytu mieszkańców.

Górzysta Granada i nizinna Andaluzja zajmują pomorze południowe. Są to krainy bogate w gaje oliwne, pomarańczowe i winnice.

Rzeczpospolita portugalska, licząca $5\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, zajmuje obszar przeszło 88 tysięcy km^2 , a z kolonjami przeszło $2\frac{1}{2}$ miliona km^2 . W kolonjach żyje przeszło 7 milionów mieszkańców. Jako kraina nadmorska z dobrymi portami przy ujściu rzek, dostępnych w dolnym biegu dla większych statków, odegrała Portugalia w dziejach wielkich odkryć geograficznych ważną rolę.

Dzisiaj jest Portugalia krajem ubogim, mimo posiadania znacznych obszarów kolonialnych. Zajęciem mieszkańców jest uprawa roli i ogrodnictwo. Gaje oliwne i winnice zajmują znaczne przestrzenie urodzajnej ziemi, połowa jednak obszaru całego kraju jest nieuprawna. Lasów brak prawie zupełnie.

Stolicą państwa jest Lizbona, licząca około 500 tysięcy mieszkańców, połączona koleją z Madrytem. Jest to punkt wyjścia dla okrętów, płynących do Ameryki środkowej i Południowej.

Lizbona.

Nad cieśniną Gibraltarską, na skale, połączonej wąskim przesmykiem z lądem, leży angielska twierdza Gibraltar, broniąca wstępu do morza Śródziemnego, drogi ku Indjom.

Morze Śródziemne

Morze Śródziemne, oddzielające Europę od Azji i Afryki, jest równocześnie najważniejszym łącznikiem pomiędzy temi kontynentami.

Obszar, jaki jego wody wypełniają, równa się czwartej części obszaru Europy. Cieśnina Gibraltarska łączy je z Atlantykiem, Dardanele, morze Marmara i Bosfor z morzem Czarnem, kanał Sueski przekopany w roku 1869, z morzem Czerwonym, a przez nie z oceanem Indyjskim.

Półwysep Apeniński i Sycylja dzielą morze Śródziemne na dwie części: zachodnią i wschodnią. Morze Czarne jest odrębnym basenem, złączonym z morzem Śródziemnem.

Linja, biegnąca od cieśniny Gibraltarskiej przez wyspy Maltę i Kretę do południowo-zachodniego wybrzeża małej Azji, dzieli morze Śródziemne na część północną i południową. Pierwsza bogata w zatoki i dogodne porty, zasiana licznymi wyspami, druga uboga w zatoki, o nielicznych portach, z jedną tylko ważniejszą wyspą, Cyprzem.

Najgłębsza część morza Śródziemnego (4400 m) znajduje się między Sycylją i Kretą na morzu Jońskim. Głębokie są również morza Tyreńskie, Egejskie i Adrjatyckie w części południowej.

Płytkie są części morza na wybrzeżu tunetańskim, przy ujściu Nilu i w północnym Adrjatyku.

Z większych rzek uchodzą do morza Śródziemnego z Europy: Ebro, Rodan i Pad, z Afryki Nil.

Mały zapas słodkiej wody i silne parowanie spowodowały, że zawartość różnych soli jest w morzu Śródziemnem większa niż w sąsiedniej części Atlantyku, a znacznie większa niż w morzu Czarnem. Dlatego napływają przez cieśninę Gibraltarską i Bosfor wody lżejsze i mało słone do morza Śródziemnego, cięższe zaś i gęste jego wody do Atlantyku i morza Czarnego prądami dolnemi.

Bogactwo flory i fauny morza Śródziemnego jest znaczne. Rybołówstwo daje mieszkańcom jego wybrzeży znaczne dochody. Najwięcej poławia się sardynek i tuńczyków.

Już w odległej starożytności było morze Śródziemne ważną drogą dla okrętów fenickich, greckich i kartagińskich. Później stali się jego panami Rzymianie, a w wiekach średnich Genua i Wenecja.

Od czasu przekopania kanału Sueskiego stało się morze Śródziemne najważniejszą drogą morską, łączącą Europę z Azją, Afryką wschodnią i Australją.

B) Europa zachodnia

Wielka Brytania i Irlandja

Jakie morza oblewają Wielką Brytanię i Irlandję? Jakie morze oddziela Wielką Brytanię od Irlandji? Wskaż zatoki i półwyspy Wielkiej Brytanji! Porównaj położenie! Jakie grupy wysp otaczają Wielką Brytanię?

Porównaj Wielką Brytanię i Irlandję pod względem układu pionowego! Gdzie znajdują się pasma górskie, wyżyny i niziny? W jakich kierunkach płyną rzeki obu wysp i jakie mają ujścia? Porównaj je z innymi rzekami w Europie!

Porównaj Wielką Brytanię z Japonją pod względem położenia!

Wielka Brytania jest jedynym wyspiarskim państwem w Europie, podobnie jak Japonja w Azji.

Położenie geograficzne kraju jest nadzwyczaj korzystne. Na wschód i południe od niego leżą kraje Europy, stojące najwyżej pod względem handlu, przemysłu i komunikacji — na zachód Atlantyk, a za nim Ameryka.

Ujścia Łaby, Wezery, Renu, Skaldy i Sekwany otwierają drogę w głąb kontynentu Europy, a wszystkie zwrócone ku Anglji.

Rozczłonkowanie wybrzeża pozwala morzu wcisnąć się ze wszystkich stron. Liczne zatoki ułatwiły założenie kilkudziesięciu portów. Niektóre z nich mają wprowadzić znaczenie tylko dla rybołówstwa, kilka jednak ma ogromne znaczenie dla handlu światowego.

Ukształtowanie powierzchni jest również bardzo korzystne. Brak tu potężnych pasm górskich lub wyniosłych wyżyn, kraj bowiem jest prawie w połowie na południowym wschodzie niziną, na północy i zachodzie wyżyną, poprzerynaną niewielkimi pasmami gór, podzielonemi na grupy przez głębokie i szerokie doliny.

Nizina angielska, której najważniejszą częścią jest kotlina londyńska, zajmuje całą południowo-wschodnią część Wielkiej Brytanji.

Na północ od niziny angielskiej znajdują się bogate pokłady węglowe, tu leżą również wielkie ogniska przemysłu.

Na granicy między Anglją i Szkocją leży pasmo gór Cheviot (Czewiot). Stąd przechodzimy do Szkocji, górskiej krainy, poprzedzielanej zatokami na trzy części. Część południową tworzy wyżyna południowo-szkocka, środkową nizina szkocka, północną wyżyna północno-szkocka.

Najważniejszą rolę w dziejach Szkocji i najważniejszą w rozwoju przemysłowym kraju odgrywa nizina

szkocka, podobnie jak w Anglii nizina angielska. Tu powstała stolica Szkocji Edynburg, tu dzięki bogatym pokładom żelaza i węgla przemysłowe ognisko Glasgow (1.000.000).

Północno-szkocka wyżyna jest krainą mało dostępną, bezleśną, pełną jezior, słabo zaludnioną przez ubogich pasterzy i rybaków, podobnie jak sąsiednie wyspy.

Irlandja posiada na północy i zachodzie wybrzeża bogato rozczłonkowane, liczne zatoki głęboko wcinające się w ląd, na południu zaś i wschodzie mniej wprawdzie zatok, ale najważniejsze porty, jak

Dublin (440.000), stolica kraju.

Małe gniazda górskie rozłożyły się tu na krańcach wyspy, środek zaś i znaczną część wybrzeża zajmuje nizina, obfitująca w jeziora, moczary i torfowiska.

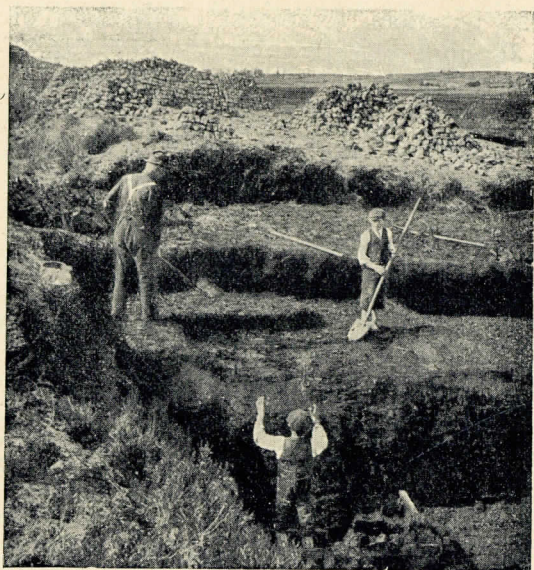
Bogactw takich, jakie posiadają góry Wielkiej Brytanji, Irlandja nie ma.

Korzystne są również i stosunki hydrograficzne Wielkiej Brytanji.

Rzeki wszystkie są wprawdzie krótkie, ale dzięki obfitym deszczom i przypływom morskim, dochodzącym głęboko w ich lejkowate ujścia, dogodnie do żeglugi.

Rzeki są połączone kanałami, co jeszcze więcej podnosi ich wartość dla żeglugi.

Warunki klimatyczne wysp Wielkiej Brytanji można nazwać również korzystnymi. Łagodne zimy a chłodne lata są główną cechą klimatu morskiego Wielkiej Brytanji. Obfite deszcze powodują, że Irlandja, Szkocja i zachodnie wybrzeże Anglii mają cały rok zielone łąki. Ujemną stroną są gęste mgły, niebezpieczne dla żeglugi, a dające się we znaki i mieszkańcom miast, gdzie panuje, jak np. w Londynie, ożywiony ruch komunikacyjny.

Kopalnie torfu w Irlandji.

W związku z klimatem, oro- i hydrografją pozostaje szata roślinna. Lasów większych brak, znaczną przestrzeń zajmują łąki i pastwiska. Reszta zasiana w Anglii przeważnie pszenicą i jęczmieniem, w Szkocji owsem, w Irlandji zasadzona najczęściej ziemniakami. Znaczne obszary zajmują nagie skały, jeziora i moczary. Produkcja rolnicza nie wystarcza na pokrycie potrzeb 45 milionów ludności, dlatego sprowadza się do Anglii zboże z kontynentu i z kolonij.

Hodowla koni, bydła, owiec i świń wysoko rozwinięta. Nadają się do tego wielkie przestrzenie łąk i pastwisk. Zapotrzebowanie jednak mięsa jest tu tak wielkie, że sprowadza się je z Ameryki, masło zaś i jaja z Danji i Włoch, mimo, że i hodowla drobiu stoi wysoko. Wielkim bogactwem Anglii jest obfitość ryb.

Bogactwo jednak Wielkiej Brytanji polega nie na rolnictwie ani na hodowli bydła lub rybactwie, lecz głównie na przemyśle i handlu.

Przemysł oparł się na bogactwie pokładów węgla, a jego ogniska powstały tam, gdzie znajdują się kopalnie. Jest takich okręgów przemysłowych wielkich sześć, nie licząc pomniejszych. Grupują się one około 1) Londynu, 2) Manchesteru (Menczestr), 3) Birminghamu (Bermingem), 4) Sheffieldu (Szefild), 5) Leeds (Lids), 6) Glasgowa (Glezgo).

W pierwszym rozwinęła się głównie budowa okrętów, huty szkła, garbarnie, papiernie i browarnictwo, w drugim wyroby bawełniane, w trzecim i czwartym metalowe, w piątym lniane i wełniane, w szóstym zaś żelazne i bawełniane.

Żelazne wyroby angielskie idą na cały świat, podobnie jak wełniane i bawełniane, a potężne maszyny parowe i pancerniki wojenne znacznej części państw są dziełem rąk angielskich.

Londyn. Most na Tamizie.

Ogromny ten przemysł pozostaje w najściślejszym związku z handlem, obejmującym najdalsze zakątki ziemi. Ułatwia jego rozwój komunikacja lądowa, koleje, kanały i rzeki, głównie zaś morze. Liczne okręty wywożą z portów angielskich wyroby przemysłowe i przywożą płody surowe i artykuły żywności dla milionów pracujących nad ziemią i pod ziemią, w fabrykach, składach i kopalniach.

Kolonje angielskie, obejmujące obszar cztery razy tak wielki jak Europa, z $\frac{1}{4}$ zaludnienia całej ziemi (40,000.000 km^2 i 421,000.000 mieszkańców), są obok przemysłu i handlu drugą podstawą potęgi Wielkiej Brytanji. One to

Londyn. Ruch uliczny.

obok pracowitości mieszkańców uczyniły z niej pierwsze mocarstwo na kuli ziemskiej, one są wielkim rynkiem, gdzie sprzedaje się wyroby przemysłu — wielkim śpichrzem, skąd Anglja czerpie zapasy płodów surowych.

Ogniskiem ruchu umysłowego i handlowego tego światowego mocarstwa jest Londyn, liczący przeszło $7\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców.

Ruch handlowy koncentruje się w środku miasta, zwanym City (Siti). W dzień przebywa tu przeszło $\frac{1}{4}$ miliona ludzi, zajętych pracą — w nocy zmniejsza się liczba do kilkudziesięciu tysięcy. Kolejami nad- i podziemnymi, tramwajami i statkami, krążącymi po Tamizie, odpływa ta olbrzymia liczba do swoich mieszkań w dalszych dzielnicach, leżących na obwodzie miasta.

Drugim portem Anglji po Londynie co do wielkości jest Liverpool (Livrpul), liczący milion mieszkańców, ognisko handlu bawełną, w pobliżu bogatych kopalń węgla i fabrycznych miast.

Irlandja, uznana przed kilku laty jako wolne państwo, jest złączona z Wielką Brytanią na podobnych zasadach jak Kanada, Australja i inne t. zw. dominja.

Francja

Oznacz położenie Francji i wskaż, z jakimi państwami graniczy! Jakie morza i zatoki oblewają wybrzeża Francji? Jakie półwyspy posiada Francja? Jakie góry oddzielają Francję od Hiszpanji, Włoch, Szwajcarii? Wskaż wyżyny i niziny Francji! Wskaż źródła, bieg i ujście czterech największych rzek Francji! Oznacz ich dorzecze! Do jakich zlewisk należy Francja?

Dzięki korzystnemu położeniu geograficznemu między Atlantykiem a morzem Śródziemnym stała się Francja potęgą morską, handlową i kolonialną.

Port w Marsylii.

Wybrzeża Atlantyku mało rozwinięte, skaliste i strome na północy — poszarpane zatokami, wrzynającymi się w głąb lądu na północnym zachodzie — zasypane piaskami na zachodzie, posiadają dogodne porty przeważnie przy ujściach rzek.

Na południu dzieli delta Rodanu wybrzeże na zachodnie, pokryte lagunami i zamulone przez Rodan, i na wschodnie, skaliste, gdzie leżą dogodne porty.

Francja północno-zachodnia jest przeważnie nizinna, w południowo-wschodniej przeważają góry i wyżyny. Cechą charakterystyczną Francji jest różnorodność krajobrazowa.

Stosunki klimatyczne Francji są bardzo korzystne. Najgorętsze suche lata ma południe, chłodne wyżyna centralna. Nad morzem Śródziemnym wieje porą zimową mistral, wiatr zimny, podobny do bory na Adriatyku. Powstaje on skutkiem różnicy w ogrzaniu wyżyny i pobliskiego morza Śródziemnego.

Dzięki klimatowi i korzystnym warunkom oro- i hydrograficznym zajmują uprawne pola i ogrody więcej niż połowę powierzchni Francji, a prawie połowa ludności pracuje na roli. Uprawa pszenicy rozwinęta bardzo wyso-

ko, produkcja nie wystarcza jednak na pokrycie potrzeb ludności. Winnice pokrywają znaczne przestrzenie nad Garonną, Rodanem i Loarą.

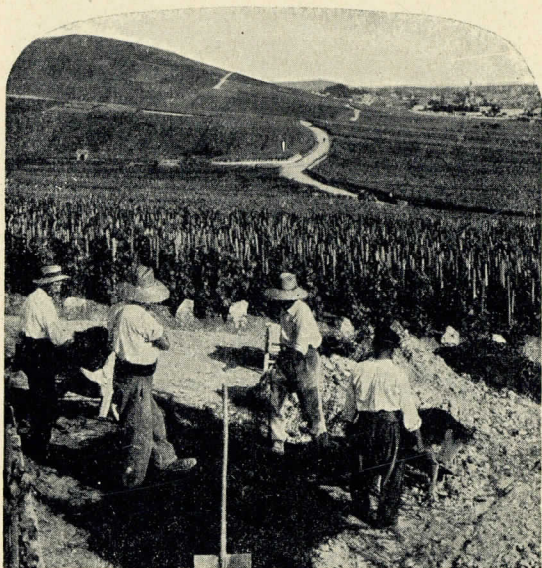
Bogactwem Francji południowej są prócz winnic gaje oliwne i kasztany jadalne.

Francja północna produkuje buraki cukrowe, tytoń i owoce.

Hodowla bydła, koni i owiec stoi wysoko, zwłaszcza w Bretanii, Normandji i na wyżynie centralnej. Kwitnie tu gospodarstwo mleczne.

Górnictwo dostarcza węgla i żelaza. Największe kopalnie żelaza leżą w Lotaryngji, węgla na pograniczu północnem.

Przemysł metalowniczy rozwinął się w Lotaryngji i na pograniczu północnem. Przemysł bawełniarski skupia się w Lotaryngji i Alzacji, jedwabniczy koło Lyonu. Odrębny okręg przemysłowy tworzy Paryż, dostarczający wyrobów galanterijnych i biżuterji

Winnica w Szampanji.

całej Europie. Wprawdzie rozwinęło się we Francji wysoko rolnictwo i ogrodnictwo, uprawa winnej latorośli i chów bydła, na pierwszy plan jednak wybija się przemysł francuski, stanowiący podstawę bogactwa kraju.

Gęsta sieć komunikacyjna przyczynia się do rozwoju handlu i przemysłu. Liczne koleje i kanały przecinają Francję we wszystkich kierunkach, łącząc centra przemysłowe z portami.

Ludność Francji powstała z rozmaitych szczepów, jakie ją zamieszkiwały. Liczy około czterdziestu milionów. W starożytności mieszkali tu Gallowie na północy i Iberowie na południu. Poddani przez Rzymian, przyjęli ich język i cywilizację. W czasie wędrówek ludów mieszczeni się z germańskimi Frankami. Mieszkańcy Bretanii mówią językiem celtyckim, jakim mówili dawni Gallowie. Na pograniczu Belgji mieszkają Flamandowie, w Pirenejach Baskowie, w Alzacji obok Francuzów Niemcy. Górzyście Korsykę zamieszkują Włosi. Ludność jest katolicka. Kultura jej stoi wysoko.

Francja jest rzecząpospolitą. Władzę prawodawczą ma izba posłów i senat. Na czele państwa stoi prezydent, wybierany na lat 7 przez obie izby. Kraj dzieli się na departamenty. Obszar Francji wynosi ponad 550 tysięcy km^2 .

Bogactwo typów krajobrazowych, różnaitość klimatu i warunków gospodarczych powodują, że można wyróżnić na obszarze Francji następujące odrębne krainy: Wogezy, wyżyna Lotaryngji, kotlina paryska, Normandja, Bretanja, Wandea, wyżyna centralna, góry Jura, Alpy, kotlina Saony i Rodanu, kotlina Akwitani i Pireneje. Można je ująć w trzy grupy.

Pierwsza północna obejmuje obszar od Atlantyku na północ od ujścia Loary do Wogezów, druga południowo-zachodnia od Loary ku Pirenejom, trzecia południowo-wschodnia kotlinę Rodanu i Saony, Alpy francuskie i wybrzeże morza Śródziemnego.

Francja północna, najlepiej zaludniona i zagospodarowana, obejmuje przemysłowe pogranicze belgijskie z fabrycznem Lille, odzyskaną w wielkiej wojnie przemysłową Alzację z ważnem ogniskiem handlu Strassburgiem i bogatą w rudy Lotaryngję, pokrytą lasami i żyznymi polami. Dawna stolica książąt Lotaryngji, pamiętna pobytem króla Leszczyńskiego, Nancy, skupia cały ruch handlowy i przemysłowy Lotaryngji.

Dalej ku zachodowi przechodzimy przez bogatą w winnice Szampanję do kotliny paryskiej, poprzerzynanej licznymi rzekami pobocznymi Sekwany. Tu na przecięciu się dwóch wielkich dróg od dolnego Renu do Garonny i od Rodanu do kanału angielskiego, w miejscu, gdzie zbiegają się wszystkie drogi Francji północnej, leży stolica państwa, Paryż, liczący $4\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, drugie miasto pod względem liczby ludności w Europie, pierwsze pod względem

Paryż. Mosty na Sekwanie.

Cherbourg w żyznej i bogatej Normandji i Brest w ubogiej Bretanji są portami wojennymi.

Ludność Bretanji dostarcza najlepszych marynarzy flocie francuskiej. Tu też rozwinęło się rybołówstwo.

Przy ujściu Loary leży port handlowy Nantes, nad średnim jej biegiem Orlean w najżyźniejszej części Francji.

Skalista kraina, pełna wąwozów i bagien, na południe od dolnej Loary, nosi nazwę Wandei. Na ważnym przejściu między wyżyną centralną a skalistą częścią Wandei leży miasto Poitiers. Kwitnie tu głównie hodowla bydła i uprawa wina.

Francja południowo-zachodnia obejmuje wyżynę centralną, kotlinę Akwitani i francuskie Pireneje.

szcze pod względem handlu i przemysłu we Francji. Paryż jest nie tylko sercem Francji, ale największym ogniskiem cywilizacyjnym Europy. Liczne zakłady, biblioteki, muzea, galerje obrazów, towarzystwa uczonych ściągają tu cały świat cywilizowany.

Płynąc z biegiem Sekwany, przybywamy do Rouen, ogniska przemysłu bawełniarskiego, dalej zaś do Hawru, portu Paryża.

Najuboższą, najmniej urodzajną jest skalista wyżyna centralna. Strome drogi prowadzą nas na południe na nizinę Langwedocji, krainę wina, jedwabiu i oliwy.

Z bogatej tej krainy nadbrzeżnej wchodzimy w górski ubogi kraj Pirenejów francuskich, gdzie, podobnie jak w naszych Karpatach, znajdują się najliczniejsze miejsca kąpielowe, zawdzięczające swą sławę źródłom mineralnym, posiadającym lecznicze znaczenie.

Z biegiem rzek schodzimy z Pirenejów na żyzną nizinę nad Garonną, gdzie rozłożyła się handlowa Tuluza na drodze między Atlantykiem i morzem Śródziemnem.

Z biegiem Garonny, mając po obu jej brzegach winnice i urodzajne pola, dostajemy się do drugiego po Hawrze portu Francji nad Atlantykiem, Bordeaux.

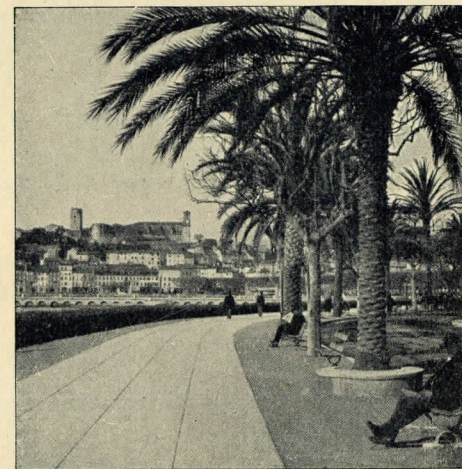
Piaszczyste, nieurodzajne wybrzeże nad Atlantykiem, pokryte lasami między Bayonne a ujściem Garonny, nosi nazwę Landes.

Francja południowo-wschodnia obejmuje dolinę Rodanu i Saony, Alpy francuskie i Jura.

Najuboższe i najsłabiej zaludnione są Alpy. Pasterstwo jest głównym zajęciem mieszkańców dolin alpejskich, które płyną rzeki ku Rodanowi. Siłę tych wód podobnie jak w Pirenejach i na wyżynie centralnej wykorzystano do wytwarzania elektryczności.

Z biegiem rzek alpejskich wchodzimy w bogatą, urodzajną kotlinę Rodanu, podobną pod względem klimatu i roślinności do krainy, leżącej na południowych stokach alpejskich. W tej części Francji leży największy port francuski Marsylja i wojenny port Tulon. Nizza, Monaco, stolica małego samodzielnego państewka, Cannes i inne liczne miejsca klimatyczne mają sławę światową.

Płynąc w górę Rodanem, przybywamy do ogniska przemysłu jedwabniczego, Lyonu, liczącego, podobnie jak

Roślinność w Cannes.

Marsylja, $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców. Bogate kopalnie węgla w niedaleko leżącym St. Etienne uczyniły z tej części Francji potężny okręg fabryczny.

Pomiędzy Saoną a Rodanem leży uboga, słabo zaludniona kraina gór Jura i żyzna, bogata w winnice Burgundja. Dzięki kopalniom węgla w Creuzot i kanałom, łączącym Saonę z Loarą, Sekwaną i Renem, stała się Burgundja ważnym okręgiem przemysłowym Francji, bogate zaś winnice tworzą jedno ze źródeł dobrobytu ludności.

Doliną Saony i Rodanu prowadzi najlepsze połączenie morza Śródziemnego z Północnem przez Ren — tędy biegną najważniejsze drogi kolejowe, łączące Francję z Niemcami, Szwajcarją i Włochami.

Do Francji należy górzysta wyspa Korsyka, której mieszkańcy, Włosi, zajmują się pasterstwem i uprawą owoców południowych. Tu leży miejsce rodzinne Napoleona I, Ajaccio.

Obszar Francji wraz z kolonjami wynosi około 13 milionów km^2 , ludność 99 milionów.

Kolonje francuskie, większe znacznie obszarem od Europy, leżą w Afryce, Azji i Ameryce. Mają one ogromne znaczenie dla Francji głównie jako rynki zbytu przemysłu francuskiego, dostarczają zaś najczęściej ryżu, bawełny i kauczuku. W wielkiej wojnie dostarczyły kolonje metropolji wielu bitnych żołnierzy. Największe znaczenie mają dla Francji kolonje afrykańskie i azjatyckie.

Belgia

Oznacz położenie i granice Belgji!

Czy wybrzeże Belgji jest dobrze rozwinięte? Która część Belgji jest wyżej, która niżej położona? Jakie rzeki przepływają Belgję? Wskaż ich źródła, opisz bieg i ujście!

Porównaj Belgję pod względem obszaru z innymi państwami Europy!

Belgia jest pod względem obszaru jednym z najmniejszych krajów w Europie, zajmuje bowiem tylko $30.000 km^2$. Razem z kolonjami w Afryce wynosi obszar jej prawie $2\frac{1}{2}$ miliona km^2 , a ludność 19 milionów. Jako kraj przemysłowy i handlowy odgrywa Belgja ważną rolę. Położenie jej jest korzystne ze względu na sąsiedztwo bogatych krajów, jak Francja, Wielka Brytania, Niemcy i Holandia, narażało ją jednak jako krainę przejściową i jako teren walk, w ciągu wieków i w czasie ostatniej wielkiej wojny na zniszczenie i spustoszenie.

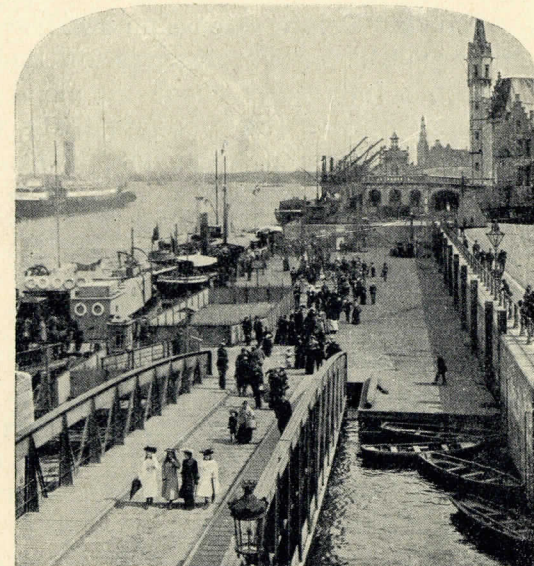
Na niewielkiej przestrzeni oblewa Belgję morze. Wybrzeże piaszczyste, otoczone licznymi wydhami.

Za wydhami torfowiska, a dalej w głąb kraju urodzajne obszary, podobnie jak we Francji północnej. Jest to tak zwana Belgja dolna, sięgająca po średni bieg Skaldy.

Dalej ku wschodowi rozciąga się aż po Mozę i Sambrę żyzna, pagórkowata kraina, pokryta uprawnymi polami i ogrodami, najbogatsza i najgęściej zaludniona część kraju. Kwitnie tu uprawa zbóż, lnu, konopi i buraków cukrowych, tu rozwinęło się płóciennictwo i koronkarstwo. Ta część Belgji nosi nazwę środkowej.

Przeszedłszy na prawy brzeg Mozy i Sambry wchodzimy w kraj górzysty Belgji górnej, mniej urodzajnej niż środkowa, bogatej zato w węgiel i żelazo, a dalej ku południowi pokrytej łąkami i pastwiskami.

Podczas gdy w całym kraju panuje łagodny klimat morski, mają Ardenny ostrzejszy znacznie klimat i obfitsze opady atmosferyczne.

Antwerpja.

Ludność Belgji, licząca bez ludności, żyjącej w kolonjach, 7 milionów 745 tysięcy, składa się z Wallonów, mówiących po francusku i Flamanów, mówiących językiem zbliżonym do holenderskiego. Jedni i drudzy są katolikami. Wallonowie mieszkają w Ardennach w dorzeczu Mozy i jej dopływów, Flamanowie w dorzeczu Skaldy. W środku kraju, w Brabancji, gdzie leży stolica państwa, Bruksela, stykają się oba narody.

Belgia jest krajem przemysłowym. Rozwinęło się tu wprawdzie rolnictwo, zwłaszcza w Belgji środkowej, prawie połowę obszaru zajmuje rola uprawna, a czwartą część łąki i pastwiska, kwitnie chów bydła i koni, większość jednak lud-

ności pracuje w fabrykach i kopalniach. Południowa część Belgji, gdzie leżą wielkie ogniska przemysłu, jak Liège (Ljeż), posiada liczne huty, fabryki machin i broni — północna fabryki wyrobów lnianych i bawełnianych. Ogniskiem handlu jest Antwerpja.

Dzięki korzystnemu położeniu geograficznemu, dzięki bogatym pokładom żelaza i węgla, potężnie rozwiniętemu przemysłowi, licznym kolejom, kanałom i posiadłościom kolonialnym w Afryce, stała się Belgja jednym z najbogatszych krajów w Europie.

Miedzy Belgją, Niemcami i Francją leży Wielkie Księstwo Luksemburg. Na obszarze $2\frac{1}{2}$ tysiąca km^2 mieszka około $\frac{1}{4}$ miliona ludności pochodzenia niemieckiego, katolickiej, trudniącej się uprawą roli, hodowlą bydła i górnictwem. Krajobraz zbliżony do południowego belgijskiego w Ardennach. Po wielkiej wojnie tworzy Luksemburg związek celny z Belgją.

Holandja

Położenie? Granice? Porównaj wybrzeże Holandji i Belgji! Porównaj oba kraje pod względem obszaru! Jakie rzeki przepływają Holandję?

Kraj nadmorski, urodzajny, leży na znacznej przeszczeni niżej poziomu morza, zasłonięty piaszczystemi wydrami i sztucznymi tamami. Na wschodzie spotykamy obszary wyżej nieco wzniesione, torfowiska, pastwiska i uprawne ziemie.

Tamy sztuczne, chroniące kraj przed zalewem, otaczają nie tylko brzegi morza, lecz i rzek, zwierciadło bowiem wód leży często wyżej poziomu okolicy, przez którą płyną.

Liczne kanały przecinają wybrzeże zachodnie, zamieniając zalane wodą obszary w urodzajne pola. Machiny parowe i wiatraki wypompowują wodę, poczem kanałami odprowadza się ją do morza. Kanały te są równocześnie drogami wodnymi, podobnie jak groble lądowe, pola zaś, między niemi położone, a z takim trudem wydarte morzu, służą do uprawy zboża i hodowli bydła.

Dzięki wilgotnemu i łagodnemu klimatowi kwitnie tu ogrodnictwo i hodowla kwiatów. Pasznicze łąki umożliwiły hodowlę bydła i gospodarstwo mleczne. Przemysł przerabia surowce kolonialne jak kakao i tytoń. Powstały fabryki wyrobów płóciennych, papieru i warsztaty okrętowe.

Podstawą bogactwa kraju są kolonje i handel. To samo morze, które jako wróg wydiera Holendrowi ziemię i z którym walcząc, zdobywa ją na nowo, jest jego dobroczyńcą.

Kolonje holenderskie należą do najbogatszych. Obszar ich wynosi przeszło dwa miliony km^2 , zaludnienie 52 miliony, podczas gdy Holandia liczy zaledwie 34 tysięcy km^2 i 7 milionów mieszkańców. Po Anglii, Rosji i Francji posiada Holandia największe obszary poza Europą.

Dzięki tym kolonjom dostarcza Holandia sąsiednim krajom kawy i ryżu, z własnych zaś produktów mięsa, sera, cukru i ryb.

Połączona Renem z najbardziej przemysłową i najgęściej zaludnioną częścią Niemiec i Szwajcarii, w sąsiedztwie bogatej i przemysłowej Belgji i Francji, niedaleko Anglii, pośredniczy między temi krajami i dlatego stała się jedną z potęg handlowych morskich na ziemi.

Największe miasto Holandji, Amsterdam, liczące przeszło 700 tysięcy mieszkańców, leży w Zuide-rzee na kilkudziesięciu wysepkach. Drugie co do ilości mieszkańców po Amsterdamie miasto Rotterdam,

jeden z największych portów w Europie, leży niedaleko głównego ujścia Renu, ma więc znacznie korzystniejsze położenie ze względu na handel morski i na Renie. Stolicą państwa jest Haga.

Holandja jest królestwem konstytucyjnym. Mieszkańcy pochodzenia germańskiego są przeważnie protestantami.

Półwysep Skandynawski

Oznacz położenie i granice półwyspu! Porównaj go z południowymi półwyspami Europy pod względem wielkości i wybrzeży! Jakie morza oblewają półwysep? Wskaż zatoki, cieśniny, półwyspy drugorzędne i wyspy, ota-

Amsterdam.

czające półwysep! Porównaj wybrzeże zachodnie z wschodniem! Wskaż część górzystą, wyżinną i nizinną półwyspu! W którą stronę pochyła się teren?

Wskaż źródła rzek, opisz ich bieg i wskaż ujście! Do jakich zlewisk należy półwysep? Które zlewisko jest większe? Która rzeka wpada do największego jeziora na półwyspie?

Półwysep Skandynawski jest największym ze wszystkich półwyspów europejskich.

Wybrzeże zasiane licznymi drobnymi i większymi wyspami, posiada na południu i zachodzie głęboko w ląd wrzynające się zatoki, zwane fiordami.

Hardanger-fiord. Długość 100 km.

Największe z fiordów mają ponad 100 km długości, a kilka kilometrów szerokości, głębokość zaś ich wynosi do 100 i więcej metrów.

Półwysep jest górzysty na zachodzie, na wschodzie przeważnie wyżynny.

Góry skandynawskie opadają stromo ku zachodowi, ku wschodowi zaś przechodzą zwolna w wyżynę. W południowej ich części napotykamy często pokryte lodowcami równiny, zwane fieldami.

Ku południowi i południowemu-wschodowi płyną najważniejsze rzeki półwyspu. Znaczenie ich niewielkie dla żeglugi z powodu zbyt bystrego biegu i wodospadów, ważne są one jednak dla licznych tartaków i fabryk. Płynąc z pól pokrytych śniegami, mają stale znaczny zapas wody, co jeszcze więcej podnosi ich wartość.

Mniejsze znaczenie mają rzeki, płynące ku zachodowi, z powodu krótkości biegu i wodospadów, dochodzących do 200 metrów.

Klimat morski na zachodzie, lądowy na wschodzie. Podczas gdy w Norwegji dzięki ciepłemu prądowi, płynącemu wzdłuż wybrzeża, jest klimat tak łagodny, że poza kołem podbiegunowym uprawia się jeszcze zboże, ma Szwecja skutkiem oddzielenia od zachodu górami skandynawskimi taki klimat, jaki panuje w pobliskiej Rosji.

Bogate lasy liściaste spotykamy na południu, brzozy, mchy i porosty na północy, lasy szpilkowe w środkowej części półwyspu.

Jęczmień, owies i ziemniaki udają się tylko na południu i nad fiordami, na wąskich, niżej położonych skrawkach urodzajnej ziemi.

Przemysł rozwija się dzięki wyzyskaniu sił wodnych.

Zaludnienie półwyspu bardzo rzadkie z powodu klimatu i ogromnych obszarów nieurodzajnej ziemi.

Szwedzi i Norwegowie są pochodzenia germańskiego. Nieliczni Lapończycy i Finowie na północy są resztkami dawnej ludności, zamieszkującej półwysep.

Pod względem politycznym rozpada się półwysep na dwa królestwa, dawniej złączone ze sobą, dzisiaj odrębne: Szwecję i Norwecję. Oba państwa są monarchjami konstytucyjnymi.

Królestwo szwedzkie zajmuje obszar około 450 tysięcy km². Wielkie przestrzenie nieurodzajnej ziemi zapełniają $\frac{2}{5}$ powierzchni kraju, lasy zaś prawie połowę całego królestwa.

Ludność wynosi 6 milionów. Najlepiej zaludniona jest południowa część Szwecji, gdzie mogło się rozwinąć rolnictwo, górnictwo i przemysł, chociaż w małych rozmiarach.

Pod względem wywozu drzewa do innych krajów zajmuje Szwecja pierwsze miejsce. Zaopatruje ona nie tylko kraje Europy, ale i Amerykę. Fabryki zapalek i papieru opierają swój świetny rozwój na bogactwie leśnym i sile wody, poruszającej maszyny.

Spławianie drzewa w Szwecji. Leksand na Pn. Z. od Sztokholmu.

Rudy żelaza są drugą podstawą bogactwa kraju. Skutkiem braku węgla przerabia się małą tylko część ich w kraju, resztę wywożą do Niemiec i Anglii.

Znaczne dochody przynosi również hodowla bydła. Rozwinęła się ona głównie na południu, terasy bowiem środkowe i północne są albo pokryte lasami, albo przedstawiają nagie skały, lub wypełnione są licznymi jeziorami, zajmującymi $\frac{1}{12}$ powierzchni Szwecji.

Sztokholm.

Komunikację ułatwiają na południu jeziora, połączone kanałami tak, że miasta leżące we wnętrzu kraju prowadzą handel morski.

Sieć kolejowa mała. Najważniejsza linja biegnie z Malmö przez stolicę Szwecji Sztokholm (440 tysięcy mieszkańców) na północ, gdzie łączy się z kolejami Finlandji. Druga linja łączy ognisko handlu i przemysłu Szwecji, Göteborg ze Sztokholmem. Ważną jest również linja kolejowa, łącząca Szwecję z Norwegją.

Oświata stoi bardzo wysoko. Dla ludności wiejskiej istnieją, prócz szkół ludowych, uniwersytety ludowe, gdzie odbywają się wykłady porą zimową. Analfabetów niema w Szwecji.

Norwegja zajmuje obszar przeszło 320 tysięcy km^2 , a liczy zaledwie $2\frac{3}{4}$ miliona mieszkańców. Gęstość zaludnienia jest tu najmniejsza w Europie. Przyczyną tego jest górzysty i wyżynny charakter kraju.

Fieldy poprzeryzane pasmami gór, lodowce i pola lodowe, moczary i jeziora zajmują $\frac{2}{3}$ powierzchni. Czwartą część zajmują lasy, uprawnej ziemi zaledwie trochę nad fiordami i w dolinach rzek, płynących do Skagerraku.

Obok fieldów, zasłanych pólami zlodowaciałego śniegu, najbardziej charakterystyczną cechą krajobrazu Norwegji tworzą fiordy. Długie te zatoki morskie są podobne do jezior otoczonych wyniosłymi górami.

Bujna roślinność rozwija się nad fiordami dzięki ciepłemu prądowi i bogatym opadom. Tu rozwinęło się życie Norwegji, tu powstały miasta i wioski, bo tylko $\frac{1}{3}$ ludności mieszka wewnątrz kraju. Morze jest podstawą bytu mieszkańców, rybołówstwo i handel głównym ich zajęciem. Najwięcej poławia się śledzi, które ławicami przybywają do brzegów Norwegji.

Handel wysoko rozwinięty. Flota handlowa Norwegji należy do najlepszych w Europie. Na jej statkach rozwozi się towary swoje i obce po wszystkich morzach.

Przemysł rozwija się dzięki wyzyskaniu sił wodnych, nie wystarczyłby jednak na pokrycie potrzeb ludności, podobnie jak rolnictwo i hodowla bydła, gdyby nie morze i jego bogactwa.

Z miast najważniejsze przemysłowe Oslo, liczące $\frac{1}{4}$ miliona mieszkańców, stolica państwa. Połączone koleją z szwedzkim Göteborgiem i głównymi ogniskami rybołówstwa i handlu, Trondhjem i Bergen, stało się ważnym punktem handlowym, wybornym zaś portem dzięki fiordowi, nad którym leży.

Oświata rozwinięta wysoko. Analfabetów niema w Norwegji, podobnie jak w Szwecji. Dla ludności wiejskiej istnieją uniwersytety ludowe, dla miejscowości odległych instytucje nauczycieli wędrownych.

Finlandja

Wskaż państwa, z którymi Finlandja graniczy! Wskaż granicę lądową i morską! Jakie morza i zatoki oblewają Finlandję? Gdzie skupiły się głównie jeziora finlandzkie? Które z największych jezior Europy tworzą granicę Finlandji od wschodu?

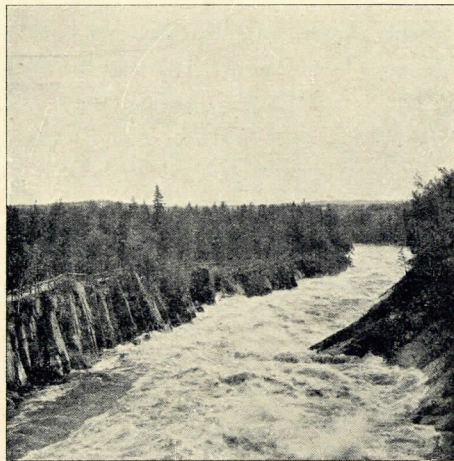
Finlandja należała przed wielką wojną do Rosji, tworzyła jednak w niej jednostkę odrębną jako Wielkie Księstwo Finlandji. Od r. 1917 jest samodzielną rzecząpospolitą.

Obszar, jaki zajmuje Finlandja, liczy przeszło 388 tysięcy km^2 , zaludnienie zaś posiada nieliczne w stosunku do obszaru, bo około $3\frac{1}{2}$ miliona.

Kraj sięga od zatoki Fińskiej po morze Lodowate Północne i od zatoki Botnickiej po jezioro Ładoga. Cechą charakterystyczną tej krainy jest brak znaczniejszych wyniosłości i wielkie bogactwo jezior.

Lodowiec żłobiący skały, z jakich jest zbudowana Finlandja, pozostawił ślady w postaci moren, dochodzących do większych rozmiarów na południu i we wnętrzu kraju.

Wybrzeże Finlandji nad zatoką Fińską jest dobrze rozczłonkowane, podobnie jak nad południową częścią zatoki Botnickiej, i obfituje w porty naturalne, które dały początek miastom portowym, jak Helsingfors, liczący przeszło 200 tysięcy mieszkańców, stolica państwa.

Imatra w Finlandji.

Liczne wyłobienia stworzone przez lodowiec, jaki posuwał się z północy ku południowi, wypełniły wody, co uczyniło z Finlandji kraj najbogatszy w jeziora. Zajmują one $\frac{1}{8}$, a z bagnami i moczarami $\frac{1}{4}$ powierzchni kraju. Rzeki nie zawsze nadają się do żeglugi skutkiem często napotykaneych progów skalistych i wodospadów, wody ich jednak wyzyskano przy zakładaniu fabryk.

Roli uprawnej jest w Finlandji bardzo mało, podobnie jak łąk i pastwisk. Najżyźniejsze są okolice południowe. Uprawia się tu żyto, jęczmień, owies, len i konopie.

Obok rolnictwa zajmuje się ludność chowem bydła i koni. Na dalekiej północy, podobnie jak w północnej Norwegji, hodują Lapończycy renny. Ogromne znaczenie mają dla gospodarstwa krajowego lasy. Produkcja roczna drzewa jest bardzo znaczna. Dało to podstawę do rozwoju przemysłu

Lapończycy z renami. Tromsø w północnej Norwegji pod 69° szer. pn.

drzewnego. Obok licznych tartaków, w których wyzyskuje się często siłę płynących wód, powstały tu fabryki papieru i zapałek.

Górnictwo dało początek hutom, którym dostarcza rudy żelaza. Hutom żelaza zawdzięczają swój rozwój fabryki blachy, szyn, maszyn i rozmaitych przedmiotów.

Wyroby przemysłu drzewnego wywozi się zagranicę. Do kraju przywozi się głównie zboże, którego nie dostarcza Finlandja tyle, żeby wystarczyło na wyżywienie ludności.

Handel rozwinął się w Helsingforsie i innych miastach portowych, skąd wypływają okręty, zdążające przeważnie do portów angielskich i szwedzkich. Linje kolejowe łączą Finlandję z Rosją i Szwecją.

Finnowie należą do grupy językowej fińsko-ugryjskiej. Kraj ich zbliżony położeniem i naturą do sąsiedniej Szwecji, dostał się już w XII w. pod panowanie szwedzkie, w XVIII zaś weszła Finlandja w skład Rosji. Wpływowi szwedzkiemu zawdzięcza wysoką zachodnio-europejską kulturę. Obok Finnów mieszkają po miastach Szwedzi. Religją panującą jest protestantyzm.

Finlandja jest mimo niekorzystnych warunków krajem zamożnym. Najwięcej przyczyniła się do tego stanu kraju wysoko rozwinięta oświata, pracowitość, wytrwałość i hart niezwykle mieszkańców tej posępnej krainy.

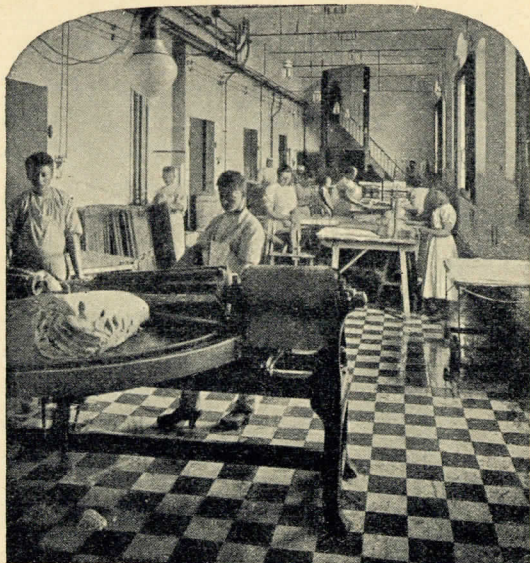
Danja

Położenie? Granice? Jakie morza oblewają Danję? Jakie cieśniny leżą między półwyspem Jutlandzkim a wyspami otaczającymi go? Wymień ważniejsze z wysp! Wskaż cieśniny między wyspami! Porównaj wybrzeże wschodnie i zachodnie półwyspu Jutlandzkiego! Porównaj półwysep Jutlandzki ze Skandynawią!

Danja zajmuje część półwyspu Jutlandzkiego i leżące na wschód od niego wyspy. Po wielkiej wojnie odzyskała Danja Szlezwig, oderwany od niej w XIX w. przez Prusy.

Wybrzeża półwyspu dobrze rozwinięte na wschodzie, posiadają głęboko w ląd wrzynające się zatoki, zwane föhrdami. Są to, podobnie jak fiordy w Norwegji, doliny rzek, w które wdarło się morze, różne zaś od tamtych z powodu nizinnego charakteru półwyspu.

Wybrzeże na zachodzie, zasypane ławicami piasków, nie posiada dla żeglugi wielkiego znaczenia.

Wyrób masła w Danii. Haslev.

tylko przestrzenie; reszta, prawie $\frac{1}{5}$ powierzchni, jest nieuprawnym pustkowiem.

Głównym zajęciem ludności, liczącej przeszło $3\frac{1}{2}$ miliona, jest rolnictwo i hodowla bydła. Podczas gdy

Port w Kopenhadze.

Rzeki małe nie mają silnego spadku, płyną więc powoli i nie mają wielkiego znaczenia ani dla żeglugi, ani dla fabryk, jak górskie rzeki Szwecji.

Klimat morski. Lata i zimy łagodne; opady bogatsze na zachodzie, uboższe na wschodzie.

Roślinność bogatsza na wschodzie niż na zachodzie z powodu urodzajniejszej gleby. Prawie połowę obszaru Danii zajmują pola uprawne, trzecią część łąki. Lasy pokrywają niewielkie

tereny. Głównym zajęciem ludności, liczącej przeszło $3\frac{1}{2}$ miliona, jest rolnictwo i hodowla bydła. Podczas gdy jednak zboże pokrywa zaledwie potrzeby kraju, stały się hodowla bydła, gospodarstwo mleczne i hodowla drobiu, podstawą bogactwa kraju. Spółki mleczarskie i hodowców drobiu liczą setki tysięcy członków, ludność bowiem składa się przeważnie z drobnych rolników, którzy tylko w spółkach mogą prowadzić na wielką skalę przedsiębiorstwa handlowe.

Rybolówstwo nie ma takiego znaczenia, jak w Norwegii, górnictwo i przemysł słabo rozwinięte z powodu braku węgla, kwitnie zaś handel.

Kopenhaga, stolica państwa, licząca prawie $\frac{3}{4}$ miliona mieszkańców, jest największym ogniskiem handlu na północy. Miasto leży na Zelandji, najludniejszej części Danii. Rozwinięła się tu budowa okrętów, fabryki maszyn i porcelany, czyniąc z Kopenhagi główne ognisko przemysłowe kraju.

Dania jest monarchją konstytucyjną. Ludność germańskiego pochodzenia, protestancka.

Oświata stoi bardzo wysoko. Podobnie jak w Szwecji, Norwegii i Finlandji niema tu analfabetów. Prócz uniwersytetu w Kopenhadze są liczne szkoły fachowe, dla ludności zaś wiejskiej wyższa szkoła rolnicza.

Do Danii należą wyspy Far-oer z dwudziestotysięczną rybacką i pasterską ludnością. Islandja, której obszar wynosi przeszło 100 tysięcy km^2 , z ludnością wynoszącą około 100 tysięcy, jest osobnym państwem, połączonym z Danią unją osobistą. Prawie cała wyspa jest wyżyną, pokrytą lodowcami, posiadającą czynne wulkany, jak Hekla, i liczne gejzery.

Szwajcaria

Oznacz położenie geograficzne Szwajcarii! Jakie granice polityczne a jakie naturalne ma Szwajcaria? Jaki jest układ pionowy? Którą część kraju zajmują Alpy, którą wyżyna, a którą góry Jura? Jaki mają kierunek Alpy, a jaki Jura? Gdzie znajdują się doliny podłużne, a gdzie poprzeczne? Którą część Alp zajmuje Szwajcaria? W jakich krajach leżą dalsze pasma Alp?

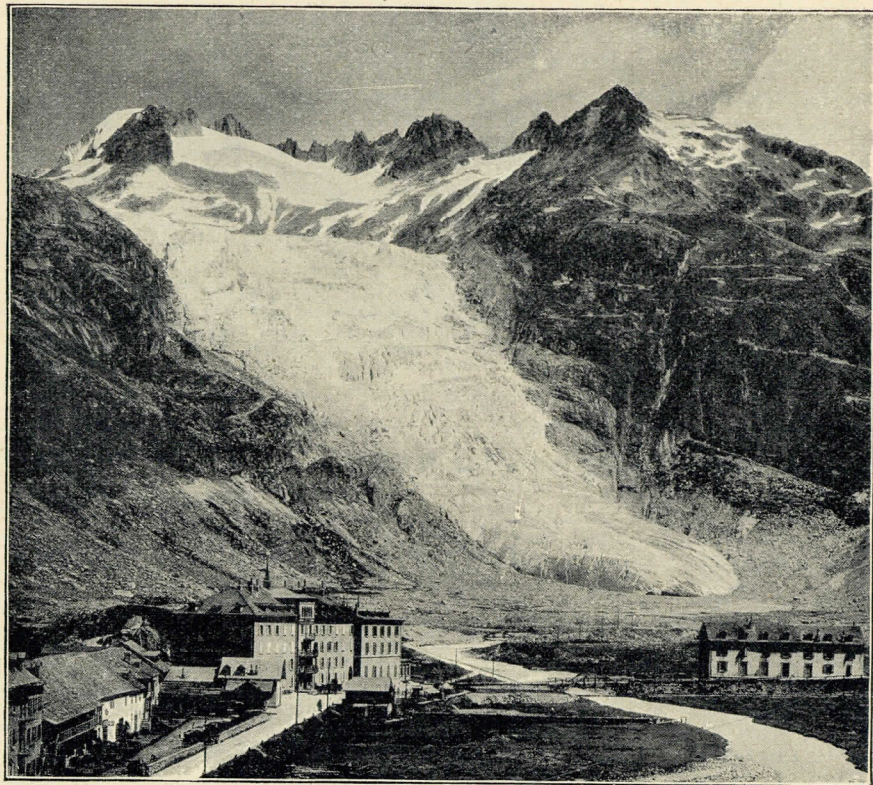
Do jakich zlewisk należy Szwajcaria? Która z rzek szwajcarskich płynie do Padu, a która do Dunaju? Jaka główna rzeka niemiecka ma swoje źródła w Szwajcarii? Jaka wielka rzeka francuska wypływa z Alp szwajcarskich? Gdzie leżą ich źródła?

Położenie Szwajcarii jest korzystne dzięki temu, że na jej obszarze krzyżują się ważne drogi, łączące sąsiadujące z nią państwa.

Znaczną część Szwajcarii zajmują Alpy, mniejszą wyżyna szwajcarska i góry Jura.

Alpy szwajcarskie są znacznie dostępnejsze od Alp francuskich i włoskich dzięki liczniejszym dolinom podłużnym i poprzecznym, przełęczom i wąwozom. Potężne lodowce i pola śnieżyste dają początek licznym

rzekom. Krainę wysokich hal, leżącą między turniami a łąkami, rosnąciami na niższych stokach, pokrywają łąki, na których wypasają się latem stada bydła i owiec. Doliny, gdzie rozwinęła się uprawa roli, są zaludnione, zwłaszcza wzdłuż rzek. Przełęcze i wąwozy, prowadzące z jednej doliny do drugiej, gościńce, koleje i tunele ułatwiają komunikację.

Lodowiec Rodanu w Szwajcarii.

Lawiny, spadające w doliny alpejskie, podobnie jak w innych wysokich górach, niszczą nieraz całe osady.

Wyżyna szwajcarska zajmuje obszar między Alpami a górami Jura. Najżyźniejsza to część Szwajcarii. Łąki i pola uprawne, sady owocowe i winnice uczyniły z niej śpichlerz Szwajcarii. Tu rozwinęła się hodowla bydła i gospodarstwo mleczne, tu kwitnie przemysł i leżą najważniejsze miasta szwajcarskie. Dla komunikacji ma ona również

największe znaczenie, tedy bowiem przebiegają najważniejsze koleje we wszystkich kierunkach.

Rzeki alpejskie, płynące we wszystkich kierunkach i zasilające swoimi wodami sąsiednie kraje, zawdzięczają obfitość wody lodowcom i bogatym opadom.

Pod względem klimatycznym należy rozróżnić trzy obszary, odpowiadające podziałowi orograficznemu: Alpy, wyżyna szwajcarska i Jura. W miarę wznoszenia się w górę napotykamy różnice takie, jakie istnieją na przestrzeni między Szwajcarią a krajami polarnymi. Najwięcej opadów w Alpach.

Zajęcie ludności zależy od natury kraju, a ponieważ w Szwajcarii $\frac{1}{4}$ obszaru ziemi jest nieproduktywna, mniej niż $\frac{1}{4}$ zajmują lasy, a więcej niż połowę pastwiska i ziemia uprawna, ludność zajmuje się pasterstwem, uprawą roli i gospodarstwem leśnym.

Uprawa roli mogła rozwinąć się tylko na wyżynie, zboża jednak na potrzeby kraju nie wystarcza. Sprowadza się je z innych krajów.

Największym źródłem dobrobytu Szwajcarii jest przemysł, pasterstwo i z niem związane gospodarstwo mleczne.

Przemysł rozwinął się głównie na północnym zachodzie, gdzie kwitną wyroby bawełniane, jedwabne i fabryki maszyn — w górach Jura rozwinął się wyrób zegarków.

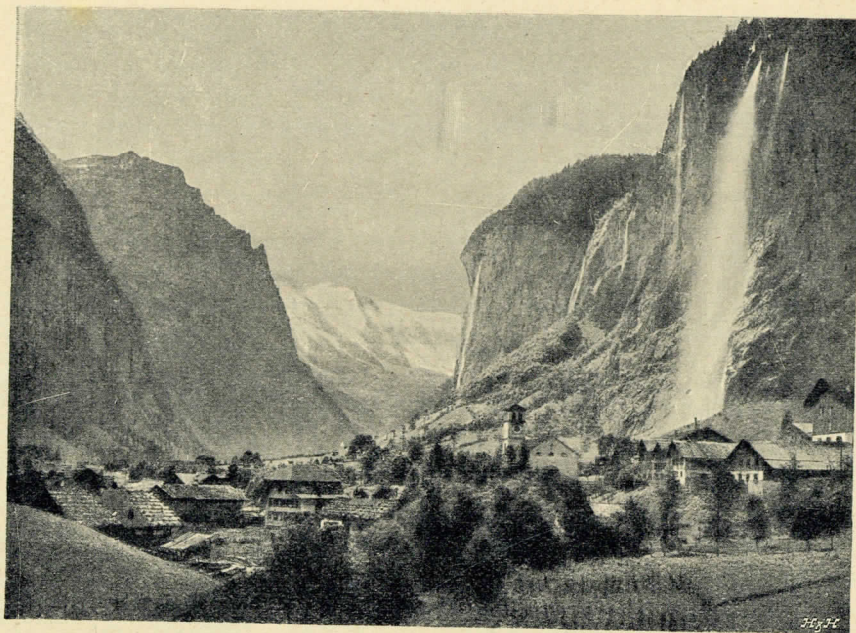
Przemysł szwajcarski zasługuje na tem większą uwagę, że brak tu węgla kamiennego. Wyzyskano siłę wody rwących rzek i wodospadów. Bawełnę i jedwab sprowadza się kolejami, które uczyniły z Szwajcarii, mimo jej charakteru alpejskiego, łącznik między północą a południem, wschodem a zachodem. Bardzo ważną rolę odgrywają tunele, łączące Szwajcarię z Włochami.

Hodowla bydła i gospodarstwo mleczne kwitnie głównie w Alpach i na wyżynie i przynosi znaczne sumy za ser. Wielką ilość mleka zużywają fabryki czekolady.

Znaczne wreszcie dochody ma Szwajcarija dzięki obcym, przybywającym tu jako turyści dla zwiedzenia pięknych okolic, lub jako chorzy dla zdrowego górskiego klimatu. Rocznie przybywa około pół miliona ludzi, dając zarobek hotelom, gospodom, kolejom i przewodnikom.

Zaludnienie Szwajcarii jest stosunkowo dość gęste, skoro się zważy, że znaczne przestrzenie są niezamieszkałe. Na obszarze 41 tysięcy km^2 mieszka około 4 miliony ludności. Najwięcej mieszka na wyżynie, mniej w górach Jura, najmniej w dolinach alpejskich.

Ludność należy do trzech grup językowych: niemieckiej, francuskiej i włoskiej. Pierwsza najlicz-

Staubbach. Dolina Lauterbrunnen. W głębi Jungfrau. Na prawo wodospad (234 m).

niejsza zajmuje północny wschód i środek kraju, druga zachód, trzecia zaś południe i południowy wschód Szwajcarii.

Szwajcarya jest związkową republiką, złożoną z 25 kantonów, z których każdy jest małą republiką, rządzącą się własnymi prawami. Rząd związkowy ma siedzibę w Bernie.

Oświata stoi bardzo wysoko.

Największym z miast jest Zurich, liczący przeszło 200 tysięcy mieszkańców, ognisko przemysłu i oświaty. Druga z rzędu Bazylea nad Renem, trzecia Genewa, stały się centrami przemysłu i handlu.

Austria

Oznacz położenie i granice Austrii! Wskaż doliny rzek, oddzielające północny i południowy pas Alp od środkowego! Wskaż największe jeziora alpejskie! Do jakiego zlewiska należy Austria? Gdzie znajdują się źródła Dunaju i jego ujście?

Rzeczpospolita austriacka, położona między Szwajcarią, Niemcami, Czechosłowacją, Węgrami, Jugosławią i Włochami, jest łącznikiem między sąsiednimi państwami mimo górzystego charakteru kraju. Zawdzięcza to dostępności dolin alpejskich i linjom kolejowym, biegnącym z północy na południe i z zachodu na wschód. Dunaj, przepływający Austrię, łączy ją z morzem Czarnym.

Podłużne doliny dzielą Alpy wschodnie, zajmujące całą prawie Austrię, na trzy pasy: Alpy północne, środkowe i południowe.

W pasie środkowym, wznoszą się najwyższe Alpy ötztalskie. Dalej ku wschodowi rozpada się pas środkowy na coraz liczniejsze, mniejsze pasma, otaczające kotliny: styryjską i wiedeńską.

Kotlina styryjska, pokryta lasami w zachod-

niej części, posiada na wschodzie obszary, nadające się do uprawy zbóż. Najcenniejszym jednak bogactwem tej krainy są kopalnie żelaza. Tu krzyżują się ważne linie kolejowe, biegnące we wszystkich kierunkach, a miasto Graz stało się dzięki naturalnym bogactwom kraju, kopalniom żelaza i węgla ogniskiem przemysłu i handlu.

Jeszcze ważniejszym ogniskiem najrozmaitszych gałęzi przemysłu jest kotlina wiedeńska. Fabryki

Lodowiec w Alpach ötztalskich.

broni, lokomotyw, papieru uczyniły z kotliny wiedeńskiej najważniejszy obszar przemysłowy alpejski.

Na zachód od kotliny wiedeńskiej biegną pasma Alp austriackich. Stoki gór pokrywają lasy, doliny rzek mało urodzajne, ale dobrze uprawione.

Klimat Austrii pozostaje w związku z naturą górską kraju. Granicę klimatyczną stanowią najwyższe pasma górskie, tworzące środkowy pas Alp wschodnich. Opady wodne bogatsze na południu, uboższe na północy.

W związku z klimatem pozostaje szata roślinna. Lasy szpilkowe przeważają na stokach gór, wyżej pasznicze łąki, na szczytach flora alpejska. Znaczne obszary pokrywają lodowce, wieczne śniegi lub zajmują nagie skały i liczne jeziora.

Lasy zajmują więcej niż trzecią część obszaru krajów austriackich. To dało podstawę do rozwoju przemysłu drzewnego. Liczne tartaki dostarczają materiału fabrykom mebli. Kwitnie fabrykacja papieru i celulozy.

Drugim źródłem dochodu ludności jest hodowla bydła. Łąki i pastwiska zajmują trzecią część obszaru Austrii.

Największym bogactwem kraju obok drzewa są rudy żelaza. Rudy te dały podstawę do rozwoju przemysłu hutniczego i żelazniczego. Nieliczne kopalnie węgla wpływają ujemnie na rozwój przemysłowy Austrii; wyzyskuje się jednak często siłę wodną licznych rzek górskich dla celów przemysłowych.

Znaczne zyski przynoszą koleje austriackie, ułatwiając komunikację i przewóz towarów z krajów sudeckich, karpaccich i Niemiec na półwysep Apeniński i Bałkański.

Po przewrotach, wywołanych wielką wojną, stała się Austria z wielojęzycznego mocarstwa państwem małym, ale jednolitem pod względem narodowym i religijnym. Kultura ludności stoi dość wysoko. Austria jest państwem związkowym. Stolicą jest Wiedeń, liczący dwa miliony mieszkańców, ognisko przemysłu i handlu, skupiające w sobie prawie trzecią część ludności całej Austrii. Obszar Austrii wynosi około 84 tysięcy km^2 , ludność 6 milionów 600 tysięcy.

Niemcy

Oznacz położenie geograficzne Niemiec! Z jakimi państwami graniczą Niemcy? Gdzie są granice naturalne? Które granice są dłuższe, lądowe czy morskie? Jakie morza oblewają kraje niemieckie? Idąc z południa na północ, wskaż, w którą stronę obniża się obszar Niemiec! Jakie góry znajdują się na granicy południowej? Gdzie wypływa Dunaj i w jakim płynie kierunku?

runku? Jakie rzeki płyną do niego z Alp? Jakie góry ciągną się wzdłuż lewego brzegu Dunaju? Wskaż źródła, opisz bieg i ujście Renu, Wezery, Łaby i Odry! Do jakich zlewisk należą Niemcy?

Niemcy leżą w środku Europy zachodniej. Dzięki korzystnemu układowi pionowemu, ułatwiającemu komunikację, bogatym w wodę rzekom, połączonym kanałami, i bogactwom naturalnym kraju stały się jedną z pierwszorzędną potęg światowych.

Tędy prowadzą najważniejsze drogi z północy na południe i z zachodu na wschód Europy.

Wybrzeże morza Północnego, poszarpane i porożywane działaniem burzliwych fal, posiada porty tylko przy ujściach rzek. Mają one większe znaczenie niż porty nad morzem Bałtyckim dzięki temu, że leżą bliżej wielkich dróg przez Atlantyk. Kanał, przekopany między ujściem Łaby i morzem Bałtyckim, łączy oba wybrzeża.

Na wybrzeżu Bałtyku leżą największe porty przy ujściach rzek.

Pod względem ukształtowania pionowego rozpadają się Niemcy poza niewielkim obszarem alpejskim na trzy grupy: 1) wyżynę południowo-niemiecką, 2) góry środkowo-niemieckie i 3) nizinę niemiecką.

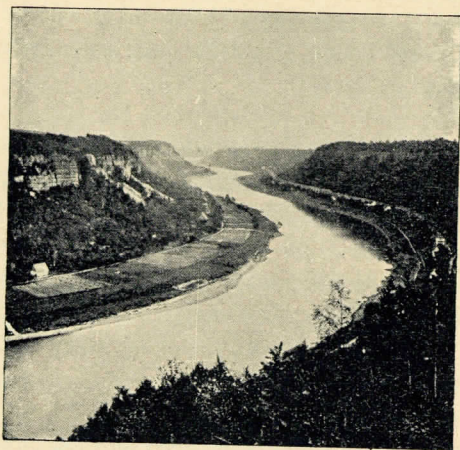
1. Wyżyna południowo-niemiecka. Od wyniosłych, halami i lasami pokrytych, alpejskich pasm na południu, schodzą dolinami górskich rzek, płynących przez słabo zaludnione okolice, na wyżynę, sięgającą aż po prawy brzeg Dunaju.

Bystro płynące głębokimi dolinami rzeki dzielą wyżynę na mniejsze płyty, pochylające się ku północy. Kraina to mało urodzajna, z wyjątkiem obszarów nad brzegami jezior i rzek, pokryta bagniskami, których powstanie wywołały moreny dawnych lodowców, zamykające drogę rzekom, płynącym z Alp. Pastwiska, lasy szpilkowe i torfowiska pokrywają znaczne przestrzenie.

2. Góry środkowo-niemieckie. Opadająca ku północnemu zachodowi, Jura szwabsko-frankońska przechodzi w urodzajną, łanami zbóż i winnicami pokrytą kotlinę, zamkniętą na zachodzie Szwarzwaldem i górami, biegnącymi wzdłuż prawego brzegu Renu, na wschodzie Lasem Czeskim.

Zapadłość między Szwarzwaldem a Wogezami wypełniła żyzna nizina górno-reńska, pokryta sadami, winnicami, polami buraków, tytoniu i zbóż.

Na północny wschód od gór Smereczanych leżą Rudawy czesko-saskie, których północne stoki, pokryte lasami, przechodzą w fabryczną, gęsto zaludnioną kotlinę saską, pociętą głębokimi dolinami licznych rzek, płynących ku Łabie.

Dolina Łaby. Saska Szwajcaria koło Pirny.

Idąc od gór Smereczanych na północny zachód, wchodzimy w pagórkowatą kotlinę Turyngji, podzieloną dolinami licznych rzek, zamkniętą od południa Lasem Turyńskim, od północy górami Harzu. Żyzna ta kraina jest prawdziwym ogrodem Niemiec. Ogrodnictwo i uprawa roli, a z nią związany przemysł rolni-

czy rozwinął się tu bardzo wysoko, podczas gdy w Harzu i Lesie Turyńskim kwitnie gospodarstwo leśne i przemysł żelazniczy.

Dalej ku zachodowi leży górzysta, mało urodzajna kraina Hesji i od niej ku północy pagórki nad Wezerą, kraina rolnicza, górnicza i przemysłowa.

Zbliżając się ku Renowi, wchodzimy na rozległą równinę nieurodzajną, nadającą się tylko do hodowli bydła, poprzerzynaną dolinami rzek, płynących do Renu. Doliny te w przeciwieństwie do oddzielonych przez nie wyniosłości są bardzo urodzajne. Jest to kraina nadreńskich gór Łupkowych. Bogactwo kraju polega na górnictwie i wielkim fabrycznym przemyśle. Tu znajdują się największe pokłady węgla, a kraj po obu brzegach Renu jest największym ogniskiem przemysłu w Niemczech.

3. Nizina niemiecka. Tam gdzie kończą się góry środkowo-niemieckie, rozpoczyna się nizina niemiecka, rozciągająca się ku morzu Północnemu i Bałtykowi.

Rzeka Łaba dzieli nizinę na zachodnią i wschodnią. Zachodnia, jednostajna, posiada na znacznej prze-

strzeni piaszczyste obszary, pokryte wrzosem i kępami jałowcu, nadające się tylko do wypasania owiec. W miejscach niżej położonych spotyka się ziemię urodzajną, zasianą zbożem lub pokrytą lasami bukowymi.

Ku południowi, kraj jest żyzniejszy, a nizina nad dolnym Renem koło Kolonii należy do najurodzajniejszych części Niemiec.

Nizina na wschód od Łaby ma inny charakter. Rozróżnić tu należy krainę pojezierzy na północy i pas między nią a pogórzem. Pojezierze jest krainą urodzajną na znacznych obszarach, pokrytą lasami i pastwiskami, na której napotykamy pełno jezior, bagien, trzęsawisk i torfowisk. Pas południowy jest falistą równiną.

Dalej ku południowi między Łabą i Odrą leży pogórze łużyckie, kraina pagórkowata, pokryta w części lasami, w części zaś uprawnymi polami, ojczyzna Wendów, plemienia słowiańskiego.

Nizina śląska, leżąca po obu brzegach górnej Odry, a sięgająca po lesiste stoki Sudetów i wyżynę śląsko-polską, jest częścią niżu polskiego.

Pola pokryte zbożem i burakami cukrowymi świadczą o wysoko rozwiniętem rolnictwie, liczne fabryki na obszarach graniczących z górami i wyżyną o wielkiem bogactwie mineralnem na sąsiedniej wyżynie śląsko-polskiej. Wyżyna ta, której część z liczną ludnością polską zamieszkującą ten obszar i część niziny pozostała w rękach niemieckich, a tylko część wschodnia powróciła do Polski, jest jedną z najbogatszych krain w Europie dzięki olbrzymim pokładom węgla i rozwiniętemu przemysłowi.

Odra jest dogodną drogą wodną dla tych bogatych okolic, wzdłuż niej też rozłożyły się miasta jak Opole, Brzeg i najważniejszy z nich Wrocław.

Dolina Renu. Bacharach na pd. od Koblencki.

Rzeki niemieckie płyną do morza Bałtyckiego, Północnego i Czarnego. Do zlewiska morza Czarnego należy tylko dorzecze Dunaju.

Podezas gdy Dunaj tylko swym górnym biegiem należy do Niemiec, Ren toczy swe wody tylko w średnim biegu w ich granicach. Górny jego bieg należy do Szwajcarii, dolny do Holandji. Ogromne znaczenie tej rzeki dla Niemiec polega na tem, że jest ona z Menem i Neckarem najdogodniejszą i najtańszą drogą na ludnym i przemysłowym zachodzie.

Wielkie również znaczenie dla handlu i przemysłu niemieckiego ma Łaba, której tylko górny bieg leży poza

granicami Niemiec. Polega ono na tem, że Łaba płynie przez bogate przemysłowe kraje, jest połączona kanałami z innymi rzekami i ma przy ujściu Hamburg, pierwsze portowe miasto Niemiec, zawdzięczające jej i morzu swój rozwój.

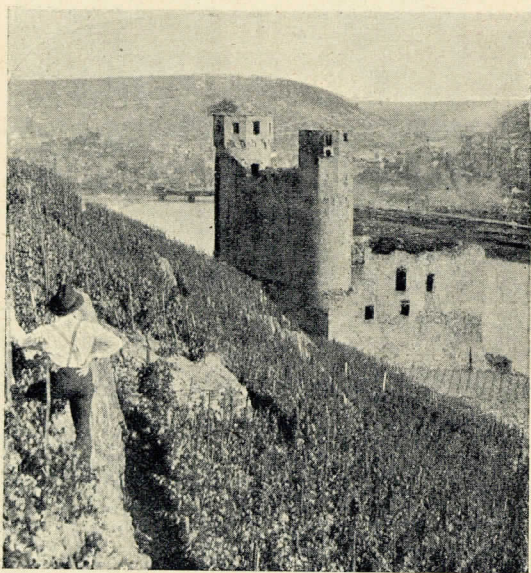
Mniejsze znaczenie ma Wezera na zachodzie, dlatego też Brema, port przy jej ujściu, nie rozwinęła się tak, jak Hamburg.

Stosunki klimatyczne w Niemczech

są bardzo korzystne. Wzniesienie od północy ku południowi powoduje, że klimat jest dość jednostajny, mimo różnic szerokości geograficznej. Zachód ma klimat zbliżony do morskiego, wschód do lądowego. Najłagodniejszy panuje nad Renem, Neckarem i Menem, tu też winnice pokrywają południowe stoki pagórków. Opady wodne, znaczne na zachodzie, zmniejszają się ku wschodowi. Dzięki nim rozwinęła się w całym kraju uprawa zbóż.

Ziemia urodzajna zajmuje prawie połowę obszaru Niemiec, niektóre zaś okolice mają przeważnie ludność rolniczą. Tylko $\frac{1}{10}$ część Niemiec jest nieuprawna.

Obok zbóż uprawia się wiele chmielu i buraków cukrowych, kwitnie więc browarnictwo i cukrownictwo. Zboża nie wystarcza

Winnice nad Renem.

jednak dla gęsto rozsiadłej, zwłaszcza w okręgach przemysłowych, ludności, dlatego musi się je sprowadzać z innych krajów. Obok Polski i Rosji uprawiają Niemcy najwięcej ziemniaków.

Lasy zajmują $\frac{1}{4}$ obszaru Niemiec. Najuboższe w lasy są okolice nad morzem Północnem, najbogatsze alpejskie i środkowo-niemieckie. Drzewa nie wystarcza na potrzeby ludności, mimo dobrego gospodarstwa leśnego; musi się je sprowadzać głównie z Szwecji i Polski.

Znaczne przestrzenie zajmują łąki i pastwiska, bo prawie $\frac{1}{5}$ obszaru Niemiec. Rozwinęła się więc na południu w Alpach i na wyżynie południowo-niemieckiej hodowla bydła. Świnie hodują się na całej nizinie na północy.

Podobnie jednak, jak nie wystarcza własnego zboża na potrzeby ludności, tak samo za mało jest mięsa i wełny; dlatego musi się je sprowadzać do Niemiec.

Przemysł niemiecki rozwinął się przed wielką wojną tak bardzo, że Niemcy stanęły obok największych potęg przemysłowych świata: Anglii i Stanów Zjednoczonych. Środkowa część Niemiec i zachodnia nad Renem pokryły się fabrykami i kopalniami. Stało się to dzięki bogatym pokładom węgla w górach środkowo-niemieckich. Pogórze między Renem i pobocznymi Lippe i Ruhr, wyżyna śląsko-polska i pogórze saskie między Muldą i Łabą dostarczają węgla w ogromnej ilości — w tych też okolicach rozwinął się przemysł.

Rozwój przemysłu wywołał podniesienie się handlu. Ułatwiły je liczne koleje, kanały i flota handlowa. Po wielkiej wojnie przeszła znaczna część handlowej floty niemieckiej w ręce państw, które przyczyniły się głównie do pokonania Niemiec. Obecnie flota niemiecka jest prawie tak liczna, jak przed wojną.

Najwięcej wywozi się maszyn, broni, wyrobów chemicznych, bawełnianych i wełnianych, cukru — przywozi zaś głównie zboże, bydło, mięso, bawełnę i wełnę.

Zaludnienie Niemiec bardzo gęste. Na obszarze 470.000 km^2 mieszka 63 miliony. Najlepiej są zaludnione okolice przemysłowe.

Protestantów jest znacznie więcej, niż katolików. Protestantkie przeważnie są kraje na północy, katolickie na południu.

Oświata stoi wysoko. Liczne uniwersytety, politechniki, akademje sztuk pięknych, akademje handlowe, szkoły średnie i fachowe, szkoły ludowe przyczyniają się do podniesienia oświaty.

Berlin.

Niemcy są obecnie republiką związkową. Stolicą państwa jest Berlin.

Po zwycięskiej wojnie odzyskała Francja Alzację i Lotaryngję.

Polska odzyskała Wielkopolskę, Pomorze i część Śląska.

Prusy Wschodnie, oddzielone polskiem Pomorzem, pozostały przy repu-

blicie niemieckiej. Gdańsk stał się Wolnym Miastem. Na podstawie traktatu wersalskiego został Gdańsk włączony do obszaru objętego polską granicą celną. Polska prowadzi sprawy zagraniczne Gdańska, ma swobodę używania dróg wodnych, nadzór i zarząd Wisły i całej sieci kolejowej w granicach Wolnego Miasta.

Część Szlezwigu odzyskała Danja. Kłajpedę i obszar do niej należący otrzymała w r. 1923 Litwa.

Pod względem gospodarczym przedstawiają Niemcy znaczną różnorodność. Odrębne warunki krain geograficznych, na które Niemcy się dzielią, wywołały odrębne stosunki w gospodarstwie rolnem, lasowem, handlu i przemyśle.

Rolnictwo i przemysł w Alpach niemieckich ustępują miejsca hodowli bydła i gospodarstwu leśnemu. Tartaki i fabryki papieru posługują się siłą wodną górskich rzek, płynących ku Dunajowi.

Na wyżynie południowo-niemieckiej kwitnie rolnictwo w pagórkowatej krainie naddunajskiej. Pola pokryte pszenicą i jęczmieniem zajmują znaczne obszary. Kwitnie tu również uprawa chmielu. Nie brak jednak i lasów, które dały

podstawę do rozwoju przemysłu drzewnego, zwłaszcza w południowej części wyżyny i na stokach gór, które ją otaczają.

Najważniejszem z miast na wyżynie południowo-niemieckiej jest Monachjum, stolica Bawarii. Tu krzyżują się najważniejsze linje kolejowe południowych Niemiec, stąd biegną połączenia z Austrią, a przez Tyrol z Włochami. Monachjum jest ważnem ogniskiem ruchu naukowego i artystycznego, a równocześnie ogniskiem przemysłu.

W kotlinie Neckaru i Menu panuje wielka różnorodność krajobrazowa. Znaczne przestrzenie zwłaszcza w dolinach rzek pokrywają uprawne pola, ogrody i sady. Nad dolnym Menem spotykamy winnice.

Z miast najważniejsze Stuttgart, ognisko przemysłu i handlu księgarskiego. W dorzeczu Menu leży Norymberga, największe ognisko przemysłowe w Bawarii, w średnich wiekach największe handlowe miasto Niemiec. Rozwinęły się tu głównie fabryki ołówków, zabawek, wyrobów metalowych i liczne browary.

Nizina górno-reńska i otaczające ją góry należą do najbogatszych w Niemczech. Dzięki urodzajności gleby kwitnie rolnictwo w nizinie, przemysł zaś na stokach gór.

Korzystne warunki klimatyczne panujące na nizinie górno-reńskiej i w sąsiednich kotlinach Neckaru i Menu przyczyniły się do tego, że rozwinęła się tu obok uprawy pszenicy, jęczmienia i buraków cukrowych, bogata uprawa tytoniu, dostarczającego najlepszych gatunków fabrykom niemieckim. Udaje się tu również kukurydza, a stoki wzgórz pokrywają winnice i liczne sady. Ogrodnictwo i warzywnictwo rozwinęło się głównie nad dolnym Menem.

Z miast zasługują na uwagę: przemysłowe ognisko Karlsruhe i Frankfurt nad Menem, ważne ognisko handlu na przecięciu wielkich linij kolejowych.

W grupie, obejmującej góry środkowo-niemieckie, należy kraina nadreńskich gór Łupkowych do najludniejszych i najbardziej przemysłowych w Niemczech. Tu znajdują się największe kopalnie węgla, żelaza, ołowiu i cynku. Ogniskiem handlu i żeglugi na Renie jest Kolonia na ważnej linii kolejowej, łączącej Berlin z Paryżem. Przemysł żelazniczy rozwinął się głównie w Düsseldorfie, tkacki w Krefeldzie.

Górzysta kraina Hesji i pagórkowate okolice nad Wezerą są znacznie słabiej zaludnione, niż sąsiednia kraina na zachodzie. Bukowe lasy pokrywają prawie połowę obszaru zajętego przez góry Hesji. Głównem zajęciem ludności jest uprawa zboża i hodowla bydła. Mniej lasów posiadają wzgórza nad Wezerą. Rozwija się tu uprawa buraków cukrowych. Kopalnie węgla i kopalnie żelaza, chociaż nieznaczne, przyczyniły się do rozwoju przemysłu.

Kotlina Turyngji jest krainą żyzną i bogatą. Uprawa żyta i buraków cukrowych dała podstawę do rozwoju gorzelnictwa i cukrownictwa, a ogrodnictwo i warzywnictwo tych okolic należą do wzorowych. Stoki Harzu pokrywają lasy szpilkowe. Rudy żelaza, ołowiu, cynku i miedzi dały podstawę do rozwoju górnictwa i hutnictwa. Harz i Las Turyński należą do najczęściej odwiedzanych w porze letniej okolic, podobnie jak nasze Tatry.

W Lesie Turyńskim rozwinął się przemysł drzewny. Kopalnie rudy żelaznej na stokach południowo-zachodnich przyczyniły się do powstania przemysłu żelazniczego.

Ogniskiem hodowli kwiatów i nasion jest Erfurt, największe miasto w kotlinie turyńskiej.

Rudawy czesko-saskie i góry nadłabskie należą tylko w części do Niemiec. Bogate pokłady węgla dały początek wielkiemu przemysłowi fabrycznemu w Saksonji. Zwickau z fabrykami maszyn, hutami szkła i fabrykami wyrobów chemicznych i Chemnitz należą do najważniejszych ognisk przemysłu niemieckiego. Nad Łabą na linii kolejowej, łączącej kraje zachodnie Niemiec z wschodnimi, leży stolica Saksonji Drezno, jedno z najpiękniejszych miast niemieckich.

Przemysłową krainą jest kotlina saska. Ogniskiem przemysłu jest Halle, ogniskiem handlu Lipsk.

Kopalnie węgla i żelaza posiadają Sudety, których stoki północno-wschodnie należą do Niemiec. Największym ogniskiem przemysłowym na płycie łżyckiej jest Zgorzelec (Görlitz).

Nizina północno-niemiecka na zachód od Łaby jest krainą przeważnie rolniczą. Przemysł cukrowniczy rozwinął się głównie w Magdeburgu i sąsiednich miejscowościach. Największe znaczenie w tej części Niemiec mają porty nad morzem Północnem. Wśród nich pierwsze miejsce zajmuje Hamburg, liczący miljon mieszkańców, po Londynie i Rotterdamie największy port europejski. Mniej-

sze znaczenie ma Brema. Tu koncentruje się handel tytoniem, bawełną i naftą.

Na wschód od Łaby, aż po zachodnie granice Polski rozciągają się od gór środkowo-niemieckich po Bałtyk obszary niziny niemieckiej, obejmujące dawne siedziby słowiańskie. Marchję Brandenburską, pomorze nadodrzańskie i pojezierze meklemburskie zamieszkiwały w średnich wiekach plemiona słowiańskie, wyteplone lub zgermanizowane w ciągu wieków, podobnie jak dawni mieszkańcy Prus Wschodnich. Resztki tych plemion zachowały się na płycie łżyckiej i nad Sprewą. Są to Łużyczanie czyli Wendowie Łużycy.

Z miast, leżących w tej części Niemiec, pierwsze miejsce zajmuje stolica państwa Berlin nad Sprewą. Dzięki połączeniom kanałowym z Odrą i Łabą stał się Berlin portem śródlądowym, co umożliwiło tu rozwój wielkiego przemysłu. Liczne linie kolejowe, zbiegające się w Berlinie, uczyniły go ważnym węzłem kolejowym, co wzmogło jego handel. Berlin liczy 4 miliony mieszkańców.

Nad Bałtykiem koncentruje się handel w Szczecinie, największym porcie Niemiec po Hamburgu i Bremie. Rozwija się tu budowa okrętów. Dawna stolica biskupstwa pomorskiego za czasów Bolesława Chrobrego Kołobrzeg (Kolberg) posiada również dogodny port i znaczny handel. Z nadbałtyckich portów ma większe znaczenie Lubecka, dawna stolica potężnego związku handlowego miast, znanego pod nazwą Hanzy.

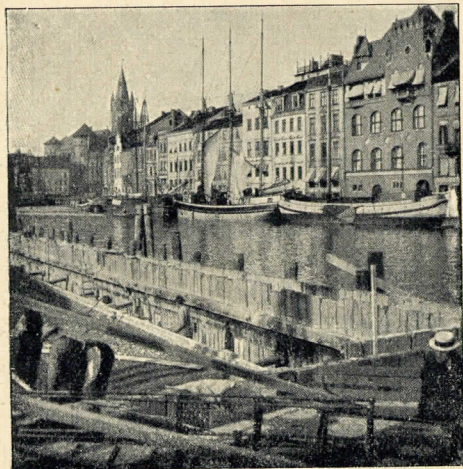
Na obszarze, graniczącym z województwem poznańskim i pomorskim, mieszka około 100 tysięcy Polaków.

Przedzielone naszym województwem pomorskim od reszty Niemiec Prusy Wschodnie są krajem przeważnie rol-

Krajobraz w Prusiech Wschodnich.

niczym. Połowę obszaru zajmują pola uprawne, resztę łąki, pastwiska i lasy, moczary i jeziora. Najbogatsze w jeziora i moczary jest Mazowsze pruskie z ludnością przeważnie polską. Są to Mazurzy, którzy po wytopieniu przez krzyżaków plemion litewskich, zamieszkujących te ziemie, osiedlili się już w średnich wiekach

Port w Królewcu.

w południowej części Prus Wschodnich, zajmując dzisiejsze powiaty: szczeciński, jańsborski, nidborski, olsztyński, żądzborski, lecki i ostródzki. Ludność polska germanizowana w ciągu wieków ma obecnie słabe poczucie narodowe i zatracła powoli swój język. Przyjęcie przez Mazurów protestantyzmu w XVI w. ułatwiło Niemcom germanizację ludności polskiej, mieszkającej przeważnie po wsiach. Zajmuje się ona w części rolnictwem, które

na lichej glebie dostarcza żyta, owsa, kartofli i lnu, przeważnie zaś hodowlą bydła dzięki pasznistym łąkom i rybołówstwem w licznych jeziorach i rzekach.

Ludność polska, zamieszkująca część dawnej Warmji, katolicka, nie uległa tak prędko germanizacji i posiada daleko silniejsze poczucie narodowe, niż protestancka ludność na pruskiem Mazowszu.

Największem miastem jest Królewiec, trzeci z rzędu port Niemiec nad Bałtykiem. Miasto było stolicą książąt pruskich, lenników Polski, Prusy Wschodnie bowiem wchodziły w skład Polski jako księstwo lenne.

Morze Bałtyckie

Znaczenie morza Bałtyckiego dla krajów, których wybrzeże wody jego oblewają, jest bardzo wielkie. W ubiegłych wiekach odgrywało ono taką samą rolę w dziejach Polski, Danji, Szwecji i potężnej Hanzy, jak morze Śródziemne w dziejach trzech południowych półwyspów Europy.

Złączone cieśninami duńskimi Skagerrakiem i Kattegatem z morzem Północnem, a przez nie z wielką drogą oceaniczną, jaką jest Atlantyk, ułatwia stosunki handlowe Polsce, Danji, Szwecji, Niemcom, Litwie, Łotwie, Estonji, Rosji i Finlandji.

Ujemną stroną Bałtyku jest zamarzanie jego wód w północnej części, co przypisać należy położeniu geograficznemu i małej zawartości soli.

Przeciętna głębokość morza Bałtyckiego wynosi 70 m. Największe głębokości znajdują się w zatoce Botnickiej i na zachód od wybrzeży Kurlandji. Płytkie są wybrzeża Finlandji, zatoka Ryska i wybrzeże niemieckie.

Obszar zajęty przez Bałtyk wynosi przeszło 400.000 km², największa długość 1.550 km, a szerokość 220 km.

Wody jego są zimniejsze od wód Atlantyku. Przyływ i odpływ bardzo nieznaczne. Częste burze utrudniają żeglugę po Bałtyku.

Z 250 rzek wpadających do niego najważniejsze są: Odra, Wisła, Niemen, Dźwina i Nawa.

W porównaniu z bogactwem rybnym morza Północnego jest morze Bałtyckie ubogie. Poławia się tu jednak znaczne ilości węgorzy i łososi. Na uwagę zasługuje również wydobywanie bursztynu zwłaszcza w południowej części Bałtyku.

Brzeg Bałtyku. Fotografia ze zbiorów Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie.

L i t w a

Oznacz położenie i granice Litwy! Wskaż wybrzeża morskie Litwy i opisz je! Wskaż rzeki przepływające Litwę! Porównaj Litwę pod względem obszaru i rozczłonkowania wybrzeża z sąsiednimi państwami!

Litwa leży w pasie pojezierzy między Polską, Łotwą i tą częścią Niemiec, która nosi nazwę Prus Wschodnich. Na niewielkiej przestrzeni oblewają ją wody Bałtyku. Obszar Litwy wynosi 52.000 km^2 , zaludnienie 2 miliony 200 tysięcy.

Główną częścią składową Litwy jest pojezierze żmudzkie, rozległa płaszczyna z niewielkimi wzniesieniami, wśród których leżą kotlinki, tworzące jeziora. One to nadają odrębny charakter tym okolicom. Wąskie doliny, biegnące w różnych kierunkach, niskie grzbiety i pagórki zawdzięczają swe powstanie morenie, którą pozostawił w odległej epoce potężny lodowiec. Świadczą o tem żwiry, kamienie i piaski, jakie znajdujemy pod cienką warstwą urodzajnej gleby, i często napotykaną glazę narzutową.

Największe wyniosłości, dochodzące zaledwie do 200 m, tworzą wzgórza Szawelskie i Telszewskie, przedzielone płynącą na południe ku Niemnowi Dubissą i Windawą, która uchodzi do Bałtyku poza granicami Litwy.

Ku południowi obniża się pojezierze żmudzkie ku Niemnowi, płynącemu szeroką doliną wśród urodzajnych pól. W malowniczej okolicy, gdzie Wilja wpada do Niemna, leży Kowno, liczące 100 tysięcy mieszkańców, stolica Litwy.

Poza doliną Niemna ku południowi teren się podnosi, krajobraz staje się pagórkowaty, pojawiają się znowu jeziora. Kraina ta jest przedłużeniem pojezierza mazurskiego.

Na wschód obniża się również pojezierze żmudzkie i przechodzi w lesistą nizinę.

Litwa ma klimat lądowy, bliskość Bałtyku nie pozostała jednak bez wpływu. Zimy nie są tak ostre i lata nie tak gorące, jak w sąsiednich krainach położonych dalej na wschód. Obfite opady spowodowały, że Litwa pokryta była dawniej potężnymi kniejami, dziś już tylko piątą część kraju pokrywają lasy.

Gleba na znacznych przestrzeniach nie bardzo żyzna. Uprawia się tu jednak w większej ilości żyto, owies i jęczmień, w niewielkiej ilości pszenicę. Kwitnie również uprawa ziemniaków i lnu, który jest obok drzewa ważnym artykułem wywozowym.

Źródłem dochodu jest chów koni, hodowla bydła rogatego, świń i owiec. Na uwagę zasługuje również hodowla drobiu, zwłaszcza gęsi, które wywozi się zagranicę.

Bogactwo zwierzyny w lasach i ptactwa wodnego na jeziorach i moczarach pozwoliło rozwinąć się łowiectwu. Jeziora dostarczają ryb w znacznej ilości.

Przemysł nieznaczny koncentruje się około Kowna. Brak węgla i wszelkich rud nie pozwolił na większy rozwój przemysłu fabrycznego.

Handel drzewem ułatwia Niemen, który jest dobrą drogą wodną, łączącą Litwę przez Bałtyk z resztą Europy zachodniej. Wielkie znaczenie dla rozwoju handlu ma przyłączenie do Litwy Kłajpedy. Koleje nieliczne. Najważniejsze linie łączą Litwę z Polską, Łotwą i Prusami Wschodnimi.

Litwa powstała jako samodzielna rzeczpospolita po przewrotach, jakie wywołała wielka wojna światowa.

Litwini są przeważnie rolnikami. Prócz wsi litewskich spotykamy na Litwie osady polskie. Miasta mają w znacznej części ludność żydowską, w której rękach znajduje się handel i rzemiosła. Polacy mieszkają w liczbie około 200 tysięcy w dorzeczu dolnej Wilji, po lewym brzegu środkowego Niemna, w Kownie zaś, stolicy Litwy, tworzą $\frac{1}{3}$ zaludnienia miasta.

Litwini są, podobnie jak Polacy, religii rzymsko-katolickiej.

Ł o t w a

Oznacz położenie i granice Łotwy! Gdzie leżą najważniejsze miasta portowe łotewskie? Jaka rzeka przepływa Łotwę, w jakim płynie kierunku i pod jakim miastem uchodzi do morza? Porównaj ujście Dźwiny z ujściem Niemna i Wisły i wymień miasta, które przy ujściach tych rzek leżą!

Łotwa, której obszar wynosi około 66 tysięcy km^2 , jest podobnie jak sąsiednia Estonja w całym tego słowa znaczeniu krajem nadbałtyckim, wody Bałtyku bowiem oblewają zachodnie wybrzeże Kurlandji, a wdzierając się głęboko w ląd zatoką Ryską oblewają wschodnie brzegi Kurlandji i zachodnie Inflant.

Podobnie jak Litwa leży i Łotwa w pasie pojezierzy i jest, podobnie jak ona, rozległą płaszczyną, poprzerzynaną niewielkimi wzniesieniami, utworzonymi przez morenę lodowca. W Kurlandji biegną te wzniesienia niedaleko granicy litewskiej. Stąd zbiera wody płynąca ku Bałtykowi Windawa i Kurlandzka Aa, wpadająca do zatoki Ryskiej.

Płynąc ku północy, przepływa Aa żyzną nizinę mitawską. Pagórkowatą, falistą krainą płynie Windawa ku północy, gdzie u jej ujścia powstał port Windawa. Wybrzeże płaskie, jednostajne, dla żeglugi korzystne.

Największe wzniesienia na wschód od zatoki Ryskiej spotykamy pomiędzy Ewiksztą, poboczną Dźwiny, a Inflancką Aą, w części kraju zwanej Inflantami szwedzkimi. Jest to t. zw. Szwajcarja Inflancka, kraina pełna malowniczych krajobrazów. Południowo-wschodnią część pojezierza inflanckiego, zwaną Inflantami polskimi, przecina dolina Dźwiny.

Klimat Łotwy zbliżony do klimatu sąsiedniej Litwy. Na wąskim pasie nadbrzeżnym znać wpływ Bałtyku, co się zaznacza szczególnie w tem, że zimy są znacznie łagodniejsze, niż na sąsiednim pojezierzu.

W rzeki jest Łotwa bogata. Najważniejsza Dźwina jest ważną drogą wodną zwłaszcza w dolnym biegu. W górnym i średnim utrudniają żeglugę progi w korycie rzeki w miejscach, gdzie Dźwina tworzy przełomy. Ujemnie wpływa na wartość Dźwiny jako drogi wodnej i to, że przy końcu listopada zamarza, a uwalnia się od lodów dopiero z początkiem kwietnia.

Urodzajnej ziemi nie posiada Łotwa wiele. Najżyźniejsze są doliny rzek. Uprawia się żyto, owies, jęczmień i ziemniaki. Na nizinie mitawskiej udaje się także pszenica. Na uwagę zasługuje również uprawa lnu i konopi. Ziemniaków uprawia się najwięcej w północnej Kurlandji. Znaczne obszary zajmują łąki, pastwiska i lasy. Dzięki przedsiębiorczości i pracowitości mieszkańców znikają liczne bagna i moczary i powiększają obszary ziemi uprawnej.

Ważną gałęzią zajęcia ludności i źródłem dochodów jest hodowla bydła i rybołówstwo. Morze, jeziora i rzeki dostarczają ryb w wielkich ilościach.

Głównem zajęciem Łotysza jest rolnictwo. Przemysłem zajmuje się mała stosunkowo ilość ludności. Rozwija się tylko przemysł drzewny i gorzelnictwo.

Handel i przemysł rozwija się głównie w stolicy państwa, Rydze, największym porcie Łotwy, połączonym linjami kolejowymi z Dźwińskiem, Lipawą i Windawą.

Rzeczpospolita łotewska zawdzięcza swe powstanie wielkiej wojnie. Obszary, które ją tworzą, należały przed wojną do Rosji.

W XIII w. podbili kraj, leżący nad zatoką Ryską i po obu brzegach dolnej Dźwiny, Kawalerowie Mieczowi i, zamieniwszy mieszkających tu Łotyszów w swoich poddanych, rozpoczęli sprowadzać kolonistów niemieckich, głównie kup-

ców i rzemieślników, osadzając ich przeważnie po miastach, które skutkiem tego przybrały charakter miast niemieckich.

Za panowania Zygmunta Augusta weszły Inflanty, tworzące wschodnią część dzisiejszej Łotwy, dobrowolnie w skład Polski, Kurlandja zaś, dzisiejsza Łotwa zachodnia, połączyła się z Polską jako księstwo lenne.

Za panowania Jana Kazimierza straciła Polska część Inflant, które podzielono na Inflanty szwedzkie i polskie.

Korzystne położenie kraju nad zatoką Ryską i drogą wodną Dźwiny było głównym powodem walk pomiędzy Polską, Szwecją i Rosją o obszary, które tworzą dzisiejszą Łotwę.

Łotysze są spokrewnieni z Litwinami. Wyznają przeważnie protestantyzm, co należy przypisać protestanckim wpływom niemieckim. Katolicka jest ludność w Inflantach polskich, gdzie mieszka obok Łotyszów znaczny procent Polaków. Kolonie polskie znajdują się w Rydze i Mitawie, a ogólna liczba Polaków, mieszkających w Łotwie, wynosi około 100 tysięcy. Niemcy mieszkają obok Łotyszów po miastach. Zaludnienie Łotwy wynosi około 2 milionów.

Estonja

Położenie? Granice? Porównaj wybrzeże Estonji, Łotwy i Finlandji! Jakie wyspy znajdują się niedaleko brzegów Estonji? W jakich kierunkach płyną rzeki Estonji?

Estonja jest krajem nadbałtyckim. Na północy oblewają ją wody zatoki Fińskiej, na zachodzie Bałtyku i zatoki Ryskiej. Na południu graniczy z Łotwą, na wschodzie zaś sięga po Narwę i jezioro Pejpus. Zajmuje obszar 47½ tysiąca km².

Wybrzeże dobrze rozczłonkowane posiada kilka dogodnych portów.

Krajobraz Estonji, podobnie jak krajobraz oddzielonej od niej zatoką Fińską Finlandji, zawdzięcza swe powstanie działaniu lodowca, który, posuwając się z północy, położył i pozaokrąglął skały dawniejszego pochodzenia, z jakich utworzona jest Estonja. Moren pozostawił lodowiec niewiele. Rozpoczynają się one dopiero w południowej części, graniczącej z pojezierzem Inflanckiem.

Jeziora Estonji zawdzięczają również swoje powstanie działalności lodowca. Największe z nich Pejpus zajmuje wraz z je-

ziorem Pskowskim obszar 3500 km². Leży na granicy między Estonją a Rosją.

Najwyżej wznosi się południowa część kraju. Teren obniża się ku wybrzeżu zachodniemu, północnemu i ku pogranicznym jeziorom na wschodzie. Obniżając się terasowato ku północy, opada stromo ku morzu, skutkiem czego rzeki tworzą przy ujściach piękne wodospady.

Klimat lądowy we wnętrzu kraju z ostrą zimą i gorącym latem, łagodniejszy na sąsiednich wyspach i na wybrzeżu.

Z wysp największa Ozylja ma krajobraz zbliżony do krajobrazu Estonji. Falista równina, pełna jezior i trzęsawisk, opadająca stromo ku morzu, pokryta lasami. Na urodzajnych obszarach uprawia się zboże, len i konopie. Podobne stosunki panują na mniejszych sąsiednich wysepkach.

Znaczne obszary zajmują w Estonji nieużytki, bo około trzeciej części powierzchni kraju, najwięcej łąki i pastwiska. Lasów ma Estonja jeszcze znaczne obszary, przeważnie szpilkowych. Gleby, nadające się pod uprawę zbóż, jest tu niewiele. Pracowita ludność powiększa jej obszar przez osuszanie i odwadnianie bagien i moczarów, uprawia zaś głównie żyto, jęczmień, owies i ziemniaki. Podobnie jak w sąsiedniej Łotwie uprawia się także len. Rozwija się warzywnictwo.

Chów bydła, owiec, świń daje znaczne dochody.

Morze, jeziora i rzeki dają zajęcie i dochody nadbrzeżnym mieszkańcom, zajmującym się rybołówstwem.

Lasy mają wielkie znaczenie dla gospodarstwa krajowego. Przemysł z powodu braku węgla słabo się rozwija. Powstał jednak przemysł drzewny. Nie brak i tych gałęzi, które są związane z produkcją zboża. Obok przemysłu spożywczego istnieje w Estonji przemysł garbarski. Nadto posiada kraj kilka fabryk sukna, cementu i szkła.

Handel rozwija się w miastach portowych, głównie zaś w stolicy państwa Rewlu, noszącym obecnie nazwę Tallinn, połączonym liniami kolejowymi z Łotwą i Rosją.

Estowie w liczbie ponad milion są pochodzenia fińskiego, język ich jest zbliżony do języka Finnów. Są przeważnie protestantami. Prócz nich mieszkają w Estonji w niewielkiej ilości Szwedzi, Niemcy i Rosjanie.

Rzeczpospolita estońska powstała w czasie wielkiej wojny.

Położenie kraju nad zatoką Ryską i Fińską, dobrze rozczłonkowane wybrzeże, porty, które są punktami oparcia dla handlu między Europą zachodnią i wschod-

nią sprawiły, że Estonja począwszy od XIII w. była podobnie jak Łotwa przyczyną walk pomiędzy państwami nadbałtyckimi i przechodziła z rąk duńskich w niemieckie, następnie szwedzkie, a wreszcie w wieku XVIII w rosyjskie. Zaznaczyło się to przechodzenie z jednych rąk w drugie napływowym żywiołem, jakim są w Estonji Szwedzi, Niemcy i Rosjanie.

Czechosłowacja

Granice? Położenie? Wskaż góry otaczające kotlinę czeską! Porównaj Sudety, Rudawy i Las Czeski z Karpatami! Jakże rzeki wypływają z gór otaczających kotlinę czeską, a jakie z Karpat? Do jakich zlewisk należy Czechosłowacja? Jakże miasto leży przy ujściu Łaby do morza Północnego?

Czechosłowacja powstała jako samodzielne państwo w czasie wielkiej wojny po rozpadnięciu się Austro-Węgier.

Dzisiejsza rzeczpospolita czesko-słowacka obejmuje obszar znacznie większy, niż dawne państwo czeskie Przemyślidów. Obszar jej wynosi 140.000 km², zaludnienie przeszło 14 milionów.

Kotlina czeska jest najważniejszą częścią Czechosłowacji. Otaczają ją góry krawędziowe: Sudety, Rudawy i Las Czeski. Na południowy wschód od kotliny czeskiej leży kotlina Morawy, otoczona pogórzem czesko-morawskim z północnego zachodu, Karpatami z południowego wschodu.

Druga część składowa Czechosłowacji obejmuje znaczny obszar Karpat zachodnich z ludnością słowacką i polską i mniejszy obszar Karpat wschodnich z ludnością ruską.

Sudety składają się z kilku odrębnych części, wśród nich najważniejsze Karkonosze. Obniżenie pomiędzy Sudetami a Karpatami nosi nazwę bramy morawskiej. Karkonosze są najwyższą częścią w Sudetach. Tu wznosi się ponad 1600 m Śnieżka, najwyższy szczyt sudecki. W Karkonoszach ma źródła Łaba, wdzierająca się dopływami głęboko w góry. Liczne wodospady ożywiają krajobraz. W dolinach uprawia się żyto, owies, ziemniaki, stoki gór pokrywają lasy, dające mieszkańcom tych okolic źródło dochodów, wyżej zaś, ponad linią lasów, pokrywają grzbiety gór pasznicze łąki, podobne do alpejskich. Chów bydła jest głównym zajęciem ludności, zamieszkującej wioski górskie. U stóp Karkonoszy rozwinął się przemysł. Dla celów przemysłowych wyzyskuje się siłę wodną. Huty szkła, fabryki wyrobów tkackich,

przędzalnie i papiernie przyczyniają się do podniesienia dobrobytu mieszkańców.

Drugą grupą gór, otaczającą kotlinę czeską od północno-zachodu i oddzielającą ją od Saksonji, są Rudawy. Opadają one stromo ku kotlinie Ochrzy, wpadającej z lewej strony do Łaby. Zapadłość, którą płynie Ochrza, zawdzięcza swe powstanie działalności wulkanicznej. Kraina ta bogata w węgiel obfituje w źródła mineralne.

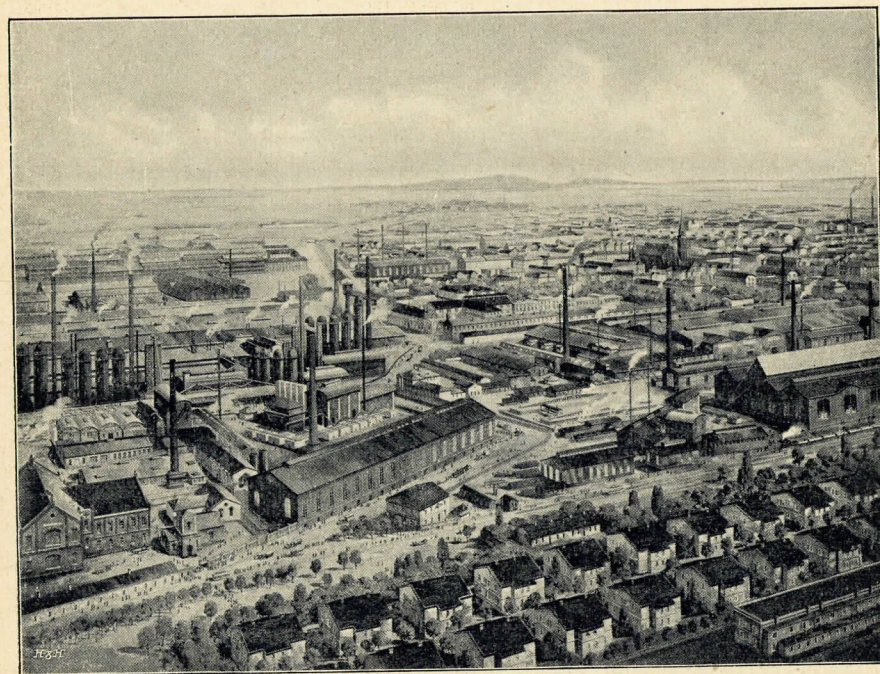
Od gór Smereczanych, które należą tylko w niewielkiej części do Czech, wznosi się w kierunku południowo-wschodnim Las Czeski. Olbrzymie lasy pokrywają znaczne przestrzenie; są one głównym źródłem dochodu mieszkającej tu ludności. Kopalń brak. Tylko grafit pojawia się nad górną Wełtawą. Przemysł bardzo słabo rozwinięty. Powstały tu tylko fabryki zapalek i huty szkła.

Kotlina czeska dzieli się na trzy mniejsze kotliny: budziejowicką na południu, pilzneńską w środku i kotlinę nad Łabą i Ochrzą na północy. Kotlina budziejowicka zalesiona, bogata w uprawne pola, posiada liczne, dobrze zarybione stawy i rozwinięty przemysł browarniczy. Kotlina pilzneńska obfituje w rudy żelaza, ołowiu, srebra i pokłady węgla, co uczyniło z tej części Czech jeden z wybitnych okręgów przemysłowych. Fabryki broni i browary rozwinęły się najwięcej. Kotlina nad Łabą i Ochrzą, zajmująca północną część kotliny czeskiej, jest najniżej położoną częścią Czech. Rozwinęła się tu głównie uprawa zboża, buraków cukrowych i chmielu dzięki urodzajności gleby. Powstały liczne cukrownie. Kwitnie ogrodnictwo i sadownictwo, a w okolicach Melnika nad ujściem Wełtawy do Łaby uprawia się winną latorośl. Kraina ta nosi nazwę „ogrodu Czech“. Sąsiednie kopalnie węgla przyczyniły się do rozwoju przemysłu tkackiego. Wzgórza, oddzielające dolinę Ochrzy od kotliny pilzneńskiej, posiadają bogate kopalnie rud żelaznych i węgla. Nad Wełtawą u zbiegu kotlin leży stolica Czechosłowacji Praga, licząca 670 tysięcy mieszkańców, ognisko handlu i przemysłu.

Z biegiem rzek płynących ku Morawie przez niewielkie wzniesienia, pokryte lasami, wchodzimy w kotlinę tej rzeki. Północna jej część, skąd prowadzi ku Polsce najdogodniejsze przejście szerokim obniżeniem między Karpatami i Sudetami, t. zw. bramą morawską, nosi nazwę Hanny. Jest to najżyźniejsza część Moraw. Uprawia się tu najwięcej pszenicy, jęczmienia i buraków cukrowych. Browary

i cukrownie tworzą główne gałęzie przemysłu spożywczego. Równie urodzajna jest ta część kotliny, wśród której leży ognisko przemysłu Berno. I tu rozwinął się obok przemysłu tkackiego przemysł spożywczy, oparty na uprawie buraków cukrowych i jęczmienia. Dalej ku południowi rozszerza się kotlina i przechodzi w nizinę nad dolną Morawą.

Idąc z kotliny Morawy na wschód, wchodzimy w kraj pagórkowaty, urodzajny, z licznymi osadami ludzkimi. Jest to kraina podgórze karpacciego. Za podgórzem Karpaty.

Witkowiec.

Najważniejszym pasmem w zachodniej części łuku karpacciego jest Beskid Wysoki. Uprawa roli i hodowla bydła rozwinęły się głównie na podgórzu. Dzięki kopalniom węgla w zagłębiu morawsko-śląskiem jest podgórze karpaccie koło Karwiny i Morawskiej Ostrawy jednym z największych ognisk przemysłu. Największe fabryki powstały w Witkowicach. Znaczną część zagłębia węglowego zamieszkuje ludność polska w liczbie około 200 tysięcy.

Na południe od łuku zewnętrznego, będącego osią Karpat, łączącą Karpaty słowackie z wyżyną siedmiogrodzką, biegnie

szereg pasm górskich, poprzedzielanych dolinami rzek, płynących ku Dunajowi. Wśród nich najpotężniejsze Tatry. Dolina górnego Wagu oddziela je od Tatr Niskich, leżących między tą doliną a doliną górnego Hronu. Wszystkie te góry są słabo zaludnione, pokryte na znacznych przestrzeniach lasami szpilkowemi. Zaludnione są tylko doliny rzek. Ludność zajmuje się głównie hodowlą bydła i rolnictwem. Na Spiszu i Orawie mieszka około 100 tysięcy Polaków.

Trzecią grupę tworzą góry wulkanicznego pochodzenia, otaczające od północnego zachodu nizinę węgierską. Południowe stoki tych gór nadają się do uprawy winnej latorośli.

Lasami pokryte są Karpaty wschodnie. Głównym zajęciem nielicznej ludności jest chów bydła i rolnictwo.

Klimat w kotlinach krajów sudeckich jest znacznie łagodniejszy, niż w otaczających je górach. Opady atmosferyczne są w górach obfitsze. Klimat w krajach karpaccich jest surowszy, niż w krajach sudeckich. Im dalej na wschód tem zimy ostrzejsze, a lata gorętsze.

Z rzek Czechosłowacji najważniejsza jest Łaba, jedyna wielka droga wodna na północny zachód dla produktów przemysłu czeskiego i surowców, przewożonych z poza granic kraju. Hamburg, największy port Niemiec, u ujścia Łaby stał się po uznaniu Łaby za rzekę międzynarodową (podobnie jak Odra, Niemen, Dunaj) niejako miastem portowem Czech. Z innych rzek ważną rolę odgrywa Dunaj, łączący Czechosłowację z krajami półwyspu Bałkańskiego, i Wełtawa jako droga wodna, nad którą leży ognisko handlu Praga.

Rolnictwo stoi wysoko w całej części sudeckiej Czechosłowacji, najwyżej w kotlinie czeskiej i kotlinie Morawy dzięki urodzajności gleby. Doliny w górach otaczających Czechy i w Karpatach nadają się również do uprawy zbóż, zwłaszcza żyta i owsa, produkcja jednak nie wystarcza na wyżywienie ludności tych okolic. Znaczne obszary pól w kotlinie Morawy zasiane są jęczmieniem. Kwitnie tu także, a szczególnie w dolinie Ochrzy i Morawy uprawa chmielu, co dało podstawę do rozwoju przemysłu browarniczego. Piwo czeskie stanowi ważny artykuł wywozowy. Uprawie buraków cukrowych zawdzięcza rozwój przemysł cukrowniczy, ilość zaś cukru produkowanego przez cukrownie czeskie i morawskie jest tak znaczna, że wywozi się go do sąsiednich krajów.

Łagodny klimat kotlin przyczynił się obok dobrej gleby i pracowitości mieszkańców do wysokiego stanu sadownictwa

i ogrodnictwa w Czechach i Morawach. Bogate lasy w Karpatach i górach, otaczających kotlinę czeską, dały podstawę do rozwoju przemysłu leśnego. Chów bydła, owiec i koni stoi wysoko.

Podstawą bogactwa kraju są jednak głównie kopalnie węgla i opierający się na nich wielki przemysł fabryczny. Rozwinęły się tu wszystkie jego rodzaje.

Handel ułatwiają liczne linje kolejowe, dobre drogi bite i drogi wodne Łaby, Dunaju, Wełtawy i Morawy. Z Polską łączy się Czechosłowacja linją kolejową, biegnącą bramą morawską i kilku linjami kolejowemi karpaccikami.

Czechosłowacja jest państwem narodowo mieszanem. Obok Czechów i Słowaków mieszkają tu Niemcy, Polacy, Rusini i Madziarzy. Z ogólnej liczby mieszkańców, wynoszącej około 14 milionów, jest Czechów około 7 milionów, Słowaków 2 miliony, Polaków w zachodniej części Śląska Cieszyńskiego i w karpaccich kotlinach przeszło 300.000, Rusinów około 400.000, Madziarów około 800.000, Niemców ponad 3 miliony.

Niemcy, których się w wielkiej liczbie spotyka na Śląsku i Morawach, mieszkają przeważnie w górach, otaczających kotlinę czeską.

Węgry

Oznacz położenie Węgier i wskaż, z jakimi państwami graniczą! Która część Węgier jest nizinna? W której znajdują się pasma górskie? Wskaż rzeki, przepływające nizinę węgierską! Z jakich gór płyną ku Dunajowi poboczne rzeki? Z jakimi krajami łączy Dunaj Węgry?

Węgry posiadały przed wielką wojną obszar trzy razy tak wielki jak obecnie i około 20 milionów mieszkańców. Dziś wynosi powierzchnia Węgier nieco więcej ponad 90.000 km^2 , liczba zaś mieszkańców przeszło 8 milionów. Pozostały w ich rękach tylko obszary etnograficznie madziarskie.

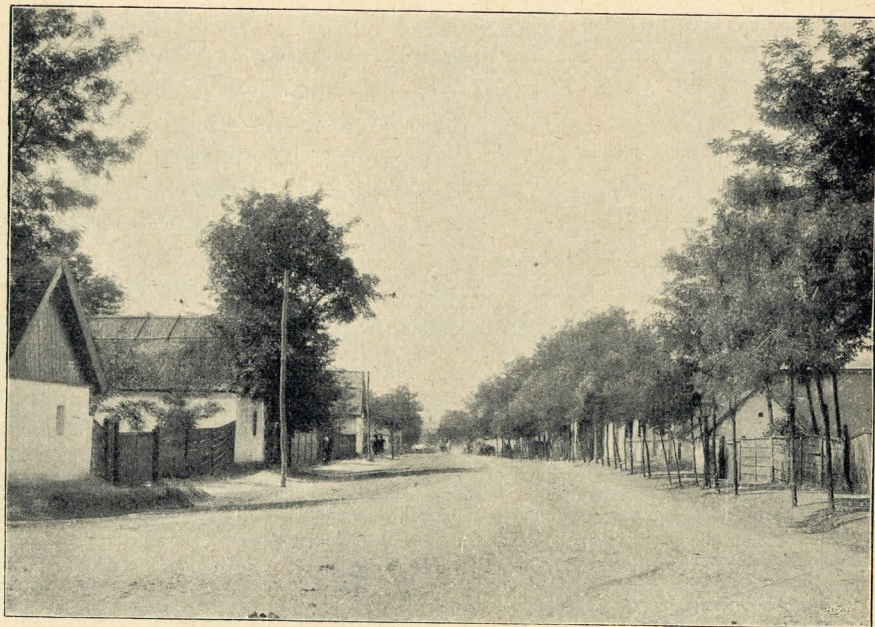
Dzisiejsze Węgry można nazwać państwem nad-dunajskiem, leżą bowiem po obu brzegach środkowego biegu Dunaju, który je łączy z Austrią i półwyspem Bałkańskim.

Nizina węgierska, która tworzy dzisiejsze Węgry, przedzielona Dunajem, jest w części wschodniej równiną, przez którą toczy swe wody Cisa, główny dopływ Dunaju i jej poboczne.

Zachodnia część niziny między Dunajem a Drawą jest na znacznej przestrzeni krainą pagórkowatą.

Cała nizina węgierska była w odległej epoce morzem, które odcięte, zamieniwszy się w jezioro, wysychało powoli, a rzeki,

toczące z sąsiednich gór żwiry i piaski, wypełniały jego dno. Po zniknięciu jeziora pokryła się nizina lessami czyli glinkami, nawianemi przez wiatry. W tych pokładach lessowych wyżłobiły rzeki szerokie doliny, zalewane często, zwłaszcza w czasie wysokiego stanu wody w Dunaju. Rzeki osadzały na znacznych przestrzeniach piaski, tworzące wydmy. Wydmy piaszczyste, pokrywające znaczne obszary niziny, zamieniły się dzięki pracy rąk ludzkich w pastwiska, podobnie jak bagniste i moczarowate obszary nadbrzeżne. Regulacja rzek i zalesienie wydym zmieniły zupełnie charakter niziny węgierskiej.

Nizina węgierska. Typowa wieś madziarska.

Urodzajna gleba sprzyja rozwojowi rolnictwa. Pszenica, kukurydza, buraki cukrowe pokrywają coraz większe obszary z każdym rokiem, łąki bowiem i pastwiska zamieniają się coraz częściej w uprawną rolę.

Nizina węgierska ma klimat lądowy. Charakteryzują go gorące lata. Wysoka temperatura lata sprzyja uprawie wina. Ubóstwo opadów wywołało brak lasów na nizinie i powstanie stepowych obszarów. Największy wpływ wywarły na klimat Węgier otaczające je góry.

Sieć rzeczna Węgier składa się z Dunaju wraz z wpadającą do niego Cisą i ich dopływów. Dunaj ma wielkie zna-

czenie jako najdogodniejsza droga wodna, łącząca Węgry z przemysłową Czechosłowacją, Austrią i Niemcami z jednej strony, a krajami bałkańskimi o słabym przemyśle z drugiej. Dla wewnętrznego ruchu handlowego ma znaczenie i Cisa, jako dogodna droga wodna, połączona kanałami z Dunajem. Znaczenie jej podniosło się, odkąd uregulowano jej brzegi.

Głównem zajęciem ludności na Węgrzech jest rolnictwo. Najwięcej uprawia się pszenicy i kukurydzy. Znaczne dochody daje uprawa tytoniu. Burakom cukrowym, jakich dostarczają urodzajne pola niziny węgierskiej, zawdzięcza istnienie przemysł cukrowniczy. Stoki gór, otaczających nizinę od zachodu i północy, pokryte winnicami, dostarczają wina, ważnego artykułu wywozowego.

Chów bydła, koni i świń jest obok rolnictwa drugim ważnym źródłem bogactwa.

Przemysł rozwinął się głównie w zachodniej części kraju. Odrębne ognisko przemysłowe tworzy stolica państwa Budapeszt, liczący przeszło milion 200 tysięcy mieszkańców. Główną gałęzią przemysłu jest przemysł spożywczy. Na bogatych zbiorach pszenicy i żyta opiera się młynarstwo, dostarczające mąki nie tylko na potrzeby mieszkańców Węgier, ale i na wywóz. Kwitnie gorzelnictwo i przemysł cukrowniczy. Ujemnie wpływa na wyższy rozwój przemysłu węgierskiego brak węgla w większej ilości.

Węgry są, podobnie jak sąsiednia Austria, państwem jednolitem pod względem narodowym. Madziarzy są przeważnie katolikami, część jest protestancka.

Rumunja

Położenie? Granice? Jakie morze oblewa wybrzeże Rumunii? Gdzie znajdują się góry, wyżyny i niziny Rumunii? Jaka wielka rzeka płynie przez Rumunię i z jakimi krajami ją łączy?

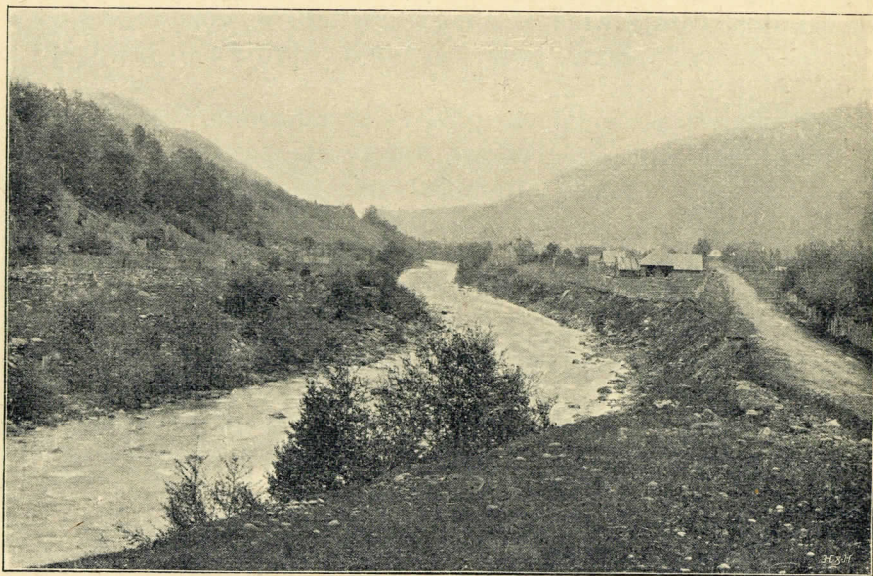
Królestwo rumuńskie zajmuje obszar około 300.000 km², a liczy przeszło 17 milionów mieszkańców. Do czterech dawnych odrębnych grup, jakie tworzyły południowe stoki Karpat, nizina wołoska, Mołdawja i skalista wyżyna Dobrudży, przybyły: Siedmiogród z częścią Banatu i niziny węgierskiej, Bukowina i Besarabja.

Nizina wołoska jest krainą żyzną na znacznych przestrzeniach. Pokrywają ją łąny pszenicy i kukurydzy, nad Dunajem zaś posiada olbrzymie pastwiska, na których wypasają się stada bydła i koni.

Poprzeczynana jarami Mołdawja, obejmująca wschodnie stoki Karpat i część płyty czarnomorskiej, a oddzielona dawniej od Besarabji, tworzy z nią razem odrębną krainę o charakterze stepowym, przeważnie urodzajną, słabo zaludnioną.

Stepowy charakter ma również oddzielona Dunajem od niziny wołoskiej i Besarabji Dobrudża. Mało urodzajna, bogata w pastwiska, słabo zaludniona, posiada jednak wielkie znaczenie dla Rumunji jako kraina nadmorska.

Odrębną grupę tworzy wyżyna siedmiogrodzka, otoczona ze wszystkich stron górami. Sama wyżyna jest krainą pagórkowatą, mało urodzajną, z wyjątkiem dolin rzecznych.

Wyżyna siedmiogrodzka. Dolina rzeki Marosz.

Klimat Rumunji nie jest wprawdzie na całym obszarze kraju jednakowy i wykazuje odrębne krainy klimatyczne w górach i na nizinie, jest jednak przeważnie lądowy. Cechą jego są ostre zimy i gorące lata. Wiatry północno-wschodnie i południowo-zachodnie powodują opady bogatsze w górach, uboższe na nizinie.

Rzeki obfitują w wodę. Cała prawie Rumunja leży w dorzeczu Dunaju. Do żeglugi nadają się tylko Dunaj i Prut. Inne służą do spławiania drzewa z lasów karpaccich.

Ludność kraju przed połączeniem się Rumunji z Siedmiogrodem, Bukowiną i Besarabją jednolita, przedstawia obecnie większą rozmaitość. Obok najliczniejszych Rumunów mieszkają tu Madziarzy w Siedmiogrodzie, Niemcy w Siedmiogrodzie i na

Bukowinie, Rusini i Polacy na Bukowinie i w Besarabji, Bułgarzy w Dobrudży i Żydzi przeważnie po miastach i miasteczkach.

Rumuni, których liczba po wcieleniu Siedmiogrodu, Bukowiny i Besarabji do Rumunji wynosi około 12 milionów, są potomkami Daków i Słowian, którzy za rządów rzymskich pod wpływem kolonistów przyjęli język łaciński, podobnie jak Gallowie we Francji i Iberowie na półwyspie Pirenejskim. W ciągu wieków język ich przekształcał się, ulegając do pewnego stopnia wpływom słowiańskim, obecnie zaś przypomina z języków romańskich najwięcej język włoski.

Pod wpływem sąsiedniego Konstantynopola rozszerzyła się wśród Rumunów religja grecko-wschodnia.

Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo. Hodowla bydła i owiec rozwinęła się przeważnie w górach i na stepowych obszarach. Na urodzajnych polach uprawia się najczęściej pszenicy i kukurydzy. Winnice spotyka się najczęściej w Mołdawji.

Górnictwo dostarczało dawniej tylko soli i nafty, która obok pszenicy i bydła była i jest najważniejszym artykułem wywozowym. Obecnie przybyło złoto w Siedmiogrodzie, w mniejszej zaś ilości żelazo, węgiel, srebro, miedź i ołów.

Przemysł dopiero w zawiązku. Kwitnie tylko przemysł spożywczy, zwłaszcza młynarstwo. W związku z bogactwem nafty rozwinęły się rafinerje tego produktu, obfite w drzewo lasy karpaccie przyczyniły się do powstania tartaków.

Handel rozwija się dzięki Dunajowi i kolejom. Porty rzeczne w Gałaczu i Braile należą do największych. Port morski w Konstancy, połączony linią kolejową ze stolicą państwa Bukaresztem (650.000 mieszkańców), łączy Rumunję z Europą zachodnią, dokąd wywozi się zboże, naftę i drzewo, a skąd przywozi się wyroby przemysłowe.

Wszystkie ważniejsze linje kolejowe zbiegają się w Bukareszcie i mają związek z kolejami, które prowadzą do Węgier, Rosji, Bułgarji i Polski. Połączenie kolejowe z Polską przez Czerniowce na Bukowinie przyczyni się w najbliższej przyszłości do ożywienia ruchu handlowego między Rumunją i Polską, zwłaszcza po wzmożeniu się ruchu przemysłowego u nas.

Rumunja jest królestwem konstytucyjnym. Dawna kolonia rzymska od czasów Trajana była jako kraj przejściowy z Europy na półwysep Bałkański narażona na ciągłe wędrówki i zabory. Po powstaniu państwa węgierskiego uległa część Rumu-

nów, mieszkających w Siedmiogrodzie, Madziarom. Mołdawja i Wołoszczyzna hołdowały w epoce Jagiellonów Polsce. Ostatecznie weszły oba księstwa jako hołdownicze prowincje w skład państwa tureckiego, do którego należały do połowy wieku XIX. Po uzyskaniu niepodległości i po złączeniu Mołdawji i Wołoszczyzny, dąży Rumunja do złączenia reszty obszarów w całości lub części rumuńskich, pozyskuje Dobrudżę, a z nią dostęp do morza Czarnego, wielka zaś wojna spełnia najgorętsze życzenia narodu: Siedmiogród, Banat, Bukowina i Besarabia z przeważającą ludnością rumuńską łączą się w jedną całość z krajem macierzystym.

C) Europa wschodnia

Rosja

Porównaj układ pionowy Rosji z układem innych krajów Europy!

Gdzie znajdują się góry, gdzie wyżyny, a gdzie niziny w Rosji? Jaki kierunek mają góry Ural, a jaki na Krymie? Wskaż płytę czarnomorską, rosyjską, nadwołżańską!

Do jakich zlewisk należy Rosja? Wskaż źródła, opisz bieg i ujście rzek, wpadających do morza: Lodowatego Północnego, Czarnego, Azowskiego i Kaspijskiego! Wskaż działy wód między zlewiskami mórz! Czy działy wód tworzą pasma gór? Jaka rzeka płynie na granicy Rosji i Rumunji? Wskaż dorzecze rzek i ich dopływy! Które rzeki mają swe źródła w górach, które na wyżynie? Wskaż największe jeziora Rosji!

Rosja zajmuje w Europie 4,620.000 km², w Azji 16½ miliona km². Na tych obszarach liczy ludność w Rosji europejskiej 107½ miliona, w Azji około 29 milionów.

Ukształtowanie wybrzeży nie należy do bardzo korzystnych. Wysp i półwyspów mało, dogodnych portów także niewiele.

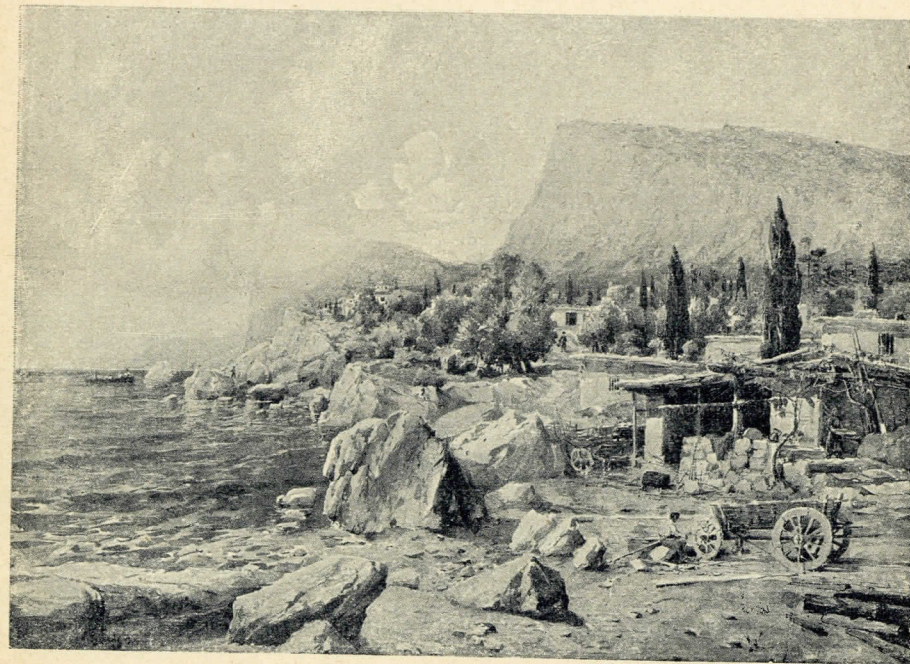
Na wybrzeżu morza Lodowatego Północnego, weiskającego się morzem Białym w głąb lądu, ma większe znaczenie tylko Archangielsk, dostępny zaledwie przez kilka letnich miesięcy dla okrętów i Murmańsk na półwyspie Kola.

Wielkie znaczenie ma dla handlu Rosji morze Czarne, głębsze, cieplejsze i bardziej słone od Bałtyku. Brzegi strome, wysokie i obsuwiste, skaliste zaś na południowym Krymie. Przy ujściach rzek leżą jeziora wybrzeżne, zwane limanami, odcięte od morza ławicami piaszczystymi, kosami. Limany łączą się, i to niezawsze, wąskimi przejściami z morzem.

Znaczenie morza Czarnego obniża to, że cieśniny, łączące je z sąsiednimi wodami, należą do innych państw.

Wybrzeża Morza Kaspijskiego, strome na południu, są na północy niskie i do tworzenia portów niezdadne. Morze Kaspijskie jest właściwie jeziorem śródlądowym, ponieważ jednak powierzchnia jego wynosi około 438.000 km², nosi nazwę morza. Bogactwem ryb przewyższa wszystkie morza, znaczenie jego zaś dla handlu podniosło się od czasu zbudowania kolei kaukaskiej i turkietańskiej.

Wśród tych mórz zaległ całą przestrzeń wielki niż, na którym napotykały niewielkie pagórki i wzniesienia.

Wybrzeże morza Czarnego na Krymie.

Góry występują tylko na wschodzie, jako pasmo Uralu, i na południu na Krymie.

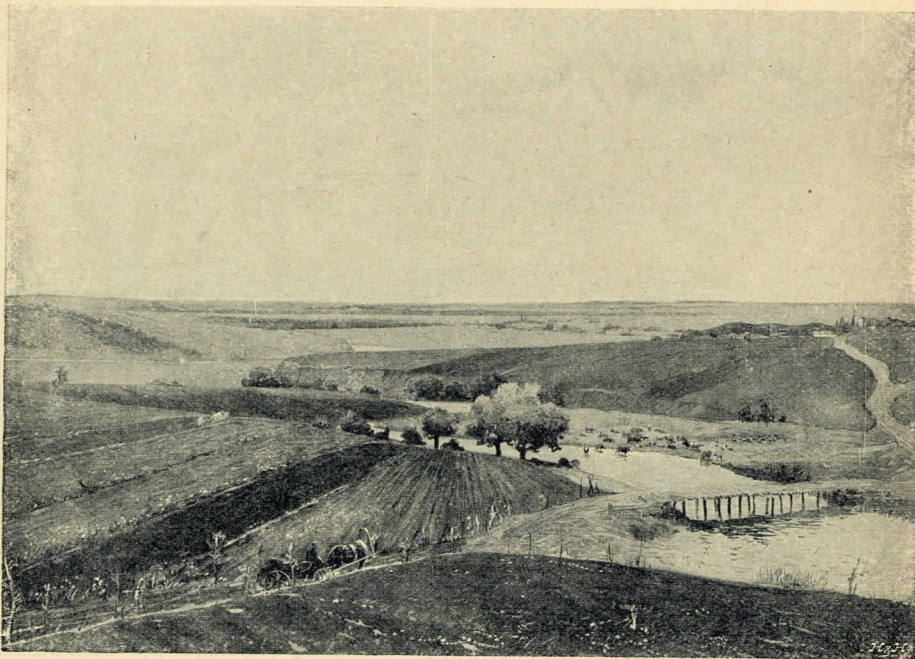
Środek Rosji zajmuje płyta rosyjska, nad Wołgą zaś rozciąga się płyta nadwołżańska, opadająca stromo ku rzece po prawym brzegu średniego jej biegu.

Nieznacznym wzniesieniem jest dział wodny między zlewiskiem morza Lodowatego Północnego i Morza Kaspijskiego.

Płyty te i wyżyny nie dochodzą nigdzie do znacznej wysokości. Największe wzniesienia na wyżynie wałdajskiej wynoszą ponad 300 m.

Płyta czarnomorska przedstawia lekko sfalowaną płaszczyznę, wznoszącą się w przeważnej części ponad 200 m, poprzerzynaną jarami rzek, pokrytą urodzajnymi polami, na południowym wschodzie przechodzącą w stepy.

Część Polesia, należąca do Rosji, jest krainą błotnistą, moczarową, pełną trudno dostępnych jezior, pokrytą sosnowymi lasami i błotnistymi łąkami. Tu i ówdzie tylko wyżej położone piaszczyste i gliniaste obszary nadają się do osiedlenia się i do uprawy.

Płyta czarnomorska.

Południową część Rosji zajmuje nizina nadkaspjska i czarnomorska.

Północ zaległa nizina arktyczna, pokryta na południu lasami, na północy tundrami.

Od wschodu zamyka niż pasmo Uralu. Góry średniej wysokości, jak Beskid w Karpatach, sięgają na północy na sąsiednie wyspy, na południu przechodzą, dzieląc się na pomniejsze pasma, w wyżynę. Północna część najwyższa, skalista, pokryta lasami pełnymi zwierza; środkowa bogata w miedź, żelazo, złoto, srebro, platynę i węgiel; południowa lesista, obfituje również w miedź i złoto.

Południowy Krym, różny od północnego stepowego, zajmują góry, dochodzące do wysokości szczytów Beskidu.

Rzeki niżu wschodnio-europejskiego różnią się tem od innych rzek Europy, że źródła ich leżą przeważnie nie na stokach pasm górskich, lecz na działach wód, wznoszących się najwyżej na 300 m ponad powierzchnią morza. To ułatwiło połączenie rzek kanałami.

Wołga, Dniepr, Don, Dwina i Peczora należą do najdłuższych rzek Europy, jeden tylko Dunaj z pozostałych rzek Europy zajmuje drugie miejsce po Woldze. Dla komunikacji wewnętrznej znaczenie ich wielkie, zwłaszcza wobec połączeń kanałowych. Ujemną stroną jest zmienny stan wody, podczas gdy bowiem w lecie rzeki, jak Ren, Rodan, Dunaj dzięki bogatym opadom i lodowcom mają znaczny zapas wody, wtedy poziom na rzekach nizin opada. Dalszą ujemną stroną jest to, że przez znaczną część roku są one pokryte lodem, koryto ich zaś najczęściej piaszczyste i namuliste.

Z pomiędzy rzek, płynących na północ, najważniejszą jest Dwina dzięki temu, że przepływa bogatą w lasy okolicę i jest połączona z Wołgą.

Z bałtyckich rzek ma Newa znaczenie dla żeglugi, jako odpływ wielkich jezior.

Z rzek zlewiska morza Czarnego wypływa Dniestr, oddzielający Rosję od Rumunii, w naszych Karpatach, skąd ma najważniejsze dopływy. Z lewego brzegu płyną ku niemu rzeki z płyty podolskiej, przez którą Dniestr toruje sobie drogę, wrzynając się w nią głębokim jarem, podobnie jak Boh, mający swe źródła na płycie podolskiej. Obie rzeki uchodzą limanami do morza.

Największą z rzek czarnomorskich jest Dniepr. Źródła jego leżą na wyżynie wałdajskiej. Przepłynawszy Polesie, skąd ku niemu płynie Prypeć, toruje sobie drogę przez Ukrainę, tworząc tu skaliste progi i wodospady, utrudniające żeglugę. Na stepach czarnomorskich za porohami tworzy mnóstwo wysepek, t. zw. „zaporoże“. Uchodzi limanem. Znaczenie jego dla komunikacji jest znaczne.

Do morza Azowskiego płynie Don z płyty rosyjskiej.

Największą rzeką, wpadającą do Morza Kaspjskiego i największą w Europie, jest Wołga. Płynąc z wyżyny wałdajskiej wzdłuż północnego skraju płyty rosyjskiej, łączy się tu z Oką, nad której poboczną Moskwą leży Moskwa.

Zwróciwszy się na południe, opływa płytę nadwołżańską, tworzącą po prawym brzegu wyniosłości o charakterze górskim. Na tej przestrzeni wpada do niej z Uralu Kama.

Minawszy płytę nadwołżańską, wpływa na nizinę nadkaspijską i szeroką deltą wpada do Morza Kaspijskiego.

Płynąc przez okolice lesiste, przemysłowe i czarnoziemne, urodzajne niwy, łączy Wołga najrozmaitsze krainy jako ważna droga komunikacyjna. Połączona z Newą, Dwina, Peczorą i Donem, ułatwia transport drzewa

Wołga. Połów ryb.

i wyrobów przemysłowych wdół biegu, w górę zaś płyną po niej statki naładowane zbożem i naftą.

Jeziora zajmują znaczne obszary północnej części płyty rosyjskiej.

Wobec tego, że Rosja rozciąga się na przestrzeni 25 stopni szerokości geogr., muszą być znaczne różnice temperatury między północą a południem. Brak gór i niewielkie różnice w wzniesieniu ponad poziom morza są przyczyną, że gwałtownych przejść klimatycznych nie spotykamy tutaj, jak na Zachodzie.

Klimat jest lądowy, a Rosja krajem przejściowym między Europą i Azją. W zimie wieją na północy i w środku niżu wiatry południowo-zachodnie, łagodzące klimat, na południu wiatry północne i wschodnie, które znacznie oziębiają temperaturę. Zimy trwają na południu trzy miesiące, na północy ośm miesięcy. W lecie wieją na północy i w środku niżu wiatry zachodnie i północno-zachodnie, sprowadzając tu bogatsze opady, na południu wieją wiatry z kontynentu, powodując brak opadów letnich. Deszcze padają tu przeważnie na wiosnę i to w postaci gwałtownych ulew. Suche lata są główną przyczyną stepowego charakteru okolic południowych.

Kaczki rybackie na Wołdze w Astrachanie.

Stepy, pokryte trawą i bujnym kwieciem na wiosnę, przedstawiają w czasie letniej posuchy obraz „suchego oceanu“, i to tem posepniejszy, im dalej na wschód ku Morzu Kaspijskiemu.

Ku północy krajobraz się zmienia. Z żyznych pól, pokrytych łanami pszenicy na płycie rosyjskiej, wchodzimy w okolicę, gdzie las miesza się z uprawną ziemią. Dęby, lipy, klony, wiązy i czarne olchy ustępują powoli ku północy brzoźom i drzewom szpilkowym, aż na dalekiej północy znikają i one, pozostawiając miejsce mchom i porostom, pokrywającym tundrę.

Na urodzajnych ziemiach wschodniego Podola kwitnie uprawa buraków cukrowych — na Białej Rusi i nad górnym Dnieprem uprawa lnu, podobnie jak nad górną Wołgą — nad Desną, poboczną Dniepru, uprawa konopi. Tytoń uprawia się w znacznej ilości nad Donem.

Hodowla bydła i chów koni rozwinęły się głównie na północ od stepów nadkaspjskich, na stepach zaś chów owiec. Na dalekiej północy żyje ren, na południowym wschodzie wielbłąd.

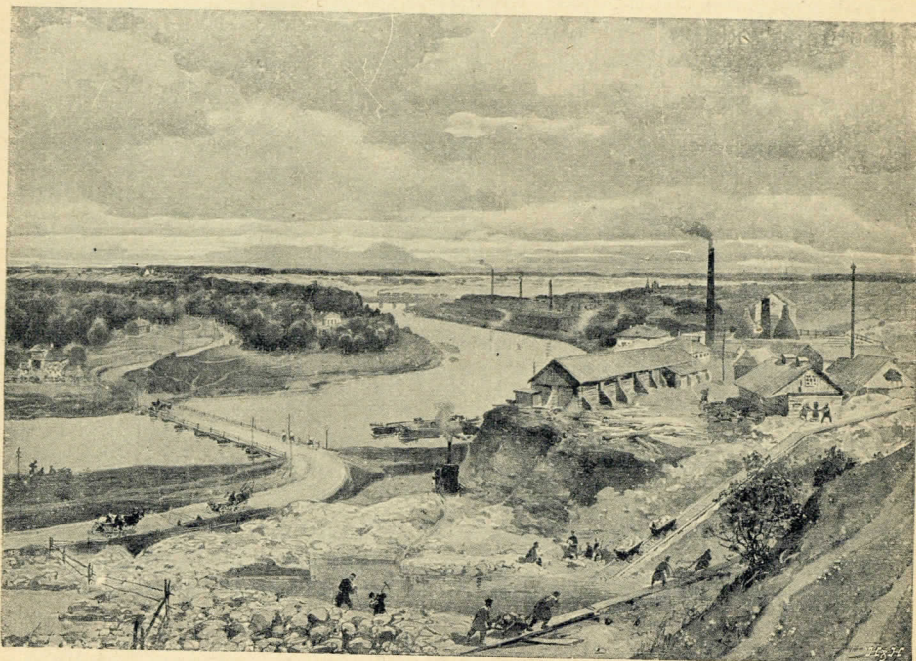
Na Wołdze i nad Morzem Kaspijskim kwitnie rybołówstwo.

Górnictwo i przemysł rozwinęły się w trzech okręgach: środkowo-rosyjskim, dostarczającym nieco węgla i żelaza,

donieckim najbogatszym w węgiel i żelazo, i uralskim, dostarczającym żelaza, miedzi, złota, srebra, platyny i szlachetnych kamieni.

Soli dostarczają limany i słone jeziora na stepie nadkaspjskim.

Rosja jest krajem rolniczym. Wprawdzie ziemia uprawna zajmuje tylko $\frac{1}{3}$ część powierzchni, ale ten właśnie obszar jest najgęściej zaludniony. Lasy pokrywają prawie połowę powierzchni kraju, a z moczarami i tundrami więcej niż połowę.

Fabryka cementu nad rzeką Moskwą. Okręg przemysłowy koło Moskwy.

Sieć kolejowa, rzadka na tak wielki obszar, i złe drogi utrudniają handel. Wielkie znaczenie mają kanały i porty nad morzem Czarnym.

Ludność Rosji rozpada się na dwie główne grupy: aryjską i mongolską. Grupa pierwsza składa się z ludów słowiańskich: Rosjan, Rusinów i Białorusinów. Rosjanie mieszkają zwartą masą na płycie rosyjskiej, a w mniejszych grupach na północy i wschodzie, Rusini czyli Ukraińcy zajmują Ukra-

inę, wschodnie Podole i wschodni Wołyń, Białorusini do rzecze górnego Dniepru.

Polacy, którzy byli najważniejszym czynnikiem cywilizacyjnym na obszarach, należących przed rozbiorem do Polski, tworzą dzisiaj rozrzucone grupy wśród ludności Białorusi, Ukrainy, wschodniego Polesia, Podola i Wołynia w liczbie około $1\frac{1}{2}$ miliona.

Przeszło 3 miliony Żydów mieszka przeważnie na ziemiach ruskich i białoruskich.

Grupa mongolska rozpada się na ludy fińskie i tatarskie.

Ludy fińskie mieszkają na stokach Uralu, w dorzeczu Peczo-ry i nad Wołgą. Tatarzy mieszkają nad Wołgą i na Krymie, Kirgizi na stepach nad Morzem Kaspjskim obok Baszkirów, pochodzenia fińsko-tatarskiego. Mongolami typowymi są Kałmucy nad Morzem Kaspjskim, wyznający buddaizm. Tatarzy, Kirgizi i Baszkierowie są mahometanami. Samojedzi i fińskie plemiona na wschodzie należą pozornie do kościoła prawosławnego, zachowali jednak wiele zwyczajów pogańskich.

Rosjanie, Rusini i Białorusini są prawosławni.

Kolebką Rosji jest płyta rosyjska, zwana Wielko-Rosją.

Kraina ta, pokryta moczarami i lasami na północy, urodzajnymi polami na południu, sięga od wyżyny waldajskiej aż po Doniec. Na przedłużeniu drogi między górną Dwiną a Dnieprem, nad dopływem Oki, Moskwą, leży stolica Moskwa, licząca 1,800.000 mieszkańców.

Przechodząc z płyty rosyjskiej w basen naddoński, znajdujemy się w urodzajnej, bezleśnej okolicy, zna-

Niżny Nowogród. Most na Ocie.

nej z chowu koni koło Woroneża, leżącego na linii kolejowej, łączącej Moskwę z Kaukazem. Dalej na południe wchodzimy w stepowy kraj nad morzem Azowskim, gdzie Rostow, jako port zbożowy, skupia handel dorzecza Donu. Stąd na północny wschód przechodzimy na płytę nadwołżańską. Czarnoziem i step uprawny, pola przeważnie zasiane żytem. Częste nieurodzaje, panujące tutaj, sprządzają za sobą głód, powszechną klęskę tych okolic.

Ważniejsze miasta powstały nad Wołgą. Od zbożowej przystani Rybińska przybieramy do ogniska handlu Rosji ze wschodem Niżniego Nowogrodu, przy ujściu Oki do Wołgi. Na jarmarki, odbywające się tu w lecie, przyjeżdżali kupcy z Syberji, Persji, Turanu, Kaukazu i Zachodu. Dziś znaczenie jego upada skutkiem zbudowania kolei syberyjskiej i turkietańskiej. Dla wewnętrznego handlu jest ono jeszcze znaczne.

Niedaleko Wołgi i ujścia Kamy leży handlowy i fabryczny Kazan.

Z biegiem Wołgi od Kazania mijamy Samarę z parowami młynami, dostarczającymi mąki całej Rosji, podobnie jak młyny Saratowa. Lewy brzeg Wołgi od Saratowa, a dalej na południe i prawy zajmują słone stepy. Hodowla owiec i rybołówstwo są głównym zajęciem mieszkańców tych okolic. W delcie Wołgi leżący Astrachan jest głównym portem Morza Kaspijskiego, ważnym ze względu na handel wewnętrzny i z Persją.

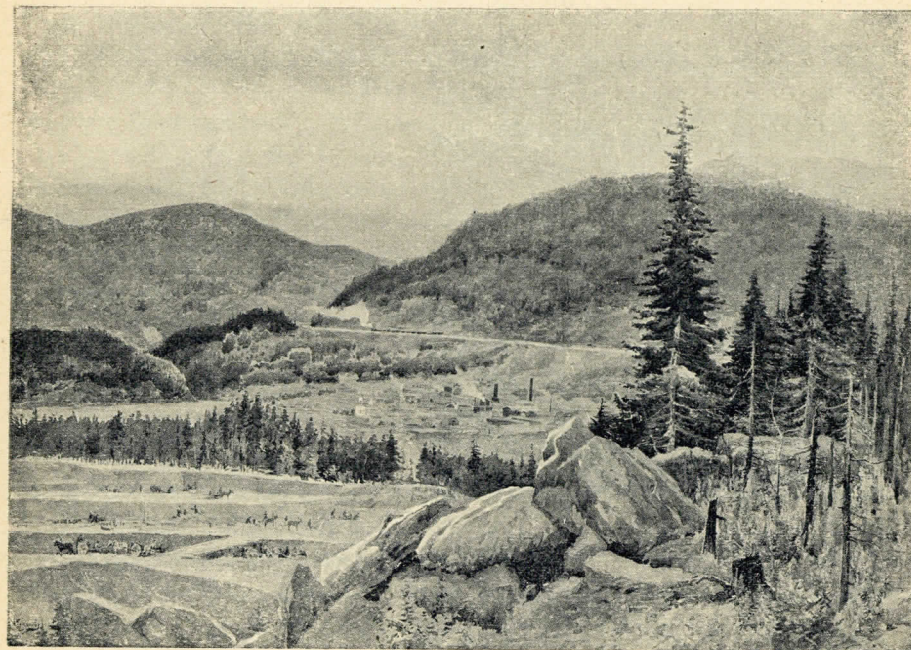
Wracając na północ w dorzecze Kamy, przechodzimy w górzystą, lesistą krainę Uralu. Wśród rzadko rozrzuconych osad rosyjskich, fińskich i tatarskich są kopalnie wszelkich rud i fabryki wyrobów żelaznych. Z miast leży fabryczny Czelabińsk w miejscu, gdzie rozpoczyna się kolej syberyjska.

W lesistej, najniższej, licznymi jeziorami pokrytej krainie środkowego Uralu spotykamy również kopalnie, z miast zaś największe ognisko przemysłu fabrycznego żelazniczego Jekaterynburg (Swierdłowski).

Dalej ku północy lasy i tundra pokrywają stoki Uralu, dorzecze Pecory i Dwiny. Nieliczne osady ludzkie spotykamy tylko nad rzekami, które są najważniejszymi drogami komunikacyjnymi. Z miast Archangielsk, leżący przy ujściu Dwiny, połączony koleją z Moskwą, ma znaczenie jako port zbożowy i drzewny i ognisko rybołówstwa na północy. Drugim portem na dalekiej północy, na pół-

wyspie Kola, jest nie zamarzający Murmańsk, połączony koleją z Leningradem. Myślistwo, rybołówstwo i gospodarstwo leśne są zajęciem nielicznej ludności w tych stronach, podobnie jak w sąsiedniej moczarowej krainie jezior.

W południowej części, gdzie niedaleko jeziora Pejpus leży Psków i Nowogród nad jeziorem Ilmen — dwie potężne republiki kupieckie w średnich wiekach — kwitnie uprawa zboża i lnu; dalej ku północy lasy, moczary, rzeki i jeziora.

Ural środkowy.

Wśród tych jednostajnych, ponurych okolic leży Petersburg, przed przewrotem rewolucyjnym stolica Rosji i wielkie ognisko handlu i przemysłu. Obecnie nosi miasto nazwę Leningrad. Liczy ponad milion mieszkańców.

Idąc na południe, wchodzimy na ziemię, należącą dawniej do Polski.

Krajobraz na Białej Rusi, nad górną Dwina i Dnieprem, przedstawia się jako mało urodzajna, błotnista płaszczyna, przechodząca nad Prypecią w bagniste Polesie.

Lasy pokrywają tu ogromne obszary, a żyzniejsze przestrzenie znajdują się tylko na wyżej położonych miejscach.

Nad Świsłoczą, dopływem Berezyny, na przecięciu handlowych dróg leży Mińsk, stolica republiki Białoruskiej, liczący przeszło 100 tysięcy mieszkańców.

Miasta na Białorusi mają ludność w znacznej części żydowską, w której rękach znajduje się handel i rzemiosła.

Takie same stosunki panują na bagnistym i lesistym, wschodnim Polesiu. Zboża uprawia się tu mało, ludność zajmuje się przemysłem leśnym, łowiectwem i rybołówstwem.

Na Polesiu stykają się Białorusini z Rusinami czyli Ukraińcami, mieszkającymi na sąsiednim Wołyniu i dalej ku południowi i południowemu wschodowi.

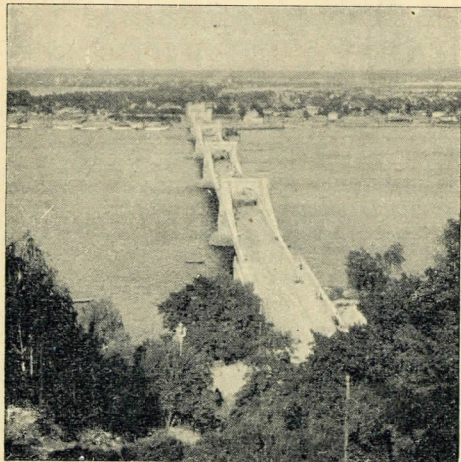
Wschodni Wołyń leży na płycie czarnomorskiej. Na wschodzie łączy się płyta Wołynia z Ukrainą. Północną część Wołynia, graniczącą z Polesiem słabo zaludnioną,

tworzą mokrzary piaszczyste, pokryte sosnowym borem; południowa urodzajna, gęsto zaludniona.

Na południe od Wołynia urodzajne Podole, poprzecinane jarami rzek, płynących do Dniestru i Bohu.

Jest to tylko część płyty podolskiej, reszta bowiem Podola należy do Polski.

Na wschód od Wołynia i Podola, po obu brzegach Dniepru, między Bohem a Dońcem leżą żyzne pola Ukrainy. Tu na stromym brzegu Dniepru leży starodawna stolica Rusi, Kijów, liczący około $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, ważne ognisko handlu i przemysłu. Dzięki liczным zabytkom historycznym, wspaniałym cerkwiom i pięknemu położeniu należy Kijów do najpiękniejszych miast Ukrainy.

Dniepr pod Kijowem.

Przemysłowym miastem jest obecna stolica Ukrainy, Charków, w dorzeczu Dońca.

Płyta Podola i Ukrainy przechodzi na południu w dawne Dzikie Pola. Ciągim dalszym tej stepowej krainy na wschodzie są stepy nad morzem Azowskim, łączące się ze słonym stepem nadkaspijskim.

Hodowla bydła i chów owiec, główne dawniej zajęcie ludności, ustępują miejsca rolnictwu.

Wpłynęły na tę zmianę także koleje i rozwój portów czarnomorskich. Z pomiędzy tych portów pierwsze miejsce jako port zbożowy zajęła Odesa.

Dalszym ciągiem stepu jest północna część Krymu.

Inny zupełnie krajobraz, podobny do śródziemnomorskiego, roztacza się na południowych stokach gór. Spotykamy tu liczne klimatyczne i kąpielowe miejscowości, wśród sadów owocowych i winnic, świadczących, że stosunki klimatyczne są tu inne niż na stepach Rosji południowej.

Od r. 1917 jest Rosja republiką. W pokoju w Rydze, zawartym między Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad uznały obie układające się strony niepodległość Ukrainy i Białorusi i postanowiły, że wschodnia granica Polski, a więc granica między Polską z jednej, a Ukrainą i Białorusią z drugiej strony zaczyna się na Dźwinie na granicy Łotwy z Rosją, a stąd biegnie dalej na południe ku Zbruczowi aż do jego ujścia do Dniestru.

Obecnie tworzy dawna Rosja Związek Socjalistycznych Republik Rad (S. S. S. R.). Do tego związku należą na obszarze europejskim republiki: Rosji, Ukrainy i Białorusi. Republika rosyjska zajmuje w Europie i Azji obszar około 20 milionów km^2 i liczy $95\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, republika ukraińska 450 tysięcy km^2 i 26 milionów ludności, republika białoruska 110 tysięcy km^2 i $4\frac{1}{2}$ miliona ludności. Poza Europą należą do Związku Socjalistycznych Republik Rad republiki kaukaskie, uzbekska i turkmeńska.

Wielka wojna, z której Rosja wyszła pokonana, i straszny długotrwały przewrót wewnętrzny przyczyniły się do upadku rolnictwa, handlu i przemysłu i wyludniły ogromne obszary Rosji przedwojennej.

10 m/sec

600 m/min

60

36000

3

3600

6 m/sec

21600